

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САЛО ЯНА ВІКТОРІВНА

316.343.654:316.34 (477)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У
ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ**

Спеціальність 08.00.07 – Демографія, економіка праці, соціальна економіка і
політика

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Я. В. Сало

Науковий керівник: Куліков Юрій Миколайович, доктор економічних наук,
професор

Одеса, Полтава – 2020

АНОТАЦІЯ

Сало Я. В. Соціально-економічні аспекти стратифікації суспільства у формуванні українського середнього класу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Полтавський університет економіки і торгівлі, Полтава, 2020.

Дисертаційна робота присвячена розв'язанню актуальної наукової проблеми обґрунтування теоретичних положень і методологічних підходів до дослідження середнього класу в Україні й розроблення практичних рекомендацій щодо його становлення.

Досліджено генезу і перспективу формування середнього класу у світовій методології соціальної стратифікації. Визначено його головну історичну роль у становленні найкращих форм державності та розвитку громадянського суспільства. Привернуто увагу на зростаючу роль середнього класу як тієї численної серединної верстви населення, що спроможна згідно з теорією постіндустріального інформаційного суспільства впливати на його прискорений розвиток. У цих обставинах змінюються акценти у функціональному навантаженні на середній клас та ієрархія притаманних йому функцій в умовах його причетності до результатів соціально-економічного реформування, яке здійснюється сьогодні в Україні, ключовими стають функції стабілізації та розвитку суспільства.

Розглянута специфіка формування українського середнього класу дозволила визначити і сформулювати його сучасну парадигму, у якій він розглядається як чисельна верства населення в сукупності домогосподарств, спроможна бути рушієм суспільного прогресу, ефективно впливати на соціально-економічне реформування нашої країни, відповідаючи трьом основним параметрам, покладеним у такий алгоритм його ідентифікації та оцінки:

– суб'єктивне визнання дорослими членами домогосподарства, які відносять себе до середнього класу за ознаками власного соціального стану, відносної задоволеності статусом та рівнем добробуту своєї родини;

- середньосуспільний у масштабах країни грошовий дохід, що припадає на члена домогосподарства, відповідний сьогоденним умовам розвитку вітчизняної економіки;

- достатньо високий рівень освіти і професіоналізму, серед членів домогосподарства як особиста умова для капіталізації їхнього людського капіталу.

У дисертації прийнято за необхідне використання багатокритеріального методичного підходу в українській практиці ідентифікації населення до нього. Тому на відміну від перебільшення у вітчизняній практиці макроекономічної кількісної оцінки середнього класу, орієнтованої за західним зразком на рівень і вимірювання економічного критерію в доларовому еквіваленті, у дисертації обґрунтовано інший авторський методичний підхід. Його сутність полягає в тому, що історично динаміка розвитку українського суспільства, включно дотепер, характеризується високим рівнем людського потенціалу, а умови його капіталізації, як передумови економічного зростання, дозволяє орієнтуватися в кількісній оцінці середнього класу на інтервальний рівень доходу в гривневому еквіваленті з центром, що дорівнює його медіанному значенню.

Обґрунтовано авторський методичний підхід, заснований на віднесенні людини до середнього класу, дохід якої визначається інтервальним значенням, з центром, що дорівнює його медіанному значенню. Відповідно до авторської парадигми формування сучасного середнього класу розроблено методичний підхід щодо кількісної і якісної оцінки середнього класу за трьома груповими критеріями: самоідентифікації; економічного, статистично визначеного за сукупним доходом людини; людського капіталу, розрахованого за освітнім та за професійно-кваліфікаційним рівнями.

Здійснено аналіз показників макроекономічної ситуації щодо становлення українського середнього класу в динаміці за 2000-2018 рр. Проведений аналіз свідчить, що державна політика інфляційного таргетування себе не виправдала: коливання курсу гривні до долара США продовжувалось при його значному падінні у 2008, 2014, 2015 рр. У ті ж самі роки спостерігалось зниження зайнятості та зростання безробіття, відповідно до - 8,8 % (2009 р.) та 9,5 % (2017 р.). При цьому

поступово зростав зовнішній державний борг, який у 2016 р. становив 43,5 млрд. дол. США.

Проаналізовано й узагальнено динаміку чисельності середнього класу за результатами проведених автором соціологічних досліджень та самоідентифікаційних оцінок різними авторами. На початку 2000-х років рівень самоідентифікації населення із середнім класом в Україні коливався в межах 35%. Щорічна динаміка середнього класу за рівнем самоідентифікації за період 2000 – 2018 рр. була стрибкоподібною. У 2018 р. рівень самоідентифікації населення із середнім класом склав 31,3%. Охарактеризовано і визначено основні риси сучасного портрету середнього класу. Метод самоідентифікації найбільш наближує оцінку середнього класу до реального його стану як за кількісного, так і якісного вимірювання. Результати соціологічних оцінок дозволили виявити дві основні тенденції професійного портрету середнього класу:

- у середньому класі за самоідентифікаційним критерієм зростає частка керівників усіх рівнів і підприємців та помітно зменшується частка працівників нефізичної праці;
- зростає питома вага висококваліфікованих фахівців, що створює передумови успішного соціально-економічного реформування.

Керуючись розробленою й апробованою методикою оцінки середнього класу за рівнем економічного капіталу визначено динаміку частки потенційного середнього класу за цим критерієм у динаміці за 2001-2018 рр. Задля цього проаналізована динаміка (2005 – 2018 рр.) нерівності за доходами населення (децильний коефіцієнт фондів, індекс Джині, монетарна бідність), скорегованими на рівень інфляції. Якщо на піднятті економіки у 2005, 2013 рр. частка потенційного середнього класу зростала і становила відповідно 53,7% і 52,1%, то у 2018 р. вона впала до 42,5%.

Здійснено оцінку потенційного середнього класу за критерієм людського капіталу, яка наведена в роботі зваженою підсумованою оцінкою за двома критеріальними ознаками – рівня освіти та професійної зайнятості за період 2001-2018 рр. Протягом указаної динаміки частка цього показника в Україні незначно

зростала. Зменшення частки потенційного середнього класу відбувалось у 2010, 2012 рр. в середньому на 1%. Найбільшого рівня цей показник досягнув у 2014 р. та складав 62,4%. Із 2014 р. відбувається незначне падіння в середньому на 0,5% щороку. У 2018 р. частка потенційного осереднього класу за людським капіталом склала 61,4%. Для оцінки дії людського капіталу на формування середнього класу використано кореляційний аналіз. У досліджуваній економічній ситуації 72,4% загальної варіабельності середнього класу обумовлюється зміною рівня людського капіталу. Збільшення його на 1% призводить до зростання чисельності середнього класу в середньому на 0,807%.

Різкий відхід від патерналістської зрівняльної соціальної політики комуністичного минулого мав неприємні наслідки у зв'язку з перебудовою суспільних відносин, переведенням їх на ринкові умови. У цей період відбувався переділ власності, первісне нагромадження. Незважаючи на занепад економіки в перше десятиріччя, Україні, як соціальній державі, було потрібно здійснювати соціальний захист своїх громадян, зокрема через позики в Міжнародного валютного фонду та Світового банку. Ці запозичення продовжуються, а зовнішній борг зростає. Тому багатоцільове функціональне призначення українського середнього класу в цій складній макроекономічній ситуації, але з погляду на соціально-економічне реформування, що сьогодні проводиться в Україні, реалізується завдяки різноманітним напрямам і шляхам його становлення за умови:

- зростання доходів протосереднього класу за всіма видами належного йому економічного капіталу;
- капіталізація власником людського капіталу своїх здібностей до високоякісної продуктивної праці.

У складі заходів щодо зростання доходів населення як першооснови формування середнього класу зроблено акцент на першому напрямі – зростанні трудових доходів населення як головному чиннику наповнення державного бюджету. Віддаючи належне активній політиці зайнятості, зміцненню інституціональних основ політики оплати праці, найбільшій уваги приділено базису трудових доходів – заробітній платі та соціальним стандартам. Узагальнено

найбільш актуальні проблеми щодо розвитку підприємницької діяльності, її спрямованості на відкритий бізнес, чому сприяє інституціонально-правова збалансованість у його розвиток, активне залучення інвестицій у новітні бізнес-структури. Зростання доходу населення, як предтеча формування й послідовного становлення середнього класу, залежить сьогодні від об'єднання зусиль у виробничій сфері із зваженою монетарною політикою щодо стримування інфляції, поживавлення інвестиційної політики, позитивного експортно-імпортного сальдо. Підвищення рівня життя непрацездатного та непрацездатного за віком населення, як першооснови віднесення їх до середнього класу, залежить від успіхів у реалізації попередніх їхніх складових політики доходів населення, що дозволить здійснити подальше реформування пенсійної реформи, запроваджувати соціальне страхування населення, удосконалити систему державної соціальної допомоги у грошовому вимірюванні.

У роботі визначається важлива роль у капіталізації людського капіталу не тільки соціально-трудової сфери, у якій потрібна реалізація серйозних інституціональних заходів, але й підвищення ролі непрацюючих і незайнятих верств населення у створенні громадянського суспільства, формуванні національної ідеї побудови соціальної держави всеосяжного добробуту та суспільної злагоди. Це дозволяє цим верствам населення при досягненні задовільного матеріального статку самоідентифікувати себе із середнім класом. Така спрямованість у дослідженні пов'язана з обґрунтуванням відповідних заходів щодо ресоціалізації та залучення до суспільно-корисної діяльності пенсіонерів, учнів середніх навчальних закладів та студентів. Така робота й інвестування у середній клас починається за прикладом розвинених країн із дитячого віку, про що свідчить освітянська прогресивна практика зарубіжжя. Основними напрямками капіталізації людського капіталу визначено такі: підготовка висококваліфікованої робочої сили, створення умов для гідної праці, гендерна та міграційна політики, використання людського капіталу непрацездатного та непрацездатного за віком населення. Найбільшої уваги в напрямі капіталізації людського капіталу заслуговують «створення умов для гідної праці» шляхом упровадження нових високотехнологічних робочих місць,

забезпечення професійного зростання працівника, підвищення матеріальних стимулів до праці із застосуванням компенсаційних виплат, що в кінцевому підсумку забезпечує працівнику гідну заробітну плату, гідний трудовий дохід.

Розроблено модель прогнозу щодо становлення середнього класу в Україні до 2025 р., згідно з якою очікується зростання потенційного середнього класу за економічним критерієм залежно від висхідної динаміки ВВП та рівня доходу. Так, прогнозується зростання середнього класу за економічним капіталом до 52,5% у 2025 р.

Ключові слова: соціальна стратифікація, середній клас, потенційний середній клас, економічний капітал, людський капітал, самоідентифікація, капіталізація людського капіталу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У монографіях:

1. Сало Я. В. Диференціація доходів населення у контексті подолання бідності та формування середнього класу. *Економіко-інституціональні засади удосконалення політики формування доходів населення: монографія* / Никифорова В. Г. [та ін.]; за ред. Ю. М. Кулікова. Одеса, 2017. С. 82–90. (24,45 друк. арк., особистий внесок здобувача – 1,03 друк. арк.: досліджено основні показники диференціації доходів населення Одеської області).

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Сало Я. В. Системний підхід у дослідженні стратифікаційних процесів. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. 2015. № 3 (223). С. 134–145. (0,54 друк. арк.).

3. Сало Я. В. Економічні фактори соціальної стратифікації суспільства. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Серія «Економіка»*. 2016. Вип. 7 (49). Т. 21. С. 119–122. (0,55 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

4. Сало Я. В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія*

«Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2016. Вип. 7, ч. 3. С. 63–66. (0,45 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

5. Сало Я. В. Середній клас: проблеми формування. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. С. 270–274 URL: <http://www.economyandsociety.in.ua/journal-4/11-stati-4/312-salo-ya-v> (0,5 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

6. Сало Я. В. Макроекономічне становище як передумова формування середнього класу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 24–2. С. 53–57. (0,47 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

7. Терехова О. Л. Сало Я. В. Середній клас у сучасному соціально-економічному реформуванні в Україні. *Україна: аспекти праці*. Київ, 2017. № 3. С. 20–27. (1,15 друк. арк., особистий внесок здобувача – 0,55 друк. арк.: удосконалено методичний підхід до визначення частки середнього класу в суспільстві).

8. Сало Я. В. Вплив державної соціально-економічної політики на нерівність в розподілі доходів. *Бізнес-навігатор*. 2017. Вип. 4–2 (43). С. 76–81. (0,51 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

9. Сало Я. В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1 (63). С. 146–153. (0,72 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

Статті у наукових виданнях інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

10. Salo I. The analysis of the state and development prospects of the middle class in Ukraine. *Baltic journal of economic studies*. 2016. Vol. 2. № 2. P. 123–128. (0,76 друк. арк.) (*Web of Science, Index Copernicus*).

Матеріали конференцій:

11. Сало Я. В. Особливості стратифікаційних процесів в трансформаційній економіці України. *Актуальні питання розвитку економіки в сучасних умовах:*

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 26–27 лютого 2016 р.). Одеса: ЦЕДР, 2016. С. 66–69.

12. Сало Я. В. Розвиток середнього класу в українському суспільстві в умовах його трансформації. *Стан та шляхи стабілізації фінансово-економічної системи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26–27 лютого 2016 р.). Київ: Аналітичний центр «Нова економіка», 2016 С. 67–69.

13. Сало Я. В. Функції середнього класу в ринковому суспільстві. *Новий погляд на розвиток економіки країни*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 25–26 березня 2016 р). Херсон: Вид. дім «Гельветика». С. 69–72.

14. Сало Я. В. Вплив соціальної політики на формування середнього класу в Україні. *Соціальні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо-, і мікрорівнях економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпропетровськ, 8–9 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. Ч. 2. С. 43–46.

15. Сало Я. В. Критерії визначення середнього класу в сучасному суспільстві. *Соціальна відповідальність: сучасні виклики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Краматорськ, 21–22 квітня 2016 р.). Краматорськ: ДДМА, 2016. С. 213–215.

16. Salo I. V. The impact of state social policies on reducing inequalities of society. *Economy and society: modern foundation for human development*: Proceedings of the International Scientific Conference, Part 2, October 31, 2016. Leipzig, Germany: Baltija Publishing. P. 162–164.

17. Salo I. V. Business activity as a basis for middle class formation. *Integration of business structures: strategies and technologies*: International Scientific-Practical Conference: Part II, February 24, 2017. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing. 2017. P. 107–110.

18. Сало Я. В. Фактори диференціації доходів. *Научный диспут: вопросы экономики и финансов*: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ – Будапешт – Відень, 31 березня 2017 р.). Київ: Фінансово-екон. наук. рада, 2017. С. 17–19.

19. Сало Я. В. Креативний середній клас. *Сучасні тенденції в економіці та управлінні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Запоріжжя, 30 червня 2017 р.). Запоріжжя: ГО «СІЕУ», 2017. Ч. 1. С. 64–66.

20. Сало Я. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення середнього класу. *Соціально-економічний розвиток країни в контексті інтеграційних процесів: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 14–14 липня 2017 р.), Київ: ГО «Київ. екон. наук. центр», 2017. С. 103–105.

21. Сало Я. В. Стратифікаційні ознаки середнього класу. *Фінанси, аудит та соціальна економіка: аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 28–29 липня 2017 р.). Львів: ЛЕФ, 2017. С. 89–91.

22. Сало Я. В. Середній клас як необхідна умова модернізації української економіки. *Оцінка тенденцій та перспективних напрямків розвитку економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпро, 14 квітня 2018 р.). Дніпро: НО «Перспектива», 2018. С. 85–88.

23. Сало Я. В. Капіталізація людського капіталу в контексті формування середнього класу. *Приморські регіони: проблеми траєкторії соціально-економічного розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 19 квітня 2018 р.). Одеса: МГУ, 2018. С. 98–101.

SUMMARY

Salo Ya. V. Socio-economic aspects of the society stratification in the formation of the Ukrainian middle class. - Manuscript.

This dissertation for the scientific degree of a candidate of science in Economics in specialty 08.00.07 – demography, labor economics, social economics and politics. – Poltava university of economics and trade, Poltava, 2020.

The thesis is devoted to solving the actual scientific problem of theoretical concepts substantiation and methodological approaches to the research of the middle class in Ukraine and development of practical recommendations for its formation.

The genesis and prospect of middle class formation in the world methodology of social stratification was investigated. Its main historical role in the formation of the best forms of statehood and the development of civil society was determined. Attention is drawn to the growing role of the middle class as a large social group of the population, which, according to the theory of post-industrial information society, can influence its accelerated development. In these circumstances, the emphasis are changed in the functional burden on the middle class and the hierarchy of functions inherent in it, in the context of its involvement in the results of socio-economic reform, which is taking place in Ukraine today, the key are functions of stabilization and development of society.

Considered specificity of formation of the Ukrainian middle class has allowed to define and formulate its modern paradigm, in which it is considered as a large population in households, capable of being a driver of social progress, effectively influencing the socio-economic reform of our country, responding to three basic parameters, included in the algorithm for its identification and evaluation:

- subjective recognition by adult members of the household who are self-identified to the middle class on the basis of their own social status, relative satisfaction with the status and level of well-being of their family;
- the national average monetary income per household member that corresponds to the current conditions of development of the domestic economy;
- a sufficiently high level of education and professionalism among household members as a personal condition for the capitalization of their human capital.

The thesis considers the necessity of using multicriteria methodical approach in the Ukrainian practice of population identification to it. Therefore, in contrast to the exaggeration in the domestic practice of macroeconomic quantitative assessment of the middle class, oriented on the Western sample to the level and measurement of the economic criterion in dollar terms, in the thesis another author's methodical approach is substantiated. Its essence is that historically the dynamics of the development of Ukrainian society, including so far, is characterized by a high level of human potential, and the conditions of its capitalization, as a prerequisite for economic growth, allow us to be guided in the quantitative assessment of the middle class on the interval level of income in hryvnia equivalent with center, which is equal to its median value.

The author's methodical approach based on the attribution of a person to the middle class, whose income is determined by interval value, with a center equal to its median value, is substantiated. In accordance with the author's paradigm of formation of the modern middle class, a methodical approach to the quantitative and qualitative assessment of the middle class was developed according to three group criteria: self-identification; economic, statistically determined by the total income of the person; human capital, calculated by educational and vocational levels.

The analysis of indicators of the macroeconomic situation regarding the formation of the Ukrainian middle class in dynamics for the years 2000-2018 was conducted. The analysis shows that public policy of inflation targeting has not justified itself: exchange rate fluctuations of the hryvnia to the US dollar continued with its significant drop in 2008, 2014, 2015. In the same years a decline in employment and rising unemployment was witnessed, respectively, 8.8 % (in 2009) and 9.5 % (2017). At the same time, foreign debt was growing, which in 2016 amounted to 43.5 billion US dollars.

The author analyzed and summarized the population dynamics of the middle class according to the results of his sociological research, and self-identification estimates by different authors. In the early 2000-ies the level of self-identification of the population with the middle class in Ukraine has fluctuated between 35%. Annual dynamics of the middle class in terms of self-identification in the period of 2000 – 2018 was abrupt. In 2018 the level of self-identification of the population with the middle class was 31.3%.

The main features of the modern portrait of middle class were characterized and identified. Method of identity most approaches the estimation of the middle class to its true status in both quantitative and qualitative measurements. The results of the social assessments helped to identify two major trends of professional portrait of the middle class:

- in the middle class by self-identification criterion, the proportion of executives of all levels and entrepreneurs is increased, and the proportion of workers of nonphysical labor is significantly reduced;
- the proportion of highly qualified specialists, creating the preconditions for successful socio-economic reform is increased.

Based on the developed and tested method of estimation of the middle class by the level of economic capital, the dynamics of the share of the potential middle class by this criterion in the dynamics for 2001-2018 was determined. For this purpose, the dynamics (2005 - 2018) of population inequality (decile fund ratio, Gini index, monetary poverty), adjusted for inflation, was analyzed. While the upturn in the economy in 2005, 2013, the share of the potential middle class grew to 53.7% and 52.1%, respectively, in 2018 it dropped to 42.5%.

The estimation of the potential middle class was conducted according to the human capital criterion, which is presented in the paper by a weighted summarized assessment on two criterion indicators - the level of education and occupation for the period of 2001-2018. During this dynamics, the share of this indicator in Ukraine increased slightly. In 2010, 2012, the share of the potential middle class decreased by an average of 1%. It reached its highest level in 2014, at 62.4%. Since 2014, there has been a slight drop of an average of 0.5% annually. In 2018, the share of the potential middle class in human capital was 61.4%. Correlation analysis was used to assess the impact of human capital on the formation of the middle class. In the studied economic situation, 72.4% of the total variability of the middle class is caused by a change in the level of human capital. Its increase by 1% leads to an increase in the middle class by an average of 0.807%.

The abrupt retreat from the paternalistic equalizing social policy of the communist past has had unpleasant consequences in connection with the restructuring of social relations and their transfer to market conditions. During this period, there was a

redistribution of property, the initial accumulation. Despite the economic downturn in the first decade, Ukraine, as a social state, needed social protection for its citizens, in particular through loans from the International Monetary Fund and the World Bank. These loans remain and external debt increases. Therefore, the multiobjective functional purpose of the Ukrainian middle class in this complex macroeconomic situation, but in view on the socio-economic reform that is taking place in Ukraine today, is accomplished due to the various directions and ways of its formation in terms of:

- growth of income of the average middle class by all types of economic capital they own;
- capitalization by the owner of the human capital of his abilities for high-quality productive work.

As part of the measures to increase the income of the population, as a primary basis for the formation of the middle class, the emphasis was placed on the first direction – the growth of the labor income of the population as the main factor in filling the state budget. Paying attention to an active employment policy, strengthening the institutional foundations of the wage policy, the greatest attention is given to the labor income base – wages and social standards. The most current issues in the development of business activity, its focus on open business, what contributes to the institutional and legal balance in its development, the active involvement of investments in the latest business structures are summarized. Increasing population income, as a precursor to the formation and consistent emergence of the middle class, today depends on joining forces in the manufacturing sphere with a well-considered monetary policy to curb inflation, revive investment policy, and a positive export-import balance. Improving the standard of living of the unfit for employment and unworkable by age population, as a primary basis for classifying them to the middle class, depends on the success in implementing their previous components of the income policy, which will allow further reform of the pension reform, introduce social insurance of the population, improve the system of state social assistance in monetary measurement.

The work determines the important role in the capitalization of human capital, not only in the social and labor sphere, which requires the implementation of serious

institutional measures, but also in enhancing the role of the unemployed and unoccupied segments of the population in the creation of civil society, the formation of the national idea of formation a comprehensive welfare state and social harmony. This allows these segments of the population to self-identify with the middle class when they reach a satisfactory material wealth. This focus on the research is related to the justification of appropriate measures for re-socialization and involvement in the socially useful activities of pensioners, secondary school pupils and students. Such work and investment in the middle class begins on the example of developed countries from childhood, as evidenced by the educational progressive practice abroad. The main areas of human capitalization are defined as: preparation of highly skilled labor force, creation of conditions for decent work, gender and migration policy, use of human capital of unfit for employment and unworkable by age population. Most important in the direction of human capitalization is "creating the conditions for decent work" through the introduction of new high-tech jobs, providing professional growth of the employee, increasing material incentives to work with the use of compensatory payments, which ultimately provide the employee with decent wages, decent earned income.

The model of the forecast for the formation of the middle class in Ukraine by 2025 is developed, according to which the potential middle class is expected to grow by the economic criterion, depending on the upward dynamics of GDP and income level. Thus, the middle class by economic capital is expected to grow to 52.5% in 2025.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У монографіях:

1. Сало Я. В. Диференціація доходів населення у контексті подолання бідності та формування середнього класу. *Економіко-інституціональні засади удосконалення політики формування доходів населення: монографія* / Никифорова В. Г. [та ін.]; за ред. Ю. М. Кулікова. Одеса, 2017. С. 82–90. (24,45 друк. арк., особистий внесок здобувача – 1,03 друк. арк.: досліджено основні показники диференціації доходів населення Одеської області).

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Сало Я. В. Системний підхід у дослідженні стратифікаційних процесів. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. 2015. № 3 (223). С. 134–145. (0,54 друк. арк.).

3. Сало Я. В. Економічні фактори соціальної стратифікації суспільства. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Серія «Економіка»*. 2016. Вип. 7 (49). Т. 21. С. 119–122. (0,55 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

4. Сало Я. В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2016. Вип. 7, ч. 3. С. 63–66. (0,45 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

5. Сало Я. В. Середній клас: проблеми формування. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. С. 270–274 URL: <http://www.economyandsociety.in.ua/journal-4/11-stati-4/312-salo-ya-v> (0,5 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

6. Сало Я. В. Макроекономічне становище як передумова формування середнього класу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 24–2. С. 53–57. (0,47 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

7. Терехова О. Л. Сало Я. В. Середній клас у сучасному соціально-економічному реформуванні в Україні. *Україна: аспекти праці*. Київ, 2017. № 3. С. 20–27. (1,15 друк. арк., особистий внесок здобувача – 0,55 друк. арк.: удосконалено методичний підхід до визначення частки середнього класу в суспільстві).

8. Сало Я. В. Вплив державної соціально-економічної політики на нерівність в розподілі доходів. *Бізнес-навігатор*. 2017. Вип. 4–2 (43). С. 76–81. (0,51 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

9. Сало Я. В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1 (63). С. 146–153. (0,72 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

Статті у наукових виданнях інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

10. Salo I. The analysis of the state and development prospects of the middle class in Ukraine. *Baltic journal of economic studies*. 2016. Vol. 2. № 2. P. 123–128. (0,76 друк. арк.) (*Web of Science, Index Copernicus*).

Матеріали конференцій:

11. Сало Я. В. Особливості стратифікаційних процесів в трансформаційній економіці України. *Актуальні питання розвитку економіки в сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 26–27 лютого 2016 р.)*. Одеса: ЦЕДР, 2016. С. 66–69.

12. Сало Я. В. Розвиток середнього класу в українському суспільстві в умовах його трансформації. *Стан та шляхи стабілізації фінансово-економічної системи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26–27 лютого 2016 р.)*. Київ: Аналітичний центр «Нова економіка», 2016 С. 67–69.

13. Сало Я. В. Функції середнього класу в ринковому суспільстві. *Новий погляд на розвиток економіки країни: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 25–26 березня 2016 р.)*. Херсон: Вид. дім «Гельветика». С. 69–72.

14. Сало Я. В. Вплив соціальної політики на формування середнього класу в Україні. *Соціальні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо-, і мікрорівнях економіки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпропетровськ, 8–9 квітня 2016 р.)*. Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. Ч. 2. С. 43–46.

15. Сало Я. В. Критерії визначення середнього класу в сучасному суспільстві. *Соціальна відповідальність: сучасні виклики: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Краматорськ, 21–22 квітня 2016 р.)*. Краматорськ: ДДМА, 2016. С. 213–215.

16. Salo I. V. The impact of state social policies on reducing inequalities of society. *Economy and society: modern foundation for human development: Proceedings of the International Scientific Conference, Part 2, October 31, 2016. Leipzig, Germany: Baltija Publishing*. P. 162–164.

17. Salo I. V. Business activity as a basis for middle class formation. *Integration of business structures: strategies and technologies*: International Scientific-Practical Conference: Part II, February 24, 2017. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing. 2017. P. 107–110.

18. Сало Я. В. Фактори диференціації доходів. *Научный диспут: вопросы экономики и финансов*: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ – Будапешт – Відень, 31 березня 2017 р.). Київ: Фінансово-екон. наук. рада, 2017. С. 17–19.

19. Сало Я. В. Креативний середній клас. *Сучасні тенденції в економіці та управлінні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Запоріжжя, 30 червня 2017 р.). Запоріжжя: ГО «СІЕУ», 2017. Ч. 1. С. 64–66.

20. Сало Я. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення середнього класу. *Соціально-економічний розвиток країни в контексті інтеграційних процесів: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 14–14 липня 2017 р.), Київ: ГО «Київ. екон. наук. центр», 2017. С. 103–105.

21. Сало Я. В. Стратифікаційні ознаки середнього класу. *Фінанси, аудит та соціальна економіка: аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 28–29 липня 2017 р.). Львів: ЛЕФ, 2017. С. 89–91.

22. Сало Я. В. Середній клас як необхідна умова модернізації української економіки. *Оцінка тенденцій та перспективних напрямків розвитку економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпро, 14 квітня 2018 р.). Дніпро: НО «Перспектива», 2018. С. 85–88.

23. Сало Я. В. Капіталізація людського капіталу в контексті формування середнього класу. *Приморські регіони: проблеми траєкторії соціально-економічного розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 19 квітня 2018 р.). Одеса: МГУ, 2018. С. 98–101.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРАТИФІКАЦІЇ	27
1.1 Світова методологія соціальної стратифікації у формуванні середнього класу.....	27
1.2 Специфіка українського середнього класу, його функції та критерії оцінки.....	43
1.3 Методичний підхід та особливості його застосування в дослідженні українського середнього класу.....	62
Висновки до розділу 1.....	83
Список використаних джерел до розділу 1.....	85
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ І ОЦІНКА СУЧАСНОГО SEREDNYOHO KLASU V UKRAINI	94
2.1 Макроекономічна динаміка у формуванні українського середнього класу.....	94
2.2 Виокремлення і характеристика потенційного середнього класу в Україні за критерієм самоідентифікації.....	113
2.3 Оцінка потенційного середнього класу за економічним та людським капіталом.....	124
Висновки до розділу 2.....	146
Список використаних джерел до розділу 2.....	148
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО SEREDNYOHO KLASU	156
3.1 Зростання доходів населення як першооснова становлення чисельного середнього класу.....	156
3.2 Капіталізація людського капіталу у контексті формування середнього Класу.....	172
3.3 Модель прогнозу щодо становлення середнього класу в Україні.....	196
Висновки до розділу 3.....	206
Список використаних джерел до розділу 3.....	208
ВИСНОВКИ	210
ДОДАТКИ	213

ВСТУП

Актуальність теми. Складні стратифікаційні процеси при переході від патерналістської зрівняльної соціальної політики комуністичного минулого до ринкових відносин і капіталістичного суспільного устрою спричинили на тлі загальної довгострокової тенденції макроекономічного зростання і соціального розвитку періоди рецесійної динаміки. Якщо на початку 90-х рр. XX ст. проблема подолання кризових явищ ще відтісняла питання, пов'язані із середнім класом, на другорядні позиції, то вже 1997 р. Указом Президента України розробка державної стратегії формування середнього класу з механізмом дотримання пропорцій співвідношення між рівнями доходів різних верств населення стає одним із основних напрямів соціальної політики нашої держави. Тому саме ця альтернатива покладена автором в основу дисертаційної роботи.

Ідеологічні та наукові суперечки в термінологічному, кількісному та якісному визначенні представника середнього класу в українському суспільстві особливо гострими були в 90-ті рр. XX ст. і почали згладжуватися лише у XXI ст. Хоча досі продовжуються гострі термінологічні дискусії: протосередній клас, потенційний середній клас, нижчий і вищий середній клас. Не припиняються дискусії стосовно кількісного та якісного вимірювання доходу середнього класу. Щодо якісної оцінки середнього класу, то наразі усталеним в українському суспільстві є погляд, що його представники володіють високим особистісним людським капіталом. Вони сприяють інноваційному розвитку країни, побудові державності, створенню громадянського суспільства. Проте більшість аналітиків чомусь не порушує питання стосовно умов капіталізації людського капіталу, її прямого впливу на зростання доходів його власників як засади становлення чисельного середнього класу.

Методології дослідження соціально-економічної стратифікації у формуванні середнього класу присвятили свої праці такі зарубіжні вчені: Д. Белл, П. Бурд'є, М. Вебер, К. Віден, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, К. Девіс, П. Друкер, Р. Колінз, К. Маркс, Р. Мертон, У. Мур, Т. Парсонс, Е. О. Райт, Т. Стоун'єр, О. Тоффлер та ін. Вагомий внесок у дослідження теоретико-методичних і практичних проблем українського середнього класу, його специфіки та особливостей формування і

становлення зробили О. Александрова, В. Антонюк, А. Базиліук, О. Балакірєва, Н. Борецька, В. Геєць, Є. Головаха, Т. Кір'ян, Т. Ковальчук, А. Колот, О. Коляда, Ю. Куліков, В. Латік, Е. Лібанова, В. Мандибура, В. Паніотто, Г. Рекун, А. Саввов, Л. Шангіна, М. Шаповал, Г. Ярошенко та інші вчені.

Різносторонність у методології, методичних підходах і практиці оцінки чисельності середнього класу та його якісних характеристик завдала шкоди побудові соціальної держави. Саме це і визначило вибір теми, мету і завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри управління персоналом і економіки праці Одеського національного економічного університету за темою: «Регулювання економіко-інституціональних умов формування доходів населення регіону» (ДР № 0115U000625, 2015–2017 рр., довідка 01–11/1350 від 25.09.2018 р.), у межах виконання якої автором розкрито особливості диференціації доходів населення.

Основні положення та пропозиції дисертаційної роботи використані Науково-дослідним інститутом праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і Національної академії наук України в ході виконання планової науково-дослідної роботи 2018 р. «Дослідження проблем і перспектив у сфері гідної праці на основі результатів оцінювання показників за методологією МОП та аналізу стану реалізації Програми гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки» в частині розробки пропозицій щодо розв'язання проблемних питань у сфері гідної праці (довідка № 270/01 від 24.09.2018 р.).

Мета і завдання. *Метою* дисертаційної роботи є обґрунтування впливу соціально-економічних аспектів стратифікації суспільства на формування середнього класу та розробка науково-практичних рекомендацій щодо створення умов для його становлення. Досягнення зазначеної мети обумовило необхідність постановки та розв'язання *таких завдань*:

- здійснити ретроспективний аналіз розвитку світової думки стосовно еволюції соціальної стратифікації в контексті її впливу на формування середнього класу;
- обґрунтувати авторське розуміння сучасної парадигми середнього класу з притаманним йому функціональним навантаженням в умовах соціально-економічного реформування України;
- обґрунтувати авторський методичний підхід з визначенням алгоритму його застосування для оцінки кількісних і якісних ознак середнього класу;
- дослідити основні макроекономічні показники України та їхній вплив на формування середнього класу;
- проаналізувати чисельність українського потенційного середнього класу за критерієм самоідентифікації та надати його соціально-професійний портрет;
- здійснити оцінку чисельності потенційного середнього класу за критеріями економічного та людського капіталу;
- розробити склад, зміст та ієрархію заходів щодо політики доходів населення, спрямованих на формування середнього класу;
- обґрунтувати ієрархію заходів щодо капіталізації людського капіталу в контексті становлення середнього класу;
- розробити модель прогнозу щодо становлення сучасного середнього класу в Україні в середньостроковій перспективі.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси суспільної стратифікації у їхньому впливі на формування середнього класу.

Предметом дослідження є теоретичні засади, методичні підходи, специфіка та практика ідентифікації і формування середнього класу в Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною та методичною базою дослідження є наукові розробки, теоретичні та прикладні положення, представлені в наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених. У дослідженні використано такі методи: структурно-логічного аналізу – для побудови логіки та структури дослідження; міждисциплінарний, історико-економічного дослідження – для визначення поняття «середній клас»; економічного, економіко-статистичного

аналізу – для аналізу макроекономічних показників; соціологічні методи (анкетування, стандартизоване інтерв'ю, бесіди, неформалізовані опитування досвідчених фахівців як експертів у сфері реальної економіки та науки і викладачів ЗВО) – для визначення частки потенційного середнього класу за ідентифікаційним критерієм і розробки його професійного портрета; економічно-математичного аналізу (регресійно-кореляційний аналіз і моделювання) – для розробки математичної моделі становлення середнього класу.

Інформаційною базою дослідження слугували наукові праці класиків економічної теорії, монографії, публікації українських і зарубіжних учених у спеціалізованих і періодичних виданнях, чинні нормативно-правові та економіко-інституціональні акти України, а також ресурси мережі Інтернет. Значний інформаційний і фактологічний матеріал був отриманий із джерел статистичної інформації, таких як звіти та аналітичні форми Державного комітету статистики України, Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України, Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні, апробації та доопрацюванні авторського системного методичного підходу до практики кількісної та якісної оцінки українського середнього класу з визначенням складу, змісту та ієрархії заходів (напрямів і шляхів) щодо перспектив його послідовного становлення як рушійної сили соціально-економічного реформування України як соціальної держави і громадянського суспільства.

Найбільш вагомими результатами дослідження, що характеризують його наукову новизну, розкривають зміст дисертації і виносяться на захист, є такі:

удосконалено:

– понятійно-категоріальний апарат аспектів соціальної стратифікації суспільства в контексті формування в ньому сучасного українського середнього класу шляхом авторського визначення поняття «середній клас», яке, на відміну від

існуючих сформовано з позицій його активної участі в соціально-економічному реформуванні, носія національної ідеї, рушійної сили модернізації української економіки, що обумовило необхідність перегляду його функціонального навантаження; «потенційний середній клас», «людський капітал», «середньосупільний дохід», що в сукупності дозволило доповнити категоріальний апарат стратифікаційної проблематики;

- науково-методичний підхід до кількісної і якісної оцінки сучасного середнього класу в Україні на основі: самоідентифікаційного критерію, що передбачає створення його професійного портрета; економічного капіталу, який визначається інтервальним розподілом за медіанним значенням середньосупільного грошового доходу; людського капіталу з урахуванням освітнього та професійно-кваліфікаційного рівнів.

набули подальшого розвитку:

- наукове обґрунтування ієрархічної системи напрямів та відповідних їм заходів, що спрямовані на підвищення доходів населення та капіталізацію людського капіталу, що базуються на результатах проведеного соціологічного опитування й експертної оцінки;

- пропозиції щодо формування середнього класу шляхом підвищення доходів населення завдяки структурній оптимізації їх одержання в напрямках системного зростання трудових доходів, сприяння розвитку підприємницької діяльності, оптимізації монетарної політики, підвищення рівня життя непрацездатного населення;

- методика і практика капіталізації людського капіталу у виробничо-трудовій сфері, а саме – створення умов для гідної праці як передумова ефективного використання здібностей людини для подальшого зростання її доходів.

Практичне значення одержаних результатів. Науково-теоретичні положення та рекомендації, що стали результатами дослідження, спрямовані на покращення умов формування та становлення українського середнього класу. Основні результати дисертаційної роботи можуть бути використані органами державної влади для підтримки середнього класу під час розробки державних та

регіональних цільових програм соціально-економічного розвитку, а також у навчальному процесі.

Результати дисертаційної роботи та пропозиції автора щодо дієвих заходів стосовно зростання доходів населення та капіталізації людського капіталу, що є необхідною умовою формування середнього класу на регіональному рівні, були використані Департаментом економічного розвитку Одеської міської ради у процесі коригування програми соціально-економічного розвитку міста (довідка № 1626/01–41 від 11.09. 2018 р.).

Авторські розробки знайшли застосування у практичній діяльності Департаменту економічної політики та стратегічного планування Одеської обласної державної адміністрації. До стратегічного плану соціально-економічного розвитку Одеської області до 2020 року і подальший період – до 2025 р. внесено пропозиції дисертанта щодо комплексної оцінки проблем становлення середнього класу в регіоні (довідка № 01.1–27/1991 від 11.09.2018 р.).

Одержані результати дослідження використовуються в навчальному процесі Одеського національного економічного університету під час викладання дисциплін «Економіка праці і соціально-трудова відносини», «Соціальна політика», «Соціальна економіка» (довідка № 01–11/1351 від 25.09. 2018 р.).

Особистий внесок здобувача: Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням та виконана автором у повному обсязі самостійно. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, які є результатом власних досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні науково-теоретичні положення та отримані практичні результати дослідження було апробовано на міжнародних і всеукраїнських конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку економіки в сучасних умовах» (м. Одеса, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Стан та шляхи стабілізації фінансово-економічної системи» (м. Київ, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Новий погляд на розвиток економіки країни» (м. Львів, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна

відповідальність: сучасні виклики» (м. Краматорськ, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо-, і мікрорівнях економіки» (м. Дніпропетровськ, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Economy and society: modern foundation for human development» (м. Лейпциг, Німеччина, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Integration of business structures: strategies and technologies» (м. Тбілісі, Грузія, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Научный диспут: вопросы экономики и финансов» (м. Київ, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в економіці та управлінні» (м. Запоріжжя, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічний розвиток країни в контексті інтеграційних процесів: досвід, проблеми, перспективи» (м. Київ, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Фінанси, аудит та соціальна економіка: аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток» (м. Львів, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Оцінка тенденцій та перспективних напрямків розвитку економіки» (м. Дніпро, 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Приморські регіони: проблеми траєкторії соціально-економічного розвитку» (м. Одеса, 2018 р.)

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи висвітлено у 23 наукових працях загальним обсягом 8,9 друк. арк., із них: 1 публікація в колективній монографії, 8 статей у наукових фахових виданнях України з економіки, 1 стаття в зарубіжному науковому виданні, 13 публікацій – тези доповідей на національних і міжнародно-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 226 сторінок. Матеріали дисертації містять 17 таблиць, 28 рисунків, а також 4 додатки, розміщених на 14 сторінках. Список використаних джерел включає 192 найменувань, розташованих на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРАТИФІКАЦІЇ

1.1 Світова методологія соціальної стратифікації у формуванні середнього класу

Ще за давніх часів учені замислювалися над природою відносин між людьми, над нелегкою долею багатьох народів, над проблемою пригнічених та поневолювачів, над справедливістю або несправедливістю нерівності. Досі різноманітність відносин ролей, позицій призводить до відмінностей між людьми в кожному конкретному суспільстві. Проблема зводиться до того, щоб якимось чином впорядкувати ці відносини між категоріями людей, що розрізняються в багатьох аспектах.

Будь-яке сучасне суспільство є соціально стратифікованим на соціальні й етнічні групи, сім'ї, класи, які мають нерівний доступ до таких важливих переваг, як економічні ресурси, влада і престиж. Така нерівність не завжди існувала, однак, протягом більшої частини історії людства урівнення суспільства було правилом.

В умовах нерівномірного розподілу в суспільстві економічних, інтелектуальних та інших ресурсів стратифікація забезпечує соціальну ідентифікацію і встановлює межі взаємодії між людьми та групами з різним соціальним статусом. Термін «стратифікація» використовується для того, щоб охарактеризувати структуру нерівності, де люди займають диференційовані структурні положення та знаходяться в стратах, які ієрархічно оцінюються згідно з визначеними стандартами.

Саме слово «стратифікація» утворено від латинських слів «stratum» – прошарок і «fasere» – робити, що в перекладі означає розшарування суспільства. Тобто в самому походженні цього слова закладено завдання виявити не просто групову приналежність, а визначити вертикальну послідовність положення соціальних верств, пластів у суспільстві, їхню ієрархію. У різних авторів поняття страта нерідко замінюється іншими ключовими словами: клас, каста, стан. Термін прийшов з геології і, по суті, відображає відносну сталість структури, що виникла

протягом тривалої історії. Дослідники стратифікації зосереджують свою увагу насамперед на емпіричних дослідженнях джерел ранжування, яке виробляє ієрархію страт, рухомості людей між стратами і механізмах інтеграції, які дозволяють суспільству справлятися з існуванням постійних нерівностей між стратами [1].

Розуміння соціуму як єдиного організму, що має внутрішній функціональний розподіл, якому притаманна єдність верхнього, середнього та нижчого класів, виникло вже на перших етапах становлення людської цивілізації. Подібна думка історично виявилася у якості найбільш стійкого уявлення про закони стратифікації суспільства, як методологічної основи формування середнього класу.

Середній клас як наукова категорія використовувався ще за античних часів (V – VI ст. до н. е.). Так, Ксенофонт [2, с. 298] у своїх працях заклав основи розуміння поділу праці як причини поділу суспільства на соціально неоднорідні групи людей. Поділяючи суспільство на рабів та рабовласників, він досліджував професійний поділ праці з точки зору виробництва споживчих вартостей.

Соціальна ідея суспільного устрою Платона викладена в його праці «Держава». Вона полягає в тому, що соціальний устрій представляє ідеальну суспільну систему, свідомо побудованої і керованої інтелектуальною елітою, яка керується принципами здорового глузду і доцільності. Платон [3, с. 145] вважав, що суспільство буде перебувати в стані хаосу, смуту та соціальної напруженості доти, поки в ньому не встановиться твердий порядок, при якому внаслідок поділу праці кожен громадянин займається своєю справою, але не втручається в справи інших громадян. Стабільним Платон вважав суспільство, яке поділено на три класи:

- вищий клас, що складається з філософів і мудреців, які керують державою;
- середній, що включає воїнів, які охороняють державу від заворушень і смуту;
- нижчий, що складається з хліборобів і ремісників.

Арістотель [4] продовжив розвивати думку про місце середнього класу в структурі суспільства. У своєму творі «Політика» в структурі державного устрою він виділяє три основних класових елементи: дуже багатий клас, дуже бідний клас, більшість представників яких згодом стають або шахраями, або злочинцями, і

розташований між ними середній клас. Його Арістотель вважав найкращим для суспільства, оскільки його представники відповідно до умов їхнього життя виявляються більш підготовленими для проходження раціональним принципам розвитку. Арістотель вважав, що держава, у якій середній клас найбільш сильний і численний, ніж разом узяті інші два класи, є краще керованою та найбільш стабільною. Він визначав найкращою формою державного устрою таку, у якій переважає заможний середній клас, а найкращою формою управління державою – «політію» – влада середнього класу.

Певний інтерес до опису соціальної структури суспільства і положення представників її різних верств виявляв італійський учений епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469 – 1527 рр.) [5]. Він зауважував, що в суспільстві між елітою і простим народом існує постійна соціальна напруженість через недовіру між ними. Його симпатії не належали ні одній зі сторін. З одного боку, він різко засуджував політику, що проводиться феодалською знаттю, яка призводила до постійних розбратів і перешкоджала формуванню єдиної цілісної держави, з іншого боку, він побоювався і «черні», яка легко залучалася до авантюри. Тому Н. Макіавеллі віддавав перевагу представникам середніх та вищих верств торгово-ремісничого населення італійських міст.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. соціальні філософи, які міркували у своїх роботах про соціальну структуру суспільства, заперечували місце в ній середнього класу. Так, англійський філософ Дж. Локк (1632 - 1704 рр.), будучи теоретиком правової демократичної держави і громадянського суспільства, у яких король і лорди підлягали законові, найкращою формою суспільного устрою називав конституційну монархію. За міркуваннями вченого тільки народ повинен бути повним носієм влади. Даній владі він передає лише такі права, що пов'язані з діяльністю правосуддя, а також здійсненням виконавчих функцій управління державою та відносин з іншими державами. У підставі класового поділу, за Дж. Локком, лежить право власності на результати праці. На його думку, громадська структура складається з двох основних класів: правителів і підданих, рівних між собою перед законом. Але при цьому дана структура детермінована

обов'язковим для кожної людини принципом одержання нею природних прав: на життя й особисту недоторканність, на свободу думки, совісті і слова, на працю, результати праці та власність.

В епоху Просвітництва ідею соціалізації, однорідності й одноманітності громадського простору розвивав французький мислитель, письменник і філософ епохи Просвітництва Жан-Жак Руссо (1712 - 1778 рр.) та Є. Бентам (1748 - 1832 рр.) [6, с. 357]. Ідея рівномірності індивідів у суспільстві, на їхню думку, не передбачає розподілу на соціальні класи. Проте незважаючи на розквіт ідеї суспільної рівності, перша половина XVIII ст. характеризувалася такими змінами соціальної структури суспільства, як збільшення числа вільних громадян, поява акціонерного капіталу, а звідси – формування з лихварів, торговців і найбільш успішних цехових майстрів, заможних хліборобів і феодалів класу буржуазії. Із розвитком промисловості, мореплавства й торгівлі буржуазія поступово зосереджувала у своїх руках фінансові капітали. Проте з точки зору зміцнення соціальної структури суспільства в результаті формування достатньо забезпеченого в матеріальному й активного в професійному відношенні класу, як опори держави, як основного платника податків та «індикатора» політичних процесів, можна говорити про виникнення в той час поняття протосереднього класу, у деяких аспектах наближеного до сучасного трактування середнього класу.

Початок індустріального періоду розвитку суспільства ознаменувався переглядом думок на систему державного управління та соціальний устрій суспільства. Вагомий внесок у нове бачення сутності соціальної стратифікації того часу зробив шотландський учений А. Сміт (1723 – 1790 рр.) [7]. Основну причину розшарування суспільства А. Сміт бачив у його економічному розмежуванні на розподільні та продуктивні класи. Тому в структурі кожного цивілізованого суспільства він виділяє три продуктивні основні класи: виробники, землевласники й капіталісти. Своє бачення соціальної структури суспільства він пояснює так: «Весь річний продукт землі і праці, як і вся ціна цього продукту, розподіляється на три частини: заробітну плату, ренту із землі і прибуток на капітал, які становлять дохід представників трьох основних класів: тих, хто живе на заробітну плату, тих, хто

живе на ренту, і тих, хто живе на прибуток з капіталу. Саме ці три класи є основними й початковими в кожному цивілізованому суспільстві, і саме з їхніх доходів стягується їхня частина, яка формує дохід представників усіх інших класів». Отже, зрештою А. Сміт визначає належністю до класу економічну природу доходу його володаря.

Економічне підґрунтя А. Сміта щодо поділу суспільства на три продуктивні класи підтримав англійський економіст Д. Рікардо (1772 – 1823 рр.) [8]. Він вважав, що державі не слід втручатися в процеси виробництва, обміну або розподілу доходів. Політика держави повинна базуватися на економічних принципах, а ключовим способом взаємодії населення і держави має стати оподаткування. У той же час, Д. Рікардо зазначає, що податкова ставка не повинна бути високою, оскільки вилучення з обороту вагової частини капіталу може спричинити у подальшому економічний спад та наступне зубожіння населення. Продовжуючи розглядати економічні аспекти соціального розшарування, водночас Д. Рікардо констатував, що збільшення доходів вищого класу - капіталістів тягне за собою зниження доходів нижчого класу - робітників, і навпаки. Важливо, що він бачив між цими двома класами – проміжний або протосередній клас, що передує поняттю сучасного середнього класу.

Англійський філософ і соціолог Г. Спенсер (1820 – 1903 рр.) [9] вважав, що соціальні класи – це тісно взаємопов'язані між собою частини певного соціального організму, які представляють результат функціонування в соціальному житті двох різних процесів – диференціації та інтеграції. Г. Спенсер представляє схему класової побудови суспільства за аналогією з будовою живого організму. Спочатку громадська структура складається з двох класів – зовнішнього класу панів і внутрішнього класу рабів. У процесі розвитку ці соціальні утворення починають ускладнюватися. У середині кожного з них виникають ієрархічні відмінності, відбувається внутрішня диференціація, а в суспільному устрої виділяються три класи:

- нижчий клас, що годує себе та інших і виконує оперативні функції;

- середній клас, який відіграє роль посередника між двома крайніми класами і виконує «розподільчі» функції;
- вищий, панівний, правлячий клас, який виконує регуляторні функції.

Причину соціального розшарування Г. Спенсер бачить у розподілі праці, через її диференціацію між управлінцями й керованими працівниками. Ідеї стратифікаційної структури суспільства Г. Спенсера були в подальшому розвинені теоретиками суспільного конфлікту та структурного функціоналізму.

Конфліктологи вважали, що нерівність є результатом прагнення певних груп оволодіти дефіцитними ресурсами. Відповідно до цієї точки зору, ресурси не є лише нагородою за талант або за виконання складних завдань, а можуть отримуватись шляхом успадкування, примусу тощо. Нерівність виникає, коли одна група набуває більшої кількості ресурсів ніж інші групи. Після того, як домінуюча група отримує владу, вона намагається легітимізувати одержані ресурси шляхом апелювання до мас через освіту, засоби масової інформації, релігію та політику. Явище, коли маси перебувають під впливом пропаганди вищого класу, К. Маркс (1818 – 1883 рр.) [10, с. 208] називав «помилковою свідомістю» – переконання, що вищий клас має право керувати. Якщо, з іншого боку, маси відмовляються від пропаганди вищих класів і знають, що вони знаходяться в експлуатації, він називав це «класовою свідомістю». Незалежно від їхньої свідомості, існує певний конфлікт, якщо маси живуть життям, яким задоволені. Серйозні конфлікти розвиватися тільки тоді, коли маси піддаються жорстокій експлуатації та вже панує класова свідомість. Отже, марксизм вказує, що в основі стратифікації суспільства є нерівність, несправедливість у розподілі ресурсів та відсутність соціально мобільності [11]. У К. Маркса є розгорнуті судження про середній клас і його роль у капіталістичному суспільстві. Згідно з твердженням К. Маркса, у процесі експлуатації (для присвоєння додаткового продукту) класом буржуазії робітничого класу, перший спирається на середні між ними класи («робочу аристократію», дрібних торговців, ремісників та ін.), які мають свою частку в експлуатації робочого класу, збільшуючи при цьому соціальну стійкість та силу буржуазії. Тому він підкреслював політичну та соціально-економічну зацікавленість буржуазії в постійному зростанні середнього класу.

Проте соціальний консенсус у капіталістичному суспільстві в марксистській теорії не розглядався. Тому з'явилося немало дослідників (неомарксиста та ін.), які, відштовхуючись від марксистської теорії, висунули альтернативні ідеї.

Теорія класового конфлікту в індустріально розвинених суспільствах розроблена німецьким ученим Р. Дарендорфом (1929 -2009 рр.) [12]. Найбільш істотними соціальними змінами в майбутньому індустріальному суспільстві він вважав зміни в структурі капіталу (виділення поряд із функцією володіння таких функцій, як контроль і розпорядження) та в структурі праці (диференціація працівників на неоднорідні соціальні групи). На його думку, наслідком цих змін є трансформація соціальної структури сучасних західних суспільств. Замість двох антагоністичних класів, зображених у працях К. Маркса (буржуазії і робітничого класу), склалися, щонайменше, три: клас власників і спадкоємців капіталу, клас менеджерів і розпорядників капіталу і клас робітників (який теж неоднорідний за своєю структурою). Між трьома цими класами можливо зіткнення інтересів, тобто конфлікти, особливо в організаційній сфері. Середнє положення в цій класовій структурі займають менеджери й розпорядники капіталу, які володіють професійними якостями та наділені владними повноваженнями і являють собою середній клас. Конфліктологічний підхід Р. Коллінза (нар. 1941 р.) [13], зосереджений на проблемі отримання гідної оплати праці дипломованими фахівцями після закінчення коледжів і університетів, які є кадровою основою формування середнього класу.

У прибічників структурного функціоналізму як нерівність, так і класове ранжування створюються потребами суспільства, бажаннями, потребами і можливостями індивідів. Тому виділення й оцінка критеріїв класового ранжування відповідно до сформованого в суспільстві панівного і ціннісного зразка, покладено в основу віднесення в концепціях і теоріях структурного функціоналізму певних верств населення, серед яких ті з них, що займають у суспільстві середнє положення, відносяться до протосереднього класу. У визначеному контексті значний внесок у розвиток методології структурного функціоналізму вніс Т. Парсонс (1902 – 1979 рр.). Т. Парсонс [15] заклав теоретичні основи аналізу

соціально-економічної стратифікації. У своєму есе «An analytical approach to the theory of social stratification» в 1940 році він писав: «Соціальну стратифікацію слід розглядати як диференціювання індивідів, що складають дану соціальну систему, за рейтингом і виділення серед них чудових і нижчих (по відношенню один до одного) в певних соціально значущих відносинах». Що стосується визначення середнього класу, то в нього воно засновано на взаємодії суспільства та особистості за принципами:

- інтерналізації, що означає процес включення в систему орієнтації особистості культурних цінностей, суспільних і рольових очікувань;
- соціалізації, що являє собою громадську форму сприйняття індивідом необхідної для процесу адаптації в суспільстві соціальної інформації;
- інституціоналізації, що означає систему інститутів у суспільстві і успадкування новими поколіннями та сприймається за допомогою інтерналізації та соціалізації.

У своїй теорії соціальної дії Т. Парсонс розробив такі універсальні критерії соціальної стратифікації:

- «якість» (припис індивіду певної характеристики, позиції, наприклад відповідальність, компетентність та ін.);
- «виконання» (оцінка діяльності індивіда порівняно з діяльністю інших людей);
- «володіння» матеріальними цінностями, талантом, майстерністю, культурними ресурсами [15, с. 105-107].

К. Девіс (1908 – 1997 рр.) і У. Мур (нар. 1914 р.) [16, с. 160-177] загострюють увагу на необхідності функціональної класової стратифікації. На їхню думку, головна функціональна необхідність полягає у вимозі будь-якого суспільства мотивувати та розмістити людей у рамках соціальної структури. Як будь-який інший функціональний механізм, суспільство повинно певним чином розподіляти своїх членів за соціальними позиціями та спонукати їх виконувати обов'язки, які відповідають цим позиціям. Такий розподіл, на їхню думку, пов'язаний із мотивацією на двох рівнях: особистісному та посадовому. Якби всі професійні та

посадові позиції були однаково привабливі для всіх людей, мали однакове значення для виживання та розвитку суспільства й вимагали однакових здібностей і таланту, то не було б ніяких проблем, пов'язаних із соціальним розмежуванням. Тобто К. Девіс та У. Мур зазначали, що соціальна стратифікація не тільки невід'ємна від організації суспільства, але й функціонально необхідна.

Отже, цінність функціонального підходу з позицій формування міцного середнього класу полягає саме в тому, що кожна позиція індивіда в суспільних відносинах повинна справедливо винагороджуватись, насамперед, економічно. Будь-яке суспільство використовує нерівні економічні винагороди за суспільну корисність та корисні здібності як інструмент контролю у процесі виконання індивідами своїх службових обов'язків, а також для додаткового стимулювання. Тобто у функціоналістів поряд із доходом людини, її особистий капітал та умови його ефективного використання (капіталізації) стають основними критеріями класової стратифікації, виділення в ній середнього класу як рушійної сили соціально-економічного розвитку суспільства й укріплення державності.

Викладений підхід функціоналізму до дослідження соціальної стратифікації, виділення в ній середнього класу був популярний серед американських соціологів у 50-і рр. XX ст. Однак незабаром з'явилися публікації, що містять критичні оцінки концепції К. Девіса і У. Мура. Основна критика полягала в тому, що стратифікаційні системи, побудовані К. Девісом і У. Муром, не відповідають вимогам соціальної реальності на практиці, будучи добре розробленими тільки в теорії. Наприклад, представники багатьох соціальних груп мають високий рівень винагороди, тоді як їхні позиції мають аж ніяк не найбільше значення для суспільства загалом.

У кінці XX ст. теоретики почали ревізувати й об'єднувати позитивні сторони методології як стратифікації суспільного конфлікту, так і структурного функціоналізму для обґрунтування більш практичної методології класової стратифікації.

М. Вебер (1864 – 1920 рр.) перебував під сильним впливом ідей К. Маркса та відкидав можливість ефективного комунізму, стверджуючи, що це вимагає ще більш високого рівня шкідливого соціального контролю й бюрократизації, ніж

капіталістичне суспільство. М. Вебер прийняв різні поняття марксистської теорії та функціоналізму для створення своєї системи. Він вважав, що клас не може бути суб'єктом дії, оскільки він не є громадою, і пов'язує поняття класу лише з капіталістичним суспільством, де найважливішим регулятором відносин виступає ринок [17]. З його допомогою люди задовольняють свої потреби в матеріальних благах та послугах. Підкреслюючи різницю між класами, статусами та владою, він розглядає їх як окремі, але пов'язані між собою джерела впливу на соціальну дію. Індивіди, які належать до одного класу, мають майже однакові життєві шанси, а саме – можливість отримання суспільних благ. Шанси вищі в тих індивідів, які володіють власністю, проте ті, хто не має її, володіють знаннями, кваліфікацією та є затребуваними на ринку праці та мають змогу отримувати гідний дохід.

М. Вебер виділяє більш чіткі групи, які називає статусними. Вони виникають як у рамках суспільного класу, так і поза ними. Важливе місце в системі управління займає бюрократія, яка має статусні особливі позиції. Критеріями для виділення статусних груп можуть бути територіальна спільність, етнічна приналежність, релігійні погляди, спільність професії тощо. Але одним із найважливіших критеріїв виділення статусу людини є престиж, тобто оцінка його соціального стану громадською думкою. Класи прийнято розрізняти за життєвими шансами, а статусні групи – за стилем життя. Класова та статусна позиції індивіда або групи не обов'язково повинні збігатися.

М. Вебер до середнього класу не відносить тих, хто:

- не володіє засобами виробництва, а є об'єктом «чужого володіння», тому вони не є вільними;
- перебуває поза «кастами», тобто є пролетаріатом;
- належить до класу боржників;
- належить до бідняків.

Тим самим М. Вебер визначає середній клас (дрібна буржуазія, адміністратори і менеджери), відділяючи його від нижчого класу та власників [17, с. 147].

Вагомий внесок у вдосконалення соціальної структури суспільства вніс П. О. Сорокін (1889 – 1968 рр.) [18; 19]. Він хоча й не використовував термін

«середній клас», але одним із перших увів поняття «соціальний простір», під яким розумів такий собі «всесвіт», що складається з людей нашої планети. У даному всесвіті будь-який індивід займає певне місце розташування, яке має вертикальний та горизонтальний виміри. Такий стан учений називав соціальним становищем людини, яке може змінюватися. Для позначення переміщення індивіда в соціальному просторі, зміни положення, яке він займає в соціальній структурі суспільства, П. О. Сорокін вводить термін «соціальна мобільність».

Аналізуючи приналежність індивіда до певної соціальної страти, П. О. Сорокін використовував багатовимірну стратифікацію. Виходячи з цього, положення індивіда в суспільстві визначається на підставі трьох взаємопов'язаних критеріїв: економічного (рівень доходу), політичного (ступінь впливу індивіда на членів суспільства) і професійного (успішність виконання певних соціальних ролей) [20].

Найбільш вражаючою методологією, об'єднуючою переваги концепцій суспільного конфлікту і структурного функціоналізму, є емпіричні праці неомарксистів Е. О. Райта, Дж. Коена, Ю. Елетера, Дж. Ремера та ін. У наукових дослідженнях цих учених, на підставі сучасних методів аналізу, віддається належне постіндустріальному, інформаційному соціально-економічному розвитку, основою якого стає високоосвічена, професійна та відповідальна за майбутнє своєї країни людина.

Так, Е. О. Райт (нар. 1947 р.), сповідуючи класову виробничу систему, пропонував модель чотирьох класів, стверджуючи тим самим корисність концепції К. Маркса й М. Вебера. Визначаючи класову структуру суспільства, Е. О. Райт уподібнюється М. Веберу та зазначає, що потрібно виділяти робочий клас, дрібну буржуазію, менеджерів та капіталістів. На відміну від класичного функціоналізму Е. О. Райт вказує, що загалом освіта не допомагає працівникам досягти більш високого рівня доходів, але її вищий рівень забезпечує можливість отримання більшого доходу управлінському класу, тобто професіоналам. Розглядаючи людей у категоріях класу, він вважає, що немає великої різниці між доходами за статевою та расовою структурами, певні відмінності зумовлені лише класовими позиціями [21].

Водночас Е. О. Райт звертає увагу на різномірний склад середнього класу, який опиняється в суперечливій ситуації подвійного тиску, потрапляючи під вплив як верхнього, так і нижчого класів. При цьому, багато представників середнього класу прихильні тим же цінностям, що і люди з більш високих класів, хоча живуть на доходи, нерідко менше ніж у високодохідних верств населення [22, с. 112].

Теорія постіндустріального суспільства спричинила появу нового погляду на соціальні класи, виділення з них тієї серединної верстви населення, яка спроможна впливати на соціально-економічне зростання своєї країни. Д. Белл (1919 – 2011 рр.) одним із перших запропонував цю теорію для фіксації радикальних зрушень у суспільстві [23]. Він назвав новий тип суспільства постіндустріальним, але були запропоновані й інші назви. Так, О. Тоффлер (1928 – 2016 рр.) зосередив увагу на суспільстві «третьої хвилі», Г. Кан (1922 – 1983 рр.) називає суспільство «третьої хвилі» «постекономічним», А. Турен (нар. 1925 р.) – «програмованим», У. Дайзард – «інформаційним», М. Кастельс (нар. 1942 р.) – «інформаціональним» [24]. Різні назви викликані зосередженням авторів на тих чи інших особливостях даного суспільства, які вони вважали основними. Їх різночитання не заважають виділити такі його аспекти:

- перехід від індустріального до сервісного суспільства;
- вирішальна роль теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення «інтелектуальної технології» в ключовий інструмент прийняття рішень [25, с. 330].

У такому суспільстві інформація та знання стають головними джерелами вартості і влади. Згідно з висновками Д. Белла, Т. Стоуньєра, П. Друкера, відбувається заміна традиційних ресурсів землі, праці й капіталу – знаннями.

А. Турен [33] вказує на те, що в основі всіх соціальних відносин лежить конфліктність, оскільки суть даних відносин – у відносинах влади. Влада при цьому визначається не як володіння, а як здатність контролювати «межі невизначеності». Класовий аналіз зберігає свою актуальність тільки у зв'язку з розкриттям соціальних конфліктів. Нове суспільство засноване на знаннях й освіті, панівним класом стає

технократія, інші класи інтегруються в загальну систему і піддаються маніпулюванню. Тому великого значення набуває боротьба за самовизначення. Класи при цьому виникають, коли індивіди перетворюються в соціальних суб'єктів.

Розвиток постіндустріальної економіки призводить до суттєвих відмінностей доіндустріального та індустріального суспільств від постіндустріального. Постіндустріальне суспільство характеризується значно більшою, ніж для попередніх суспільств, підтримкою і стимулюванням індивідуалізму. Принцип індивідуалізму був з'єднаний з масовістю, що призвело до формування понять масової індивідуальності і масового індивіда. У постіндустріальній економіці найбільших успіхів досягають ті суб'єкти економічної діяльності, яким вдається поєднати у своїй діяльності такі протилежні характеристики сучасних індивідів, як масовість їх потреб усередині окремих категорій товарів і послуг та прагнення до індивідуальності вибору цих категорій.

Соціально-економічний поділ видів людської діяльності в умовах постіндустріального суспільства проявляється в процесі виразного роз'єднання рутинної та творчої праці. І саме людський капітал є основною причиною можливості або неможливості здійснення певного типу діяльності, виступає критерієм диференціації суб'єктів. Постіндустріальне суспільство, зокрема й через економічну діяльність, стимулює й розвиває прагнення індивідів до саморозвитку, до реалізації своїх здібностей і якостей. Тому в постіндустріальному суспільстві істотну значимість набуває прагнення індивідів збільшити частку свого вільного часу для саморозвитку, а не тільки підвищення своїх доходів [34, с. 145].

У постіндустріальних сферах діяльності найбільшу значимість має творчість, що не мотивована утилітарним чином, а спрямована насамперед на максимальний розвиток особистості самого творчого суб'єкта. Творча діяльність знаходить застосування в економіці та соціальній сфері і приносить додатковий прибуток за рахунок нових ідей через реалізацію принципу масової індивідуальності товарів і послуг.

У контексті викладеного важливо нагадати про чітку визначеність у новітніх теоріях постіндустріального розвитку зростаючої ролі концептуальних положень

людського капіталу, починаючи з класичної праці Т. Шульца (1902 – 1998 рр.) під назвою «Інвестиції в людський капітал» [35], яка з'явилась 1971 року. У подальшому Г. Беккером (1930-2014 рр.) [36] та іншими вченими теоретичні основи людського капіталу екстрапольовані на корпоративний рівень. Тому людський капітал став послідовно розглядатися зарубіжними та вітчизняними вченими й управлінцями як потенційний суспільний і виробничий фактор, який приносить їх володарям дохід, формуючи класову стратифікацію суспільства, визначаючи за його рівнем середній клас [37]. Зрозуміло – чим вищий у суспільстві рівень людського капіталу, тим більш поширеним і міцним стає прошарок населення, який за рівнем доходу належить до середнього класу.

На підставі аналізу історично складеної методології соціальної стратифікації відповідно до її основних концепцій класового розподілу в табл. 1.1 розглянута ретроспектива формування засад щодо формування середнього класу і перспективи специфіки його виділення, виходячи із завдання суспільного розвитку.

За логікою змісту табл. 1.1 впливає, що перспективи масового, міцного середнього класу пов'язані з постіндустріальним розвитком суспільства економіки знань на засадах капіталізації високоякісного людського капіталу. Саме людський капітал, з огляду на досвід розвинених країн, стає головною ознакою у становленні якісного середнього класу, спроможного не тільки забезпечити собі та своїй родині гідний рівень життя, але й сприяти побудові громадянського суспільства, укріпленню державності, соціально-економічному зростанню й розвитку України.

Таблиця 1.1

**Середній клас у методології соціальної стратифікації і типології
класового розподілу**

Концепції соціальної стратифікації	Класовий розподіл
<p>Концепція античного світу в баченні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ксенофонта, який уперше закріпив основи розуміння професійного поділу праці • Платона, який вважав суспільство стабільним при поділенні його на три класи • Арістотеля, який визначав стабільність суспільства за умови чисельного середнього класу при вирішенні проблем бідності 	<ul style="list-style-type: none"> • Розподіл за певним видом діяльності на рабів та рабовласників • Вищий (філософи, мудреці), середній, нижчий • Розвивав ідеї Платона про три класи
Концепція епохи Відродження в баченні Н. Макіавеллі базувалася на перевазі представників середніх та вищих верств торгово-ремісничого населення	Еліта, простий народ
У XVII, XVIII, частково XIX ст. панувала ідея соціалізації та однорідності громадського устрою (Дж. Локк, Є. Бентам, Ж. Ж. Руссо)	У їхніх працях відсутні підстави для чіткої класової стратифікації суспільства
Водночас у XVIII- XIX ст. з початком індустріального розвитку, А. Смітом висунута теорія класового розшарування	Три класи: виробники, землевласники, капіталісти
У XIX ст. Г. Спенсер обґрунтував ідею стратифікаційної структури суспільства, яка являлася основою двох теорій: суспільного конфлікту та структурного функціоналізму	Управлінці, керовані, проміжний – середній клас
Теоретики концепції суспільного конфлікту К. Маркс, Р. Дарендорф, Р. Коллінз та ін. протягом XIX, XX ст. поступово суттєво її модернізували: замість двох антагоністичних класів (буржуазії і робітників) склався середній клас професіоналів, менеджерів	Буржуазія, робітники, середній клас – професіонали (висококваліфіковані працівники), менеджери (управлінці, розпорядники капіталу)
Особливе (проміжне) положення між марксизмом і початком функціонального розуміння класової стратифікації займає концепція М. Вебера з її критерієм оцінки соціального стану людини громадською думкою, тобто престижністю	Робочий клас, середній клас (дрібна буржуазія, адміністратори і менеджери), власники

Продовження Таблиці 1.1

<p>Творці та прибічники структурного функціоналізму визначали лідерство у суспільстві особливими професійними здібностями людини, здатністю її брати на себе відповідальність, що забезпечує їй винагороду за виконання нею відповідної суспільно корисної функції</p>	<p>Класове ранжування, наприклад, за Т. Парсонсом - за критеріями якості при виконанні ним у порівнянні з іншими більш кваліфікованими працівниками, володіння різними ресурсами середнього рівня формує середній клас</p>
<p>Чітку проміжну позицію між конфліктологами і функціоналістами займає концепція неомарксистів Е. О. Райта, Дж. Коена та ін.. Вони займають класову позицію суспільної стратифікації, як і конфліктологи чітко не виділяють середній клас, вважаючи середні прошарки населення різнорідними.</p>	<p>Робочий клас; дрібна буржуазія, менеджери (середні різнорідні прошарки населення); капіталісти</p>
<p>Теоретики постіндустріального суспільства Д. Белл, О. Тофлер, Г. Стоуньєр, П. Друкер, Г. Кан, А. Турен, М. Кастельс та ін.. займають загальну позицію стимулювання корисного для суспільства індивідуалізму, коли інформація та знання стають головними джерелами вартості і влади. Чисельність середнього класу оцінюється статистично за інтервалами підсумованого доходу для певних груп населення. За логікою розрахунків - це середньостатистичний дохід на одного члена домогосподарства, який забезпечує йому гідне життя</p>	<p>Середній клас кількісно оцінюється за рівнем середньостатистичного доходу на особу. Якісною оцінкою до нього відносяться висококваліфіковані фахівці, менеджери. Інформація та знання і освіта стають джерелами вартості влади у класовому розподілі. Класи виникають, коли індивіди стають соціальними суб'єктами. Актуальність класового устрою заключено в розумінні і згладжуванні соціальних конфліктів.</p>
<p>Засновники теорії людського капіталу Т. Шульц, Г. Беккер, Р. Солоу та ін.. довели і розглядають його як рівнозначний з іншими потенційний суспільний і виробничий фактор, який приносить їх власникам дохід, середній рівень якого відповідає суспільному уявленню про добробут населення і гідне життя члена домогосподарства. Чисельність середнього класу оцінюється статистично за інтервалами підсумованого доходу для певних груп населення. За логікою розрахунків - це середньостатистичний дохід на одного члена домогосподарства, який забезпечує йому гідне життя.</p>	<p>Середній клас у суспільстві стає більш поширеним і міцнішим, якщо у суспільстві зростає рівень людського капіталу, що є основою постіндустріального розвитку країни. Людський капітал є головною ознакою у становленні якісного середнього класу, що сприяє побудові громадянського суспільства, укріпленню української державності, соціально-економічному зростанню країни.</p>

Джерело: систематизовано автором.

Отже, світова методологія соціальної стратифікації у своєму розвитку в залежності від сутності і змісту її концепцій, що склались історично, підіймає і відповідає на питання умов формування і становлення середнього класу як ефективного актора світового соціально-економічного устрою і соціально-економічного зростання окремих країн. Розроблені світовою науковою спільнотою теоретико-методологічні засади соціальної стратифікації конфліктологічного і структурного-функціонального напрямів надають підстави для реалізації завдань постіндустріального, інформаційного суспільства із всеосяжним використанням людського капіталу, відводячи їй діалектиці цих взаємин вирішальну роль середньому класу.

1.2 Специфіка українського середнього класу, його функції та критерії оцінки

Поняття «середній клас» усе більше привертає до себе увагу українського наукового та політичного співтовариства з переломного моменту отримання незалежності нашою країною. Саме перехід із 1991 р. до нового економіко-політичного устрою країни, який супроводжувався проведенням масштабних реформ в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, поставив важливі питання:

- що являє собою соціальна система і структура українського суспільства;
- які з регуляторних інституціональних актів доцільно проводити для забезпечення ефективної їх реалізації та стабільного суспільного устрою.

У зв'язку з цим серед політиків та в суспільстві все частіше стало звучати поняття «середній клас», оскільки факт його формування, з огляду на досвід західних країн, став розглядатися як важливий чинник макроекономічного зростання та наступного соціально-економічного розвитку й укріплення державності. Тому перед наукою постало завдання відповісти на питання української специфіки середнього класу та його кількісної і якісної оцінки.

Як свідчить попередній аналіз, світова наукова методологія до часу отримання незалежності Україною відпрацювала як ретроспективу формування середнього класу, починаючи з античних часів, так і перспективу його становлення і розвитку з переходом до постіндустріального інформаційного суспільства та зростаючої ролі в ньому фактору людського капіталу.

Проте, як уже історично доведено, копіювання досвіду шляхів соціально-економічного розвитку успішних країн потребує ретельного дослідження не тільки сильних, але й слабких сторін цього досвіду.

На сьогодні палітра визначення понять середнього класу навіть в українському науковому середовищі дуже різноманітна. Наприклад, у динаміці за 2002 – 2016 рр. достатньо характерними й розповсюдженими в науковому вжитку є уявлення сутності і змісту поняття середнього класу, які наведені в табл. 1.2.

Дані табл. 1.2 не є вичерпними. Але вони дають як загальне уявлення про це, доволі складне поняття, яким є середній клас, так розуміння відповідальності завдання, яке стоїть перед автором у визначенні його поняття. Таке завдання полягає в синтезації й універсалізації поняття середнього класу, виходячи з його суспільного призначення, задля обґрунтування практичних заходів щодо виконання ним належних йому функцій у соціально-економічному зростанні нашої країни.

Таблиця 1.2

Формування уявлень про сутність і зміст поняття середнього класу в роботах українських науковців у динаміці протягом 2002 – 2016 рр.

№ з/п	Автор	Трактування
1.	Е. Лібанова	«Чисельний середній клас є основною складовою громадянського суспільства. Середній клас формує місцеві та державний бюджети, визначає споживчу поведінку населення та внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату» [38, с. 35]
2.	А. Гальчинський	«Середній клас є основою стабільності та демократизації суспільства. Середній клас - основа сучасного ринку, його соціальна база» [39, с. 76]

Продовження таблиці 1.2

3.	А. Саввов	«За соціальною структурою середній клас - неоднозначне поняття; категорії населення за різними ознаками можуть наближатися до цього, бути на граничних рівнях або складати його ядро. До стратифікаційних ознак, які повинні слугувати ідентифікаційними критеріями включення певного прошарку населення до середнього класу, автор відносить такі, що характеризують економічне середовище, професійно-кваліфікаційний та посадовий статус, самоідентифікацію» [40, с. 6].
4.	О. Барановський	«Середній клас - соціальна група, що володіє набором певних характеристик: визначений рівень доходів; володіння нерухомістю, наявність своєї справи; висока професійна освіта та кваліфікація; відносна задоволеність статусом; помірний політичний консерватизм, зацікавленість у підтримці соціального порядку і стійкості; суб'єктивна ідентифікація себе із середнім класом» [41, с. 110]
5.	В. Антонюк	«У сучасних умовах для більшості представників середнього класу дохід є не первинною, а похідною умовою високого соціально-економічного статусу. Дохід є наслідком володіння людським капіталом та можливістю завдяки цьому здобути високий професійний статус, що забезпечує високий дохід» [42, с. 274]
6.	О. Крикун	«Середній клас – це сукупність соціальних груп, які посідають середнє положення між вищим і нижчим класами, мають певний рівень матеріального добробуту та економічної незалежності, відрізняються високим професійно-освітнім рівнем та демонструють успішну економічну поведінку в умовах ринкової економіки» [43, с. 6]
7.	О. Александрова	«Середній клас – це сукупність соціальних груп, що представляє найбільш кваліфіковану частину населення, володіє знаннями, професійними навичками, практичним досвідом роботи, особистими засобами існування і має відповідний статус у суспільстві, а також усталені канали соціальної мобільності й відносно спільний спосіб життя» [44, с. 14]
8.	Т. Кір'ян, М. Шаповал	«Середній клас є основою стабільності держави. Віднесення до середнього класу при наявності основних ознак, а саме: високого рівня доходів, наявності майна, відповідного кваліфікаційного статусу та освіти, вміння пристосуватися до ринкових умов» [45]
9.	Ю. Куліков	«Середній клас є посередником між багатими та бідними, його представниками є як наймані працівники, так і власники. Середній клас відрізняється високим професіоналізмом, громадською активністю, особистою економічною незалежністю, середнім рівнем якості життя та виконує обов'язки агента соціального прогресу. Середньому класу притаманні функції культурного інтегратора та соціального стабілізатора» [46, с. 52]

Продовження таблиці 1.2

10.	О. Андронік	«Середній клас - прошарок суспільства який має постійний дохід від власного бізнесу або у вигляді заробітної платні від роботодавця, який забезпечує можливість задовольнити основні його потреби та формувати заощадження, має професійний рівень освіти, високий рівень соціальної відповідальності та пов'язує свої досягнення із суспільним устроєм країни» [47, с. 51]
11.	Д. Василюк	Для пояснення категорії «середнього класу», автор трактує поняття «старий середній клас» (дрібні і середні підприємці, часто фермери, які традиційно вважаються «класичними» представниками середнього класу) та «новий середній клас» (менеджери та спеціалісти високого рівня, переважно з вищою освітою, вчителі, медсестри, офісні працівники, продавці тощо) [48, с. 6]

Джерело: систематизовано автором на основі [38-48].

Автори, динаміка визначення сутності і змісту середнього класу та його суспільного призначення, що подано в табл. 1.2, не є випадковими. Із початком ХХІ ст. нова капіталістична система господарювання в Україні почала демонструвати економічне зростання, а суспільна свідомість сприймати її як звичну та перспективну соціально-економічну формацію, що відповідає завданням побудови соціальної держави Україна.

Тому трактування поняття середнього класу, що наведено в табл. 1.2, починається із узагальненого на той час його суспільного розуміння, з акцентуванням уваги на рольовому призначенні середнього класу в побудові громадянського суспільства і соціальної держави, яке викладено директором Інституту демографії та соціальних досліджень Е. М. Лібановою.

Основою стабільності та демократизації в ринкових умовах вважають середній клас А. С. Гальчинський, Т. М. Кір'ян, М. С. Шаповал, Ю. М. Куліков. Вони визначають його основою державності, культурним та ідеологічним чинником сприяння модернізації суспільних відносин, умовою стабільності в соціально-економічному реформуванні в Україні.

Дані табл. 1.2 дозволяють обґрунтовано вважати середній клас каталізатором, економічним, соціокультурним та ідеологічним носієм і агентом соціально-економічного прогресу й подальшого розвитку.

Наведена в табл. 1.2 інформація відкриває бачення науковцями специфіки українського середнього класу, його функціональне навантаження в сучасних умовах та критерії ідентифікації, про що буде мовитися надалі.

Узагальнення нинішніх точок зору серед вітчизняних учених дозволяє зробити висновок, що специфіка українського середнього класу полягає в такому:

1. Поняття українського середнього класу почало розглядатись у 90-ті роки ХХ ст. водночас з формуванням суспільного уявлення і розуміння нового капіталістичного способу виробництва як прийдешньої економіки західного взірця. Проте слід розуміти, що сучасні ринково-капіталістичні умови формувалися поступово, маючи в окремо розвинених країнах свою специфіку. Але середній клас існував у кожній із них раніше, коли матеріальний добробут визначався іншими вимірниками. При цьому добробут тогочасного середнього класу був також орієнтований на середньосупільний рівень доходу на душу населення. Проте, як впливає з проведеного нами теоретичного дослідження, ця серединна частина населення суспільства впевнено виконувала свою прогресивну історичну місію. Нинішній прошарок українського суспільства, представники якого ідентифікують себе із середнім класом, орієнтуються в доходах членів свого домогосподарства, насамперед на країни ЄС. Тому більш обґрунтовано й об'єктивно ставити питання про потенційний середній клас – термін, який використовувався ще за часів Д. Рікардо. Тобто таке припущення обумовлено тією особливістю розуміння середньосупільного для України поняття душевого доходу, який припадає на одну особу. Його рівень, безумовно, менший за рівень країн ЄС, але є таким і потрібно робити у суспільстві все необхідне для зростання матеріального добробуту населення. Саме у цьому напрямі проводиться подальше дослідження в даній роботі.
2. Україна в ранжуванні країн за рівнем розвитку людського капіталу посідає достатньо високі місця. Наведені в табл. 1.2 точки зору свідчать про те, що відносно людського капіталу, дохід часто є вторинною умовою віднесення себе до середнього класу. Тому потенційно український середній клас є спроможним забезпечити економічне зростання при наявності необхідних

робочих місць та ефективної капіталізації людського капіталу. При цьому зміцнюються позиції середнього класу в суспільному розподілі праці та знову створеній вартості.

3. Більшість дослідників (А. І. Саввов, О. І. Барановський та ін..) підтверджують необхідність самоідентифікації респондентів із середнім класом. Така думка відповідає результатам нашого дослідження, коли більшість респондентів відносять себе до середнього класу, якщо рівень доходу їх домогосподарств не є меншим за середньосупільний (середній у країні).

Отже, дані табл. 1.2 свідчать, що формування сутнісного розуміння середнього класу пов'язано тепер не тільки з визнанням середнього класу як основного бюджетного донора та інвестора, але й культурного інтегратора, соціального стабілізатора, провідного чинника соціально-економічного розвитку.

Змістовний склад середнього класу якісно розширюється як у напрямі зростання матеріального добробуту, забезпечення гідної якості життя, так і володіння високорівневим людським капіталом.

У соціальних відносинах, що склалися сьогодні, та завданнях соціально-економічного зростання концептуальною основою щодо створення міцного середнього класу в нашій країні з його нинішньою українською специфікою стає:

- забезпечення в короткостроковій перспективі необхідного соціально-економічного зростання, що дозволяє ідентифікувати із середнім класом достатньо масову сукупність домогосподарств, яка, зі свого боку, здатна виконувати завдання економічної стабілізації й соціального розвитку;
- посідання цією сукупністю домогосподарств певної серединної позиції в класовій стратифікації нинішнього українського суспільства, соціальні «сходи» якого через наявність достатнього рівня освіти та професійно-кваліфікаційних навичок, які забезпечують членам цих домогосподарств гідний рівень доходу та добробуту.

Виходячи з висловленого, сучасну парадигму середнього класу потрібно розглядати як чисельну верству населення в сукупності домогосподарств, що

відповідає трьом основним параметрам, покладеним у такий алгоритм його ідентифікації та оцінки:

- суб'єктивне визнання дорослими членами домогосподарства належними себе до середнього класу за ознаками свого власного соціального стану, відносної задоволеності статусом та рівнем добробуту своєї родини;
- середньосуспільний в масштабах країни грошовий дохід, що припадає на члена домогосподарства, відповідний сьогоденним умовам розвитку вітчизняної економіки;
- достатній доступ до освіти і професійного зростання, високий їх рівень серед членів домогосподарства, як їх особиста умова для капіталізації людського капіталу.

Отже, саме в умовах побудови соціально орієнтованої ринкової економіки середній клас стає не тільки безпосереднім чинником соціально-економічних перетворень, але й кінцевою їхньою метою. Як макросуб'єкт він стає здатним, з позиції його практично-поведінкових характеристик та ролі в трансформаційних процесах, генерувати суб'єкти модернізації економіки. Саме представники середнього класу орієнтовані водночас як на індивідуальну самостійність та вільне самовизначення в соціальному просторі, так і на збереження почуття соборності й соціальної відповідальності за власну долю і долю країни, стати рушійною силою для позитивних змін у соціально-економічному розвитку і створенні громадянського суспільства. Представників українського середнього класу повинна характеризувати відданість своїй справі, працьовитість і прагнення до успіху, ґрунтовність, раціоналізм і помірність, соціальна солідарність і відповідальність, готовність допомагати знедоленим.

У наведених специфічних обставинах зростаючої ролі українського середнього класу, змінюються акценти у функціональному навантаженні на нього та ієрархія притаманних йому функцій в умовах його причетності до результатів соціально-економічного реформування, яке здійснюється сьогодні в Україні. До того ж, на наш погляд, у методологічному сенсі, що потім було підтверджено нашими соціологічними дослідженнями, найбільш розробленим і водночас найбільш

ефективним є визначення функціонального навантаження на середній клас через залучення його представників у суспільні товариства, діяльність яких спрямована на прогресивні реформаторські рішення. Узагальнюючи напрацьований теоретико-методологічний дослідницький матеріал та забігаючи наперед у частині проведених соціологічних опитувань, основні функції сучасного середнього класу та ієрархічна послідовність наведено на Рис. 1.1.

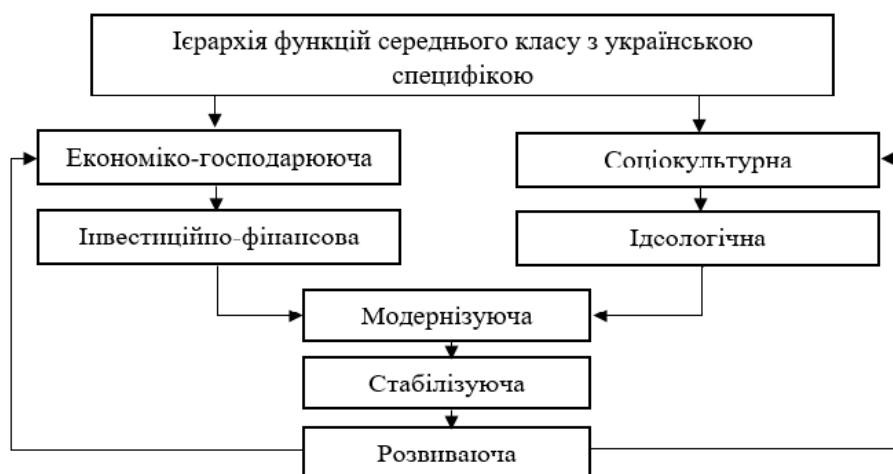

Рис. 1.1 Функціональне навантаження на середній клас в умовах соціально-економічного реформування

Джерело: систематизовано автором.

Як видно з Рис. 1.1, в умовах узятого Урядом України курсу на соціально-економічне реформування (макроекономічну стабілізацію і соціально-економічне зростання) ключовими стають функції стабілізації та розвитку суспільства. У розвинених країнах визнано, а за результатами проведеного нами соціологічного опитування підтверджено, що наявність сильного середнього класу є гарантією стабільності суспільства. Відсутність або недостатня його чисельність стає передумовою потенційної напруженості а, відповідно, і вразливості такого суспільства [49, с. 471].

Із Рис. 1.1 видно, що економіко-господарююча, інвестиційно-фінансова, соціокультурна та ідеологічна функції середнього класу забезпечують як би «працюють» на модернізуючу, стабілізуючу та кінцеву – розвиваючу.

Зрозуміло, що основним претендентом на роль провідного суб'єкта модернізації, є середній клас, який виступає основою громадянського суспільства. Представники середнього класу тяжіють скоріше до мирного, еволюційного, а не революційного процесу. Тому модернізуюча функція, як предтеча стабілізуючої та розвиваючої функцій середнього класу, має на меті запуск комплексного соціокультурного процесу, в якому управлінські та технологічні рішення підпорядковані гуманітарним цілям, які співвіднесені з економічними завданнями [50].

Середній клас виступає як провідник інноваційних форм соціально-економічної діяльності, розповсюджувача нових соціально-економічних та соціокультурних практик в інші соціальні верстви. Інакше кажучи, середній клас - це рушійна сила модернізації, успіхи якої трансформуються в соціально-економічну стабілізацію економічного й суспільного розвитку [51, с. 64].

Стабілізуюча функція середнього класу значною мірою визначається його масштабністю і високим економічним потенціалом. Представники цього класу, дбаючи, насамперед, про самих себе, стають головною рушійною силою економічної, культурної та політичної модернізації, яка призводить до розширення чисельності середнього класу та зростання його ролі в соціальній стабілізації та економічного зростання суспільства. Його стабілізуюча функція також проявляється у формуванні ціннісних орієнтацій, системи світогляду, в тому числі і поглядів на політичний устрій суспільства [52, с. 82].

Тобто середній клас транслює зразки такої поведінки, які зумовлюють стійкість суспільства, стабільність його функціонування та наступний розвиток. Світоглядні орієнтири середнього класу протистоять субкультурі бідності, з її підвищеною агресивністю й озлобленістю, культом сили і рівності, обвинуваченням інших у власних бідах, специфічним розумінням успіху в житті, елементами утриманства.

Ідеологічна функція середнього класу є досить значимою в сучасних умовах. Будь-які значні трансформації починаються з ідеологічних змін. Ідеологія володіє величезною соціальною енергетикою. Так склалось, що найбільш активна,

інтелектуально розвинена частина суспільства визначає колорит епохи, її духовні та соціальні цінності, напрямки та стратегії розвитку суспільства. Проте реалізація ідеологічної функції середнього класу в суспільстві ринкового типу передбачає консолідацію суспільства навколо середніх верств, усвідомлення ними своїх класових інтересів, тенденцій та перспектив розвитку суспільства, трансляцію соціальних цінностей, норм поведінки в сучасний соціальний простір. Потрібно відмітити, що ідеологічна функція середнього класу потенційно притаманна найбільш освіченій, інтелектуально розвиненій частині суспільства [53, с. 113].

Середній клас є основою громадянського суспільства, він є носієм національної ідеї. Тому в умовах суспільної консолідації середній клас стає синонімом громадянського суспільства. Його завдання полягає в тому, щоб інтегрувати нижчі й вищі класи в національне ціле. Основою ідеологічного впливу постає підтягування економічно слабких верств населення до рівня середнього класу, а вищий клас направляти на шляхи соціальної солідарності та соціальної відповідальності за майбутнє країни.

Проте функцією, яка виникає на основі всіх вищезгаданих та активно обумовлює соціально-економічне зростання, є розвиваюча функція. У кризовий період саме середній клас є рушієм змін та економічних перетворень. Для постійного та сталого розвитку середнього класу важливою є розробка економічних стратегій та соціальних технологій, які пов'язані з розширенням соціальної динаміки. Цьому, як відомо, сьогодні сприяє узятий Урядом України курс на соціально-економічне реформування, успіхи якого здійснюються через активне сприяння з боку середнього класу.

Успіхи розвитку завдяки зворотному зв'язку позитивно впливають на прирощення ефективності економіко-господарюючої і соціокультурної функції. Економіко-господарююча функція середнього класу змістовно виявляється в забезпеченні дієздатності всієї народногосподарської системи, неухильному вдосконаленні та поступовому підвищенні її конкурентоспроможності.

Водночас здійснюється позитивний вплив на соціокультурний функціональний блок, орієнтований водночас як на соціокультурну представників

середнього класу, так і на соціалізацію суспільних відносин. При цьому соціокультурна функція середнього класу спрямована на закріплення власного успіху, пропагує культ опори на власні сили, власну активність [54]. Своєрідна соціалізація життя, що сталася в розвинених країнах породила уявлення про формування соціально-економічної політики добробуту. Саме через реалізацію соціокультурної функції економіка розвинених країн була названа «соціально-орієнтованою», а соціально-економічна політика держави – політикою загального благоденства. Такі держави прямо характеризують свою соціально-економічну політику як систему заходів, спрямовану на вільний розвиток людей, на оберігання всіх своїх громадян від бідності, безробіття, соціальної нестабільності та інших негараздів [55, с. 183].

Функцією, що впливає з економіко-господарюючої функції середнього класу, до якої тут привертається увага, є інвестиційно-фінансова, яка посилюється через механізм зворотного зв'язку. Саме середній клас виступає основним платником податків, наповнювачем бюджету як основи добробуту і стабільності в суспільстві. Орієнтація на стабільність навколишнього соціально-економічного середовища змушує представників середнього класу бути сумлінними платниками податків. Виступаючи як основний платник податків, від чого залежить інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, середній клас виступає реалізатором державних соціальних програм, актором упровадження найважливіших соціально-економічних програм [42, с. 10].

За рахунок податкових надходжень від міцного середнього класу зростає бюджетне фінансування заходів соціальної сфери, соціальний захист вразливих верств населення.

Для представників середнього класу характерним є діяльність із заощадження частини доходу, відстрочені платежі та певна, розумна міра у витратах на задоволення особистих потреб. Середній клас має могутній інвестиційний потенціал завдяки накопиченням і системам страхування. Як правило, інвестиційна діяльність середнього класу обумовлена середнім, але стабільним доходом, пов'язаним із

високою частиною заробітної плати, наявністю нерухомості та власного бізнесу тощо [56, с. 58].

Отже, авторське бачення концептуальних основ формування і становлення середнього класу полягає в необхідності:

- врахування особливостей української транзитивної економіки, які супроводжуються періодами рецесійних розривів у ВВП на фоні зростаючої інфляції;
- коригування висновків у зв'язку із скороченням потенційної чисельності середнього класу в періоди падіння курсу гривні відносно іноземних валют, вважаючи просідання реальних доходів тимчасовим явищем;
- визначення в притаманному середньому класу функціональному навантаженні, яке відводить йому визначальну роль у соціально-економічному реформуванні нашої країни, яке проводиться;
- обґрунтування критеріїв похідних від них інтегральних показників кількісної і якісної оцінки середнього класу;
- розробки методичного підходу щодо оцінки українського середнього класу.

Методологія і сучасні методичні підходи до ідентифікації середнього класу, оцінки його чисельності, якісної характеристики та обґрунтування соціального портрета формувалися в західному суспільстві й світовій практиці послідовно, в основному на засадах наукових творів кінця XIX та XX ст. На сьогодні, на початку XXI ст., практика оцінки середнього класу, у своїй основі, сформована, це дозволяє в залежності від конкретного завдання аналізу використовувати різні методичні підходи. Для розуміння сутності узагальненого підходу до оцінки сучасного середнього класу звернемо увагу на її критеріальну основу. Із аналітичного матеріалу, викладеного автором у теоретико-методологічному підрозділі 1.1, розглянута динаміка історичного вдосконалення універсальних критеріїв соціальної стратифікації та виділення в суспільному класовому розподілі його серединної частини, що ідентифікується із середнім класом. При цьому розглянуто позиції конфліктологів, функціоналістів, теоретиків соціальної дії постіндустріального розвитку й людського капіталу, усі вони безумовно вплинули на формування

інтегрованого погляду на проблему формування сучасного середнього класу, специфіка розв'язання якої порушується останніми роками багатьма українськими вченими.

В основу всіх цих наукових розробок покладено розуміння автором критеріїв ідентифікації середнього класу. Тому одразу необхідно звернути увагу на те, що особливо у вітчизняній науці, а звідси і практиці, панує плутанина у трактуванні взагалі такого поняття, як критерій, який часто-густо ідентифікується з поняттям «показник». До речі, у зарубіжній літературі підміна цих понять також трапляється. Через це один і той самий економічний показник, наприклад «грошовий дохід», трактується багатьма авторами як критерій, а такий дійсний економічний критерій, як «матеріальний добробут», застосовується в економічних аналізах як показник. Тобто, у наукових дослідженнях, що існують сьогодні, поняття «критерій» і «показник» підмінюють одне одного, що не дозволяє дослідникам визначити в їхній ієрархічній залежності і приводить до загальних висновків, що не мають значного практичного сенсу. Тому автором цього дослідження прийнята позиція, що відповідає правилам лінгвістики. Згідно з цим під критерієм розуміється узагальнена сутнісна ознака, засада, правило оцінки досліджуваної категорії поняття. Зміст досліджуваної категорії визначається сукупністю, складом показників, які кількісно або якісно, тією чи іншою мірою, виявляють притаманні цій сутності критеріальні ознаки чи характеристики. Наприклад, загальний критерій «економічний капітал» прийнятий у дослідженні визначається кількісно сукупним грошовим доходом. Для більш докладного аналізу він виражається такими якісними показниками як структура цього доходу, джерела його одержання, включаючи підприємницький дохід, соціальні трансфери тощо.

На практиці іноді важливо знайти межу, яка їх відрізняє. Але у даному дослідженні, забігаючи наперед, коли необхідно використовувати вже частково висвітлені в дослідженні такі основні критерії ідентифікації середнього класу як економічний і людський капітали, самоідентифікація, розрізняти поняття критерії і показники необхідно як розуміння «загального» і його «частки». У сучасній західній практиці методологічно визнано необхідність, в залежності від цілі дослідження,

багатокритеріального методичного підходу до оцінки середнього класу. Але це не виключає, а припускає в загальносуспільних розрахунках можливість кількісної його оцінки із використанням однокритеріального підходу, зокрема, на підставі підсумованого грошового душевого доходу, що припадає на особу (члена домогосподарства). У цьому разі, на момент такої оцінки, цей інтегральний показник відбиває окремі результати дії всіх складових економічного критерію (оплата праці, прибуток та змішаний дохід, соціальні трансферти, доходи від власності) [57].

Проте у даному дослідженні для об'єктивної оцінки середнього класу, його чисельності, соціального портрета й динаміки зростання автора цікавить багатокритеріальний методичний підхід. У цьому контексті поряд із науковцями, внесок яких у вирішення даної багатоаспектної проблеми вже раніше розглянуто, автор надалі привертає увагу до наукових творів французького соціолога, філософа, і політичного публіциста П. Бурдьє (1930 – 2002 рр.). Саме твори П. Бурдьє покладені світовою практикою в основу багатокритеріальної оцінки умов формування і становлення середнього класу.

У його наукових працях «Соціальний простір і генеза класів» [58] та інших наукових праць [59; 60] соціальний клас являє собою сукупність агентів у соціальному просторі з подібною позицією. Соціальний простір при цьому утворюється навколо «силових полів» - економічного, політичного, культурного, соціального та символічного. У кожному силовому полі є відповідний капітал. Соціальні групи мають владу над тим чи іншим полем в залежності від володіння відповідною формою капіталу. Виникнення соціального класу при цьому залежить від дистанції між агентами в соціальному просторі і від способу сприйняття цього простору. Таке сприйняття ж формується в результаті функціонування соціальних інститутів та попередньої символічної боротьби, у результаті якої встановлюється влада та стратифіковані групи. Ця концептуалізація класу П. Бурдьє отримала світове визнання в 90-х рр. XX ст.

Ознайомлення з основними методологічними положеннями П. Бурдьє стосовно кількісної і якісної оцінки середнього класу дозволяє висловити окремі

твердження. Так, за П. Бурдьє, приналежність до середнього класу визначається кількісними та якісними ознаками. Такі ознаки у працях П. Бурдьє належать критерію економічного капіталу з його критеріальними властивостями: структура, прибутковість, норми споживання тощо. Економічний капітал, на момент оцінки через синтетичний показник сукупного грошового доходу його одержувача на рівні середньосупільного, дозволяє власника цих коштів віднести до дійсного середнього класу.

Водночас П. Бурдьє доводить необхідність розрізняти такі форми існування капіталу людини, як соціальний, символічний, культурний [58, с. 98]. Ці форми капіталу є якісними, тобто критеріальними ознаками середнього класу, з потенційними можливостями в наступному періоді кількісного зростання визначаючих їх показників, для забезпечення їх власнику грошового доходу.

За П. Бурдьє соціальний капітал пов'язаний із приналежністю та залученням його володаря до груп осіб зі стійкою мережею соціальних зв'язків, потенційно забезпечуючи економічну вигоду (дохід). Цей вид капіталу має чіткі, соціально обумовлені межі застосування. Він базується на взаємних зобов'язаннях і взаємному визнанні і залежить від особистісних якостей людини, які в сучасному їх розумінні є складовою «людського капіталу».

Символічний капітал знаходить своє вираження за П. Бурдьє в документах, що підтверджують здобуту освіту, володіння його власником відповідними професійними знаннями та вміннями в певній галузі, сфері діяльності. Тут також простежується аналогія з розумінням відповідної складової сьогоденного поняття «людський капітал». Він слугує потенційною основою розуміння культурного капіталу.

П. Бурдьє вважав, що поняття «культурний капітал», на відміну від «символічного капіталу», означає не просту, формальну сукупність знань, умінь, навичок, а саме тих, що дозволяють його власнику виконувати різні види робіт і з успіхом продавати їх на ринку праці. Тобто, культурний капітал у П. Бурдьє відрізняється від інших різновидів капіталу формою споживчої вартості [59, с. 149]. Тут мається на увазі, що споживчі вартості, як об'єкти власності, стаючи джерелами

економічної та політичної влади власника порівняно з іншими учасниками суспільних відносин, приносять йому дохід. Отже, культурні споживчі вартості в разі забезпечення доходу його власником, а саме його капіталізації, перетворюються в культурний капітал. При цьому поняття культурного капіталу ідентифікується з механізмом відокремлення, за рівнем одержаного доходу його власником, в особливу групу, зокрема в середній клас. Отже, культурні споживчі вартості (кваліфікація, досвід, ноу-хау тощо) перетворюються саме в дійсний капітал, який за своєю формою одержав у П. Бурдьє назву культурного. Об'єднуючи за П. Бурдьє поняття соціального, символічного та культурного капіталів, що мають природу потенційно ресурсних, вбачається їхня підсумована повна аналогія з поняттям людського капіталу та його капіталізацією.

Якщо повернутися до методології П. Бурдьє, саме сукупність соціального, символічного й культурного різновидів капіталу являє собою основу сьогоденного уявлення про людський капітал. Капіталізація людського капіталу перетворює його із потенційно-ресурсного в дійсний капітал. Саме в цих умовах він створює додану вартість і забезпечує його власнику дохід.

Отже, виходячи із сучасних уявлень, за методологією П. Бурдьє, дійсний середній клас визначається таким рівнем доходу, який забезпечується всіма різновидами (економічного, соціального, символічного, культурного) капіталу. На момент оцінки доходу населення всі означені види капіталу, маючи потенційно-ресурсну природу, забезпечують формування реального доходу населення, рівень якого визначає його класовий розподіл. Виділення з нього чисельності середнього класу відбувається в тому разі, коли його представник відчуває себе належним до нього як за рівнем одержаного доходу, так і за згодою виконувати в суспільстві притаманні йому функції.

Це припущення знаходить своє підтвердження в тому, що основними критеріями, які забезпечують населенню західних країн потрапляння до середнього класу є: економічний капітал, рівень грошового доходу, престиж професії як наслідок людського капіталу та ступінь влади, що впливає з нього. Тому одним із головних способів, потенційних каналів потрапляння до середнього класу, є освіта.

Зрозуміло, що здобута якісна освіта забезпечує високу кваліфікацію, конкурентоспроможність на ринку праці, що зі свого боку, гарантує більш високий рівень доходу та матеріального становища і в підсумку формує відносно високу самооцінку.

Вітчизняні дослідники, орієнтуючись за своєї більшості на західну методологію оцінки середнього класу, називають такі критеріальні ознаки стратифікаційної приналежності людини до середнього класу, обумовлені українською специфікою.

Так, Е. М. Лібанова, В. І. Паніотто [61, с. 37] вважають, що головними критеріями приналежності до середнього класу є рівень середнього доходу (визначений за національними стандартами), матеріальні засоби (житло, земля, засоби виробництва), кваліфікаційно-освітня підготовка та високий соціальний статус, самоідентифікація себе із середнім класом.

Т. М. Кір'ян, М. С. Шаповал [62] розглядають склад основних ознак приналежності до середнього класу за рівнем доходу, наявністю майна, кваліфікаційного статусу, освіти, умінням пристосуватися та успішно діяти в ринкових умовах.

В. В. Бобиль розглядає такі складові елементи соціально-класового механізму суспільства у формуванні середнього класу:

- ринок праці в якості основного фактору створення нових класів за професійною ознакою;
- заробітну плату в якості головного показника розподілу класів за рівнем доходу;
- економічні процеси, які не сприяють розвитку середнього класу і призводять до деструктуризації суспільства; економічні, правові, адміністративні, інституціональні і соціально-психологічні інструменти впливу держави на стратифікаційні процеси [63, с. 11].

В. В. Клименко та Г. М. Лозова [64, с. 65], критеріями віднесення до середнього класу називають такі: рівень доходу, що забезпечує прийнятний рівень

життя та дозволяє робити заощадження, достатній статус на ринку праці, володіння фінансовими та матеріальними активами, відповідна споживча поведінка.

О. Красота [64, с. 78] вважає, що провідну роль у формуванні середнього класу відіграють матеріальні критерії та професійний статус, а допоміжну роль вона відводить самоідентифікації, якості дозвілля, колу спілкування тощо. Схожі думки висловлюють російські вчені Т. В. Воронцова і Е. С. Петренко [65, с. 60-64] та вважають, що критерій соціального статусу за своєю значимістю для населення відходить на задній план порівняно з критерієм фінансового благополуччя.

А.В. Калінін для виділення середнього класу обирає дохід, забезпеченість товарами тривалого користування та житлом з урахуванням норм споживання і заощадження.

Ці показники можна доповнити показниками В. В. Радаєва [66, с. 88]. Він пропонує позицію, яку підтримує К. С. Мухтарова [67, с. 94], у дослідженні середнього класу потрібно використовувати сім показників: рівень доходу, накопичене багатство або середній рівень матеріального добробуту, володіння дрібної власністю на засоби виробництва, рівень, освіти та особливі професійні знання, стиль життя і соціальні зв'язки, самоідентифікація.

Л. М. Григор'єв і Т. М. Малєва [68] називають такі критерії:

- рівень доходів (витрат, споживання);
- обсяг накопичених заощаджень;
- рівень освіти, професійно-кваліфікаційна та посадова позиції;
- соціальне самопочуття та успішна економічна поведінка;
- самооцінка адаптації до нових економічних умов, комфортності життя та ін.

Отже, орієнтуючись на вітчизняну й сучасну західну методологію оцінки середнього класу, узагальнюючи її основи, обґрунтовано, по-перше, впливає висновок, що його чисельність у розрахунках прямо залежить від сукупного доходу, що припадає на особу, тобто на члена домогосподарства. Такий дохід є похідним і таким, що підсумовує дію всіх факторів, що мають економічно результуючу природу. У такому разі можна було б у розрахунках чисельності середнього класу обмежитися результатами дії інтегрального економічного критерію, що по суті за

своєю природою є об'єднаним економічним фактором, який формує грошовий дохід. Тобто, першим критерієм в оцінюванні середнього класу є економічний капітал. Його інтегральним показником стає підсумований грошовий дохід, що припадає на члена домогосподарства, тобто на одну середньостатистичну особу. Проте більш важливим фактором, що впливає на підсумований дохід та має ресурсну людську природу, став уже визнаний світовою спільнотою людський капітал як другий критерій не тільки формування, а й становлення та розвитку середнього класу. Але дослідження середнього класу починається із самоідентифікації населення до нього. Отже, вимальовується доволі чітка загальна картина спрямованості у визначенні кількісної картини середнього класу (Рис. 1.2).

Рис. 1.2. Критерії ідентифікації людини із середнім класом

Джерело: систематизовано автором.

Отже, критеріями приналежності людини до середнього класу в даному дослідженні прийнято наступні:

- самоідентифікація, яка відображає самооцінку індивідом свого соціального статусу та матеріального статку;
- економічний капітал (дохід, заощадження, грошові вклади, наявність майна тощо);
- людський капітал (освіта, управлінський статус, складність виконуваної роботи), статусність образу та стилю життя, соціальний престиж.

У методичному сенсі при цьому виникають питання:

- чи є середньостатистичний дохід тієї частини населення, яка його одержує, достатнім, якщо він не є співставним з доходом середнього класу в розвинених країнах, попереду в країнах ЄС;
- чи можна вважати належними до середнього класу респондентів (брокерів та інших агентів ринку), які під час анкетування відносять себе до нього.

Наведені критерії допомагають визначити частку середнього класу в чисельності населення конкретної країни та якісної характеристики його складу й окремих верств за матеріальними і нематеріальними показниками, а також бачити його соціальний портрет. У методичному розумінні щодо обґрунтування соціального портрета середнього класу таке досягається завдяки закладенню в анкету соціологічного дослідження ознак, які всебічно характеризують економічний, професійний і суспільний статус людини.

1.3 Методичний підхід та особливості його застосування в дослідженні українського середнього класу

Як впливає з раніше викладеної методології, у підвалині формування, становлення середнього класу та його подальшому розвитку знаходяться складні процеси диференціації доходів населення. Тобто, у кінцевому підсумку у зростанні чисельності та якості середнього класу знаходиться саме сформована система диференціації доходів населення, залежна від нинішньої системи розподільчих відносин. Тобто, не тільки рівень сукупного доходу, як індикатор майнового становища людини, але і справедливості його розподілу впливає на сприйняття нею належності себе до середнього класу, формує його якісний склад. Необґрунтований

первинний (на виробничому рівні) та вторинний (на суспільному рівні) розподіл доходу підприємства та дохідної частини бюджету є основними факторами класової соціальної стратифікації [69, с. 68].

Суспільство з раціональною, відносно рівномірною, диференціацією доходів є більш потужним та стійким через наявність чисельного середнього класу, володіє інтенсивною соціальною мобільністю, сильні стимули до соціального просування та професійного зростання. І навпаки, як свідчить історичний досвід, суспільство з надмірною диференціацією доходів крайніх полюсних груп населення відрізняється соціальною нестабільністю, відсутністю сильних стимулів до професійного зростання, значним ступенем криміногенності соціальних відносин [70, с. 62].

Загальновизнано, що диференціація населення за рівнем доходу складається під впливом факторів, ранжування та характер впливу яких на формування середнього класу виявляється методами соціологічного дослідження. Групові фактори диференціації доходів та їхні складові наведено на Рис. 1.3.

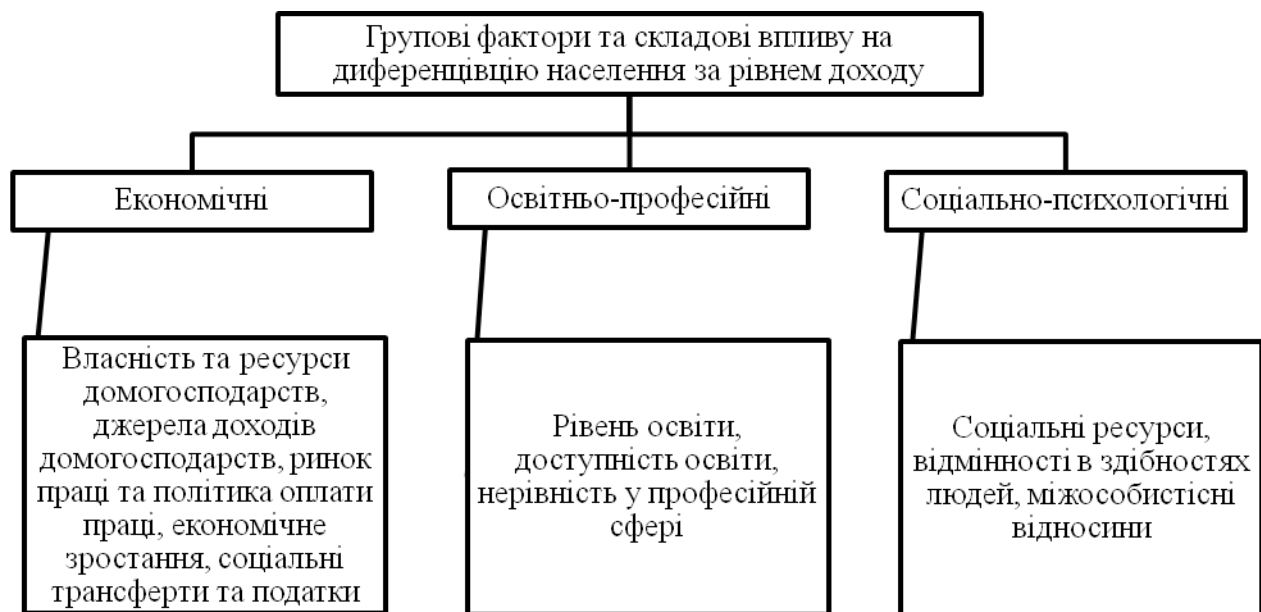

Рис. 1.3. Фактори диференціація доходів населення у формуванні середнього класу

Джерело: узагальнено та систематизовано автором.

Добробут домогосподарств формується різними джерелами доходу, структура яких змінюється, показуючи яке саме джерело доходів у цей час є найбільш значущим. Зміна структури, особливо грошових доходів домогосподарств є достатньо динамічною, залишаючись основним фактором диференціації населення за доходами [71, с. 62].

Чисельні сучасні, зокрема й авторські дослідження, свідчать, що в структурі грошових доходів, українських домогосподарств, а також у сільській місцевості, українських домогосподарств, найважливішою складовою все більше стає заробітна плата, особливо голови домогосподарства, що є сьогодні основним чинником вторинної диференціації населення за грошовими доходами. Підтвердженням цієї тези є дослідження Р. Лерман та Ш. Ютзакі [72], які застосували новий підхід до визначення граничного впливу різних джерел доходу на загальну нерівність доходів і, тим самим, змогли оцінити вплив кожного джерела на нерівність за доходами. Дослідники виявили, що граничний ефект заробітної плати голови домогосподарства та доходів подружжя перевищив граничний ефект доходу на капітал.

Відомо, що в сучасній ринковій економіці сьогодні найважливішим фактором, що породжує диференціацію доходів населення, виступає соціально-економічне становище його конкретних верств та домогосподарств, які перебувають на вершині грошової піраміди через найвищу концентрацію всіх форм власності. Саме поняття власності стає більш диференційованим, включаючи і право контролю. Суперечлива тенденція концентрації власності в руках нечисленного корпоративного менеджменту у світовій практиці почала все більше проявлятися вже наприкінці ХХ ст. [73]. Вона тепер відбувається в її «розсіюванні» та концентрації влади. При цьому, бізнес перетворюється у власність не стільки окремих підприємців та членів їх сімей, скільки основних власників акцій, з їхнім концентруванням у руках великих фінансових інститутів конгломеративного типу. Зростає не тільки конкуренція, але й кооперація між корпораціями. Ці механізми створюють нову соціальну позицію, яку Дж. Скотт назвав «закритим директором» [74]. Змінився і вплив власності на соціальні верстви суспільства, що не залучені у великий бізнес.

Означене обумовлює збереження тенденції диференціації населення за рівнем доходу, надмірним накопиченням економічного капіталу в руках вузького кола його володарів. Проте в розвинених країнах висока частка середнього класу обумовлюється високим розміром доходу в межах середньомайнового інтервалу, до якого належить людина, що опинилася в ньому.

Сьогодні в Україні висока концентрація власності формує низький рівень, за західними мірками, середньомайнового статусу саме тієї частки населення, яка за визнаною світовою методикою належить до середнього класу. При цьому виникає питання – яким чином українець (українка), віднесені у такий спосіб до середнього класу, можуть задовольняти свої потреби, виходячи із сучасності. Тобто, виникає проблема підрахування асортименту, розміру та якості цих потреб, які з огляду на світову практику стають усе більш різносторонніми, якісними і більш коштовними.

Частково ця проблема вирішується державою при встановленні соціальних стандартів: прожиткового мінімуму, мінімальної зарплати тощо. За логікою їх цільового призначення доходи, вищі за ці показники, дають підставу для обґрунтування середнього класу. Але апріорі їхній кількісний вимір у доларовому еквіваленті не витримує ніякого порівняння із розвиненими країнами.

Тому проблема виходу з цієї ситуації у цей час перебуває в тій площині, що людина із середньосупільним статком самотійно визнає себе належною чи неналежною до середнього класу. Таке твердження виявляється як у процесі бесіди з нею, так і особливо під час проведення анонімного соціологічного дослідження, у разі зарахування респондентом себе до середнього класу та з огляду на суспільні функції, які покладаються на таку особу в нинішніх умовах реформування економіки. У такому разі критерій одержаного доходу несе головне навантаження під час ухвалення рішення щодо віднесення себе до середнього класу, але не буде єдиним і остаточним.

Зрозуміло, що зростання диференціації доходу населення обумовлює скорочення чисельності середнього класу. Використання шансів доступу до одержання гідного доходу не тільки через оволодіння засобами виробництва, але через капіталізацію людського капіталу, а також міжособистісних відносин і

соціально-психологічного клімату, про що розмова піде далі, є шляхом зниження рівня такої диференціації.

Висловлене зобов'язує широко використовувати всі види соціологічного дослідження, а не тільки анкетування, і враховувати точку зору осіб, які можуть бути потенційними експертами. До них належать кваліфіковані фахівці і персонал підприємств, викладачі ЗВО, наукові співробітники.

Важливою обставиною є порівняння власної точки зору із авторами наукових досліджень цього напрямку. Наприклад, сучасні дослідження показують, що фактором зміцнення економічного добробуту забезпечених домогосподарств та подальшого погіршення становища бідних є сама структура домашніх витрат - переважання у забезпечених сімей частки «стратегічних» витрат, спрямованих на зміцнення економічного та людського капіталу сім'ї (інвестиції в освіту, купівля нерухомості, заощадження тощо), у бідних - поточних, спрямованих на виживання [75, с. 34-43].

Крім структури матеріальних витрат бідних та багатих домогосподарств, фактором, що обумовлює їхню поляризацію, є обсяг витрат часу на домашню працю, що також виявляється у процесі анкетування. Під час соціологічного дослідження очікується, що в бідних сім'ях, де обмежені можливості користування платними послугами, спостерігаються найвищі трудовитрати на домашню працю (у чоловіків - 30 годин на тиждень, у жінок - 53), у забезпечених - відповідно 20 та 41 година на тиждень [75, с. 34-43]. Очевидно, в останніх значно більше можливостей перерозподіляти свій час на користь оплачуваної зайнятості, освіти, дозвілля, тобто на максимізацію прибутку та нарощування свого сімейного капіталу. Саме соціологічні дослідження дозволяють підтвердити ці обставини. Для характеристики осіб, які відносять себе до середнього класу важливо знати, що майнова забезпеченість сама по собі може стати основою майбутнього добробуту заможних сімей. Зокрема, наявність житла у власності - це засіб заощаджень, яке може бути передано наступним поколінням або конвертовано в грошовий капітал. Для бідних же сімей, які орендують житло, останнє не є активом, тому витрати на його утримання приймають «затратний» характер.

Слід додати, що на думку західних експертів, інтенсивний процес диференціації зламав характерний для індустріальних суспільств так званий «подвійний синтез» - спільну детермінацію класового статусу економічними та політичними факторами [76, с. 22]. На їхню думку, основною причиною збільшення нерівності в доходах, починаючи з 80-х років минулого століття, є стійке зростання попиту на висококваліфікованих працівників у високотехнологічних галузях, що послужило причиною зростання зарплати тих, хто має освіту [76, с. 21].

Освіта як фактор диференціації населення розглядалося багатьма представниками економічної теорії. Суперечливі функції освіти - передавати статус від покоління до покоління і в той же час змінювати його - були відзначені П. О. Сорокіним. Зв'язок системи освіти з боротьбою різних статусних груп за оволодіння багатством, владою і престижем через механізми підтримки «своїх» і створення перешкод для «сторонніх» підкреслюється Р. Коллінзом.

У сучасній французькій науці соціальна мобільність і нерівність можливостей розглядаються через нерівні можливості здобування освіти для вихідців із різних соціальних верств та освітні траєкторії індивідів. За даними низки досліджень, у дітей із нижчих верств коротший період навчання, і більшість із них обмежуються досягненням соціального статусу батьків. Це пояснюється дуже великими витратами на здобування освіти пропорційно до сімейних доходів і великим ризиком інвестицій в освіту, яке є умовою необхідною, але недостатньою для заняття високих соціальних позицій [77].

Згідно з дослідженнями Дж. Дьюзенберрі (нар. 1918 р.), на диференціацію доходів населення впливають соціально-психологічні чинники. Він вважав, що прагнення індивіда до соціального змагання і так званий демонстраційний ефект обумовлюють рівень його споживання та заощаджень. Індивід розглядає не тільки свій абсолютний рівень реального доходу, а й співвідношення між своїм доходом і більш високим доходом інших осіб, які його оточують. Під час зіставлення власного рівня життя з більш високими благами та рівнями споживання в індивідів виникають нові бажання, підвищується прагнення до споживання і, відповідно, до отримання більш високого доходу. На думку Дж. Дьюзенберрі, диференціація

доходів населення пов'язана з дією таких принципів споживчого споживання, як насичення, різноманітність, наслідування, демонстрація і гармонія. Ці принципи діють у межах, установлених об'єктивними умовами суспільства; вони різні для окремих соціальних груп, для різних регіонів і країн.

Слід зауважити, що дослідники, які працюють у рамках вимог міжнародних організацій, зокрема Світового банку, до соціально-психологічних факторів, що впливають на диференціацію доходів населення, відносять так звані «соціальні ресурси» – наявність мережі контактів та взаємних зобов'язань, на які можна покластися в тяжкі часи, а також здатність чинити політичний вплив на процес розподілу ресурсів.

У сучасній Україні методологія ідентифікації середнього класу має свої складнощі. Наприклад, прийняті у світовій практиці критерії не завжди реалізуються в доходи. Так, особи з вищою освітою можуть не мати гідного доходу і, навпаки, далеко не всі особи, що забезпечили собі прийнятний дохід, володіють відповідними соціально-професійними ознаками (освіта, професія, креативність тощо). Водночас, почуття стабільності свого соціально економічного становища також відчують далеко не всі, хто відповідає і критерію високого доходу, і критерію високого соціально-професійного статусу [78, с. 67]. Але це не означає, що не можна ідентифікувати український середній клас за критерієм людського капіталу. По-перше, потрібно знати – чому таке трапилося: знання і професійний статус людини не відповідають вимогам робочого місця, чи чому немає робочих місць за певним фахом. По-друге, за показником людського капіталу, на наш погляд, потрібно розраховувати потенційний середній клас.

Узагальнення української наукової практики свідчить, що в науці наразі виділяють чотири основні методичні підходи до виділення середнього класу.

Перший із них пов'язаний з уявленням про середній клас як про масовий соціальний суб'єкт, який характеризується, насамперед, порівняно високим життєвим стандартом і рівнем споживання. Критерієм виділення середнього класу в цьому підході використовується рівень душевого доходу або наявність певного набору дорогого майна.

При використанні другого підходу для визначення критеріїв середнього класу акцент робиться на ідентифікаційно-психологічні характеристики індивідів, оскільки саме вони найбільшою мірою впливають на його соціальне самопочуття та соціально-політичний настрій і поведінку. У такому разі середній клас виділяється на основі самоідентифікацій людей, «самозарахуванні» ними самих себе до складу середнього класу.

У рамках третього підходу, середній клас ділиться на «новий» середній клас (до складу якого входять менеджери і фахівці, які є носіями розвиненого людського капіталу або власниками владного ресурсу) і «старий» середній клас - представники «малого бізнесу», які отримують дивіденди за свій економічний капітал. В основі цього підходу до аналізу середнього класу лежать владні повноваження, обсяг, тип і структура капіталу, що є в розпорядженні тієї чи іншої людини, домогосподарства, класу і т. д.

Четвертий підхід заснований на традиційних критеріях виділення середнього класу, до яких відносять певні професійні характеристики, освіту, майново-дохідні характеристики, а також іноді до них додається і самоідентифікація.

Практика свідчить, що в цих підходах рівень матеріальної забезпеченості є основним критерієм, що визначається за розміром середньодушового доходу на особу приймається до уваги при ідентифікації середнього класу. Але як було раніше зазначено, використання критерієм тільки меж за доходами домогосподарства є недостатнім для дослідження української соціальної структури.

По-перше, рівень доходу українця у дол. США значно нижчий ніж у громадян розвинених країн. По-друге, системоутворюючі показники доходів значно коливаються в досліджуваній нами динаміці за період 2000 - 2018 рр. Вони є нестабільною характеристикою домогосподарств. По-третє, на сьогодні в Україні відсутня сформована система стратифікації за доходами, відмінності за величиною доходів та обсягами витрат між різними регіонами, а також типами населених пунктів. По-четверте, наявність в певний період у домогосподарств відносно високих доходів не є однозначним еквівалентом високого рівня добробуту та певного соціального статусу, матеріально-майновий стан домогосподарства в будь-

яких економічних умовах визначається не тільки поточними доходами, але і всім комплексом наявних у його розпорядженні матеріальних активів.

Тому необхідне застосування комбінованого підходу для визначення середнього класу в Україні на підставі його двоїстої оцінки. Суб'єктивна оцінка відбувається через самооцінку індивіда свого соціального статусу. Об'єктивна оцінка полягає в розрахунках критеріїв матеріальних та нематеріальних факторів, підсумованих відповідними показниками (Рис. 1.4).

Рис. 1.4. Методика комбінованого підходу для визначення середнього класу суспільства

Джерело: узагальнено та систематизовано автором.

Під час об'єктивного оцінювання виявляється ціннісна орієнтація та мотивація індивідів, що формує загальне мотиваційне поле. Але як було висловлено раніше,

важливим критерієм виділення середнього класу є самоідентифікація людини - суб'єктивне віднесення себе до середнього класу. Тобто соціальне віднесення себе до тієї частини населення, яка веде гідний спосіб життя навіть при одержанні скромних доходів [79, с. 56].

Об'єктивний підхід заснований на критеріях, незалежних від класу індивіда. Основним напрямком при об'єктивному визначенні середнього класу у вітчизняних дослідженнях є підбір таких найважливіших критеріїв, за якими він може бути ідентифікований у його загальній кількісній оцінці. Критеріальний підхід у виявленні середнього класу сьогодні домінує як у світовій, так і у вітчизняній практиці. Згідно з цим, необхідно вибрати з групи наявних критеріїв основний певний соціальний пласт, який володіє відповідними соціально-економічними характеристиками. Проте застосування одного основного критерію, на наш погляд, недостатньо: це призводить до розбіжності думок про склад і чисельність середнього класу. Тому для отримання результатів, які адекватно відображають реальність, у роботі нами запропоновано групу «критеріїв-лідерів», до якої увійшли самоідентифікація, економічний і людський капітал. Саме така система критеріїв середнього класу достатньо повно відображає зазвичай існуючу за різними підходами і методами практику їх агрегування, інтегрування та синтезування. Це дозволяє оцінити всі ланки логічного ланцюжка «освіта-дохід-статус-самоствердження-суспільне визнання», що особливо важливо в сучасній методологічній плутанині та складності розрахунків чисельності та якісного складу середнього класу.

Отже, аналізуючи методологічні підходи до вивчення соціальної стратифікації та ідентифікації середнього класу, що використовуються дослідниками, досвід застосування певних методів і особливостей одержання емпіричних даних, вважаємо прийняти за доцільне використання раніше означеного підходу. Саме використання системи означених критеріїв дозволяє достатньо адекватно оцінити середній клас в українському суспільстві за кількісними і якісними показниками-індикаторами його наявного стану. З огляду на перспективу соціально-економічного розвитку нашої країни, основною гіпотезою ідентифікації середнього класу стає

припущення, що його добробут дозволяє вважати середні верстви населення як заможну частину суспільства, основною рушійною силою, двигуном соціально-економічного прогресу.

За цієї настанови виникає практичне питання – як оцінити кількісний та якісний склад середнього класу, виходячи з прийнятих критеріїв його ідентифікації (самоідентифікація, економічний капітал, людський капітал).

Важливо те, що статистика викладає дані не тільки щодо інтервального значення доходу відносно певної частки населення, але й медіанне його значення на члена домогосподарства. Ураховуючи, що межа відносної бідності за державною методикою розрахунків визначається як 75% її медіанного рівня [80], це дає підставу для «відсікання» бідного населення від середніх верств. Номінальний дохід члена домогосподарства включає всі його види за категоріями: дохід, одержаний від власності, заробітна плата, прибуток та змішаний дохід, соціальна допомога та інші соціальні трансферти, банківські дивіденди та ін.

З орієнтацією на статистичне значення номінального доходу методологічно до середнього класу належить та частка населення, яка визначається виключенням частки населення із загальної його чисельності, за тим інтервалом доходу, де знаходиться його 75% медіанне значення, а також чисельність багатого населення з доходами двох верхніх інтервалів статистичної звітності.

Аналіз нинішньої методології дослідження середнього класу та визначення авторського аналітичного підходу до виконання дисертаційної роботи дозволяє зробити деякі побажання. Перш за все, на наш погляд, це стосується необхідності виключення з конче крайніх оцінок стосовно його чисельності, тобто певної частки населення країни. Менш розповсюдженою точкою зору є така, якою визнається наявність середнього класу понад 50%, іноді з обмовкою про «протосередній клас» [14]. Істина, як завжди, знаходиться посередині. Тому в методології дослідження середнього класу, насамперед, необхідно відійти від нинішніх, уже накопичених стереотипів і штампів.

Перш за все це пов'язано із трактуванням поняття середнього класу, а звідси й методології його дослідження як за явного перебільшення значущості економічного

критерію у його оцінці, так і самоідентифікації. Останнє пов'язано з тим, що навіть вельми заможні люди, які відносять себе до середнього класу, не займають активну громадянську позицію в побудові соціальної держави. До того ж, вони ухиляються від сплати податків, їх не цікавлять результати соціально-економічних реформ, що проводяться в Україні.

Тут слід вважати за доцільне в методології дослідження середнього класу дотримуватися його наступного визначення, яке апробоване у даній роботі, зокрема, середній клас потрібно розглядати згідно з прийнятою авторською парадигмою як чисельність населення країни в сукупності домогосподарств, які відповідають як мінімум трьом вищезазначеним параметрам.

У цьому контексті є неправомірним те, що серед деяких дослідників і багатьох респондентів, навіть серед викладачів ЗВО, учених, управлінців і держслужбовців середньої ланки, сформувався стійкий стереотип вважати, що в Україні середній клас дуже незначний або він зовсім не існує, якщо за рівнем доходу його одержувачі не наближені до «західних країн». Така догматична методологія наносить шкоду реформам, що проводяться.

На наш погляд, середній клас потрібно бачити і правомірно шукати, згідно з обґрунтованою автором дослідження методології, а саме – у середньодохідному інтервалі в гривнях, що відповідає складеному середньосупільному для України матеріальному статку й добробуту населення.

Найбільш вираженою стійкою тенденцією в нинішній українській макроекономіці є стійкий, у гривневій динаміці, обгін темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання ВВП та зростанням частки оплати праці при зниженні питомої ваги валового прибутку та змішаного доходу в структурі ВВП.

Ця макроекономічна ситуація певною когортою дослідників вважається неминуchoю і правомірною в умовах економічної рецесії, або в перехідних, трансформаційних процесах для пожвавлення ринкового попиту й наступного зростання пропозиції на ринки товарів і послуг. Точка зору прихильників такої оцінки сформованої макроекономічної залежності між цими системоутворюючими середнього класу показниками базуються на неприйнятті (і це правильно) ними

минулої догми соціалістичної економіки, якою було проголошено, що «темпи зростання продуктивності праці повинні завжди, постійно випереджати темпи зростання заробітної плати».

Проте, якщо проаналізувати динаміку цієї взаємозалежності, то вона є глибокою й послідовно стійкою. У практичному сенсі та осучасненому трактуванні цієї динаміки така взаємозалежність визначає, що відповідно їй економіка працює на механізм «проїдання» бюджету, на шкоду інвестиційно-інноваційній стратегії соціально-економічного розвитку, на зростання державного зовнішнього боргу та не стимулює інфляційне таргетування, тобто не сприяє стабілізації цінової політики. Це призводить за економічним критерієм до зубожіння населення, до переходу нижчої частини потенційного середнього класу в бідні версти населення, а нижчої частки багатого населення – у потенційний середній клас.

Тобто практика західних країн хоча і свідчить про можливість обгону темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання продуктивності праці (за їхніми розрахунками – похідної від ВВП), але вона може бути припустимою в обґрунтованій динаміці для виходу з післякризового стану або із стійкої рецесії. При цьому враховується залежність ВВП як від внутрішніх сьогоденних виробничих факторів, так і від зовнішніх (маркетингових складових), розрахованих на перспективу.

Отже, виходячи з інерції пострадянської, а по суті з методології патерналістської, пасивної політики доходів, але при цьому орієнтуючись на розвинені країни, серед топ-управлінців, навіть серед учених, досі існує стереотип про необхідність і можливість постійного, а сьогодні – суттєвого зростання питомої ваги оплати праці та соціальних трансфертів у структурі ВВП, як індикаторів і результату підвищення доходів населення та зростання середнього класу. Проте слід ураховувати, що за правилом балансу, такою ж мірою скорочуються частка прибутку і змішаного доходу в структурі ВВП. Тобто при цьому порівнюються частки, а не розміри балансу ВВП. Тому, зокрема, не враховуються можливості активізації інвестиційної складової, яка є похідною від розподілу дохідної частини бюджету та від прибутку змішаного доходу домогосподарств.

У дисертаційній роботі зроблена її автором в динаміці за 2000 – 2018 рр. кількісна і якісна оцінка українського середнього класу належить до вельми складного періоду побудови України як соціальної держави. Фінансово-економічна світова криза 2008 р. та політична криза після Революції гідності 2013 - 2014 рр. суттєво вплинули на соціально-економічне становище й розвиток України як соціальної держави, якою вона визначена статтею 1 Конституції України.

Обрана для розрахунків середнього класу динаміка пов'язана з тим, що за методологією визначення чисельності середнього класу відбувається його виділення з інтервалів, що відносяться до середньодохідної частки населення, які по суті є похідними від середньомайнового статусу його одержувача, включаючи не тільки власність, але й усі види соціальних трансфертів. Тобто у цих розрахунках доводиться опиратися на дані офіційної статистики, яка ввела нові інтервальні значення доходів населення, починаючи з 2009 р. Слід зауважити, що у зв'язку із суттєвим зростанням грошових доходів у національній валюті, після введення нових соціальних стандартів мінімальної заробітної плати, очікується зміна інтервалів доходів, що дозволить за економічним критерієм більш достовірно відносити членів домогосподарства до середнього класу.

Використана в даній роботі авторська методологія кількісної і якісної оцінки сучасного (за період 2000 – 2018 рр.) українського середнього класу порівняно з методологією і результатами, одержаними іншими дослідниками у ретроспективі за часів незалежності України, дозволяє зробити деякі пропозиції методологічного толку, спрямовані на розуміння особливостей сучасного стану соціально-економічного реформування нашої країни та специфіки функціонального навантаження, на яке на сьогодні покладається суспільство на дану верству населення.

Слід зазначити, що в перші роки незалежності України, проблема становлення середнього класу у зв'язку з переходом на ринкові умови господарювання виникла сама по собі з початку, не будучи становою в побудові соціальної держави. Хоча в ті часи ця проблема привертала увагу науковців. З проведеного дослідження випливає, що в методології кількісної оцінки середнього класу того часу перебільшувало

уявлення «західного взірця» про нього, як достатньо заможної верстви населення. Ейфорія від очікування нового способу і якості життя сприяла формуванню в значної частини населення, особливо, як показали проведені дослідження, у прошарків і верств населення з високим професійно-освітнім статусом, усвідомлення себе із достатньо заможними верствами населення, які загально-прийнято ідентифіковувати із середнім класом. В основному – це кваліфіковані працівники промисловості, учені, викладачі ЗВО, лікарі, вчителі, кваліфіковані робітники культури і мистецтва тощо. Це такі верстви населення, які в радянські часи за матеріальним статком, способом життя та превалюючою ідеологією, достатньо впевнено відносили себе до середніх верств населення. Певна річ, за доступом до суспільних фондів споживання, представники цих верств населення, хоча явно «не дотягували» до багаточисельної радянсько-партійної номенклатури, але впевнено відчували себе «середняками». Як у подальшому виявилось при відстороненні «залізної завіси», багато хто з цих прошарків радянських «середняків» мав набагато менші трудові доходи, ніж працівники такого статусу в західних країнах, маючи стабільну роботу.

Отже, у дев'яностих роках в незалежній Україні частка означеної категорії населення, орієнтуючись на доходи посідачів або володарів аналогічних робочих місць у розвинених країнах, не вважали себе «середнім класом», але ще частіше – дослідники також не відносили їх до середнього класу. На таку оцінку свого станового положення в українському суспільстві вплинуло поширення безробіття та неформальних форм зайнятості, обумовлених недостатніми темпами економічного зростання. Водночас оптимістично та патріотично настроєна частка населення, яка вважає, що наявні її труднощі мають тимчасовий, перехідний характер, все ж відносила себе до середнього класу.

Через це результати оцінки дослідниками та самооцінка, тобто ідентифікація себе із середнім класом, суттєво розрізнялись. Але у всій дослідженій динаміці показники самооцінки були вищими, ніж розраховані за економічним критерієм – доходи населення в доларовому еквіваленті. Проте за критерію «доходи» у гривневому вимірюванні, визначеному як середня його величина в

«середньодохідному» інтервалі, виявилась обернена залежність, коли середній клас за самооцінкою відставав від чисельності «середняків», що перебували в середньодохідному інтервалі.

Слід зазначити, що з початку XXI ст. проблема формування середнього класу як стабілізуючої основи побудови соціальної держави все більше привертала увагу керівництво країни. Як слідує з проведеного дослідження у методології кількісної оцінки середнього класу того часу та сформованого в населення уявлення про нього як достатньо заможної верстви населення, що має гідний дохід, який дозволяє задовольнити широке коло матеріальних і духовних потреб членів його домогосподарства. Психологія цього уявлення про добробут була зрозумілою: вона базувалась на відходженням від її «совкового» минулого, до «вільного ринкового» поняття, орієнтованого на країни ЄС. Хоча реальні доходи «середньосуспільного» українського громадянина, явно не дотягували до його «однокашника» навіть у ЄС-28.

У цей період перебільшували занадто песимістичні оцінки середнього класу. Наприклад, за оцінкою Є. І. Головахи [81] в Україні в перші роки її незалежності переважали нижчі за середню класові позиції. Середній клас він називав «нижчим середнім класом», якому не вистачає волі і фантазії, щоб ввести себе у свідомість достатньо забезпеченої людини. Причина такої низької самооцінки полягала, на наш погляд, якраз у тому, що населення за середнім статком порівнювало себе із розвиненими країнами, а дослідники вимірювали дохід середнього класу в доларах США.

Після тривалої кризи побудови ринкової економіки 90-х років, із початком XXI ст. почалося зростання заробітної плати, пенсій і доходів населення. Але посилилась економічна нерівність, висока диференціація доходів, питома вага бідного населення залишалась, як і досі, достатньо високою. У дослідженнях середнього класу економічний критерій його ідентифікацій залишався переважним. До того ж, орієнтиром для визначення середнього класу за економічного критерію у дослідників все більше укріплюється стандарт країн ЄС-28. Тому в оцінках

середнього класу перебільшувало його визначення, як «протосередній», «квазісередній» або потенційний середній клас.

Підтвердженням цього припущення може стати посилання на результат дослідження чисельності середнього класу, проведеного Інститутом соціології НАН України за інтегральним критерієм – доходи населення на місяць у розрахунку на члена домогосподарства в межах 150 – 1000 дол. США. За цими розрахунками чисельність середнього класу на початку ХХ ст. в Україні становила 11% [82].

Можна вважати, що зовсім не випадково на початку другого десятиріччя незалежності України проблема формування середнього класу все більше хвилювала українське суспільство, що знайшло своє відображення у Посланні Президента України до ВР України «Європейській вибір. Концептуальні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 - 2011 рр.» [83]. Розділ IX «Стратегія доходів та основні завдання соціальної політики». У цьому розділі було визначено «Нові акценти політики доходів» та «Зміцнення позицій середнього класу».

У цьому Посланні вперше, на офіційному рівні, було визначено взаємозалежність становлення й розвитку середнього класу від доходів населення та економічного зростання. Тобто, була проголошена політика становлення середнього класу як засада соціальної стабільності та важлива складова побудови громадянського суспільства. Із таким визначенням на офіційному рівні місця і ролі середнього класу стало зрозумілим, що суспільство знаходиться під впливом «кризи ідентифікації певних верств населення за середнім класом». На наш погляд, у цей період таку кризу особливо відчували саме представники вченого світу, які повинні були визначитись із критеріями ідентифікації середнього класу у зв'язку з переходом до ринкових економічних умов. І ця обставина на той час була якоюсь мірою виправданою тому, що ринок створював умови для індивідуального економічного зростання, а також й підвищення ролі «середняків» за доходами як економічних донорів, та інвесторів. Хоча «великими споживачами», «нуворішами» (новими багачами) дехто з них ставав, обминаючи середній клас.

У складних умовах трансформації суспільної свідомості, з одного боку, дійсно виникали методологічні труднощі. Визначення середнього класу й оцінки його представників. З іншого – зберігалися умови для маніпулювання цією ситуацією для досягнення окремих цілей. Якоюсь мірою стає зрозумілою, хоча і спірною, точка зору достатньо відомих дослідників, коли вони, підкреслюючи цивілізаційний характер призначення середнього класу, як основи громадянського суспільства, вважають, що «наразі середнього класу в Україні не існує. Є окремі громадяни, які лише за критеріями доходів і власності мають достатньо високі життєві стандарти і можуть відповідати за ними середньому класу» [84].

Актуалізація проблеми становлення середнього класу після 2002 р. знаходить своє відображення у з'ясуванні кількісних і якісних критеріїв його ідентифікації, у наукових роботах, що проводяться дослідницькими інститутами і ЗВО України. Так, у 2011 р. НДІ праці і зайнятості населення середній клас було визначено одним із перспективних напрямів державної політики у сфері соціального розвитку [85, с. 169-194]. У 2014 р. було реалізовано проект Центру Разумкова «Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів» [86].

Бажаючи побачити середній клас стабільним, не кримінальним, у автора цієї роботи з'явилася точка зору про необхідність порівняння соціологічних оцінок середнього класу за самоідентифікацією респондентів із виділенням цієї частки населення, яка за показником середнього доходу в гривнях входить до середньо-майнового інтервалу. Цей методологічний підхід частково базується на розробках вітчизняних науковців. Так, ще у 2004 р. В. Москаленко за результатами дослідження, доводить, що вибір економічних стандартів для ідентифікації середнього класу в Україні за стандартами європейських країн є проблематичним, опираючись при цьому на прогнозний показник у 630,7 євро [84].

Але ще у 2002 р. К. Гріщенко та Т. Рудницький [87] визначили, що за результатами самоідентифікації до середньо-майнової верстви населення віднесли себе 53% опитаних, середина серед яких за статданими визначилась у 22%.

Соціологічна служба Центру Разумкова у 2002 р. визначила таку соціальну структуру українського суспільства: вищий клас – 1,1%; середній клас – 45,6%; нижчий клас – 47,1%; не визначились – 6,2% населення.

У 2005 р. цей прошарок населення становив уже 44%. Однак порівняно з 1994 р. ситуація покращилася: зросла загальна позитивна оцінка матеріального статку сімей та частка середньої майнової верстви за самооцінками матеріального стану з 33% до 44%.

Наведені дані стосовно пропозиції щодо оцінки чисельності середнього класу за синтетичного економічного критерію, яким є «доходи населення» у вітчизняній валюті, усе більше заслуговували на увагу серед дослідників. Такий підхід був особливо важливим, коли при порушенні темпів економічного зростання (наприклад, при їх падінні у 2009, 2013 – 2014 рр., або, навпаки при їх прискоренні у 2004, 2005 рр., 2016 - 2017 рр.) оцінка доходу в дол. США повністю руйнувала точку зору про розуміння середнього класу як «стійке соціальне утворення». Хоча при цьому в середині середньодохідної частки населення перебували саме ті ж верстви населення.

У науковій спільноті все більше стверджувалась думка про необхідність ідентифікувати середній клас за мінімумом домінантних ознак, які концентровано його представляють. Ними поступово визначились статистично одержаний задекларований дохід, що припадає на члена домогосподарства у вітчизняному грошовому вимірюванні та забезпечує його отримувачу середньосупільний добробут. Невирішеним питанням при цьому залишається рівень задекларованого доходу через велику частку неформальної зайнятості, яка, наприклад, за оцінкою Ю. Кулікова, О. Йолкіної, у найбільш благополучні 2012, 2013 рр. становила в неформальному секторі економіки серед економічного населення, відповідно 22,7% та 22,8%, а серед усіх зайнятих віком 15-70 років – 29,4% та 28,5% [88].

Другим показником визнано рівень освіти та кваліфікації володаря людського капіталу, що визначає професійно-кваліфікаційний статус людини, а звідси і його дохід, що дозволяє відносити її до потенційно середнього класу.

Висловлене суттєво підвищує значимість системної соціологічної оцінки результатів самоідентифікації респондента із середнім класом, привласнення собі кількісних і якісних ознак його характеристик. Перше, що респондент визначає, – це інтервал доходу, який його задовольняє особисто як члена або голови домогосподарства. Якщо, при цьому обраний респондентом інтервал доходу співпадає із середньодоходним інтервалом, що відповідає середньосуспільному, у межах конкретної країни, добробуту населення, то такий респондент визнається належним до дійсного середнього класу. Вимоги репрезентативного аналізу потребують від респондента відповіді на ціле коло питань, які дозволяють досліднику робити обґрунтовані висновки про майновий, професійно-кваліфікаційний стан, спосіб життя, суспільну позицію людини, її цінності. За власним бажанням респондент може висловити свою думку стосовно шляхів успішного соціально-економічного реформування своєї країни та своєї ролі у цьому складному процесі побудови соціальної держави Україна.

Така нова роль самоідентифікації в соціологічній оцінці потребує застосування розширеної анкети, що охоплює всі основні аспекти і сторони життя респондента. А головне – у системному дослідженні середнього класу соціологічна оцінка за результатами самоідентифікації людини із середнім класом повинна займати перше місце. Тобто, із самоідентифікації, із розгорнутого соціологічного аналізу слід починати системне дослідження середнього класу, із визначенням його чисельності й частки в чисельності всього населення, якісних характеристик цієї найважливішої верстви населення у виконанні стабілізаційної функції та модернізації суспільного соціально-економічного розвитку.

Досвід проведеного дослідження та орієнтація на розширені системні методологічні та методичні підходи, які використовуються у вітчизняній практиці у процесі аналізу середнього класу, сприяє тому, щоб таку анкету рекомендувати.

У методології соціологічного дослідження середнього класу за самоідентифікацією до нього респондентів, як виходить з проведеного дослідження, стає можливим знати, що на сьогодні особи, які віднесли себе до середнього класу усвідомлюють себе за абсолютної більшості відповідальними за взятий в умовах

трансформаційного суспільного розвитку Урядом України курс на активне реформування. Більшість його самовизначених представників вважають, що саме середній клас повинен складати більшість і основу громадянського суспільства, його єдності й стабільності у соціально-економічному розвитку.

Методологією дослідження повинні стати відповіді респондентів, які твердо ідентифікують себе із середнім класом, на такі важливі питання: яких життєвих та громадянських цінностей вони додержуються?; чи має готовність такий представник середнього класу до громадянської активності та колективних дій у підтримці реформ, що проводяться в напрямі побудови реальної демократії, правової соціальної держави?

За результати проведеного соціологічного дослідження в суспільстві все більше зміцнюється точка зору про розуміння середнього класу як «стійкого соціального утворення», яке можна об'єктивно ідентифікувати за мінімумом домінантних ознак, які концентровано його представляють. Ними визначено сукупний гривневий дохід, одержаний членами домогосподарства. При більш детальному аналізі вивчається структура сукупних витрат домогосподарств в Україні.

Рівень доходу, зрозуміло, повинен при його витратах відповідати середньосупільному добробуту в нашій країні. Потенційні можливості зростання чисельності і якісного складу середнього класу розширюються завдяки капіталізації людського капіталу, насамперед його освітньо-професійних здібностей.

Отже, скрупнено, в сполученні результатів трьохкритеріального аналізу: самоідентифікації, доходу та освіти обґрунтовуються висновки стосовно чисельності середнього класу та складу його якісних характеристик. Треба зауважити, що в середині 2000 – 2010 рр. така точка зору все більше укорінювалася у науково-дослідному середовищі.

Обстеженнями, які задовольняють сформульованим вище вимогам, є обстеження Державного комітету статистики України. Можливість проведення аналізу даних за досить великий в українській практиці часовий період 2000-2018 рр. з використанням первинної інформації, отриманої в ході дослідження,

є головною відмінною рисою цієї інформаційної бази. Отже, ідентифікація середнього класу і аналіз його динаміки проводиться автором за даними, сформованими на основі даних обстеження Держкомстату 2000-2018 рр.

Висновки до розділу 1

1. Провідна історична роль чисельного, міцного середнього класу полягає у становленні найкращих форм державності в прискореному розвитку постіндустріального та суспільства економіки знань. Сформульовано специфіку функціонального навантаження та сучасну парадигму українського середнього класу, за якою він поступово становить чисельну верству населення в сукупності домогосподарств країни, відповідаючи трьом критеріям в алгоритмі його ідентифікації та оцінки за: самоідентифікацією, економічним капіталом, людським капіталом.

2. Визначення чисельності середнього класу базується на самоідентифікації дорослої людини із середнім класом та оцінюється за результатами репрезентативної соціологічної оцінки - суб'єктивного визначення себе із цією верствою населення. При цьому метод анкетування через зміст самої анкети дозволяє скоригувати результати оцінки виключенням «самозванців», а тому одержати найбільш достовірні дані щодо дійсного середнього класу та його портрета.

3. Економічний капітал особи і віднесення її до потенційного середнього класу статистично визначається її середньосупільним грошовим доходом, відповідно до сьогоденних умов розвитку вітчизняної економіки, що припадає на цю особу як члена домогосподарства з медіанним значенням у центрі.

4. Доведено, що визначення чисельності потенційного середнього класу за людським капіталом полягає у виділенні тієї частини сучасного українського суспільства, яка за освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнями підготовлена до капіталізації особистих та особистісних здібностей у суспільно-корисній діяльності.

5. Привернуто увагу на зростаючу роль середнього класу, як тієї чисельної середньої верстви населення, що спроможна, згідно з теорією постіндустріального

суспільства, впливати на його прискорений розвиток. Доведено, що перспективи масового, міцного середнього класу пов'язані з постіндустріальним розвитком суспільства економіки знань на засадах капіталізації високоякісного людського капіталу.

6. Досліджено специфіку формування українського середнього класу та сформульовано його сучасну парадигму, за якою потрібно його розглядати як чисельну верству населення в сукупності домогосподарств, що відповідають трьом основним критеріям, покладеним у наступний алгоритм його ідентифікації і оцінки:

- суб'єктивне визнання дорослими членами домогосподарства належними себе до середнього класу за ознаками свого власного соціального стану, відносної задоволеності статусом та рівнем добробуту своєї родини;
- середньосупільний в масштабах країни грошовий дохід, що припадає на члена домогосподарства, відповідний сьогоденним умовам розвитку вітчизняної економіки;
- рівень освіти та професійної кваліфікації, достатній для капіталізації особистого людського капіталу.

7. Обґрунтовано авторський методичний підхід, заснований на віднесенні людини до середнього класу, дохід якої визначається інтервальним значенням, з центром, що дорівнює його медіанному значенню. Відповідно до авторської парадигми формування сучасного середнього класу розроблено методичний підхід щодо кількісної і якісної оцінки середнього класу за трьома груповими критеріями:

- самоідентифікації;
- економічного, статистично визначеного за сукупним доходом людини;
- людського капіталу, розрахованого за освітнім та за професійно-кваліфікаційним рівнями.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Сало Я. В. Системний підхід у дослідженні стратифікаційних процесів / Я. В. Сало // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2015. – №3 (223). – С. 134-145.
2. Ксенофонт Аквинский. Воспоминания о Сократе. - М., Наука, 1993. - С.298.
3. Платон. Сочинения. - М.: Политиздат, 1971. - Т3. - 4.1. - С.145.
4. Аристотель. Политика / Соч.: в 4 т.; пер. С.А. Жебелева. М.: АСТ, 2010. - С. 400.
5. Макиавелли Н. Государь / Пер. Муравьевой Г., Рыковой Н. М.: Астрель, 2011. - С. 608.
6. Скирбекк Г., Гилье Н. История философии / Пер с англ. М.: Владос, 2003. - 800 с.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит; пер. с англ. М.: ЭКСМО, 2009. - С. 956.
8. Риккардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. М.: Директ-Медиа, 2007. - С. 327.
9. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер // Западноевропейская социология XIX века / Под ред. В. И. Добренькова. М. : Изд-во Междунар. ун-та Бизнеса и Управления, 1996. - С. 279-321.
10. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения в 4-х т. Т.4. 2-издание. - М., 1955. - С. 208.
11. Райт Э. О. Марксистские концепции классовой стратификации [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/351/358/1217/rAJT.pdf>
12. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. - 1994. - № 5. — С. 142-147.
13. Collins Randall. The Credential Society .New York: Academic Press, 1979. - 220 pp.

14. Лібанова Е. М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е.М. Лібанова // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 34-60.

15. Парсонс Т. Хозяйство и общество (заключение) / Т. Парсонс, Н. Смелсер // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики / Сост. и науч. ред. В. В. Радаев; пер. М. С. Добряковой и др. М. : РОССПЭН, 2004. - С. 680.

16. К. Дэвис, У .Мур. Некоторые принципы стратификации. Пер. с англ. В. Чесноковой // Социальная стратификация. Сб. Выпуск. Под ред. С.А. Белановского. - М.: ИНПРАН, 1992. - С. 160-177.

17. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. - 1994. - №5. - С. 147-156.

18. Социальная мобильность / Питирим Сорокин; [пер. с англ. М. В. Соколовой]. М.: Academia: LVS, 2005. XX. – С. 588.

19. Социология революции / Питирим Сорокин. М.: Территория будущего: РОССПЭН, 2005 (ППП Тип. Наука). – С. 702. (Серия: Социология. Политология).

20. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. Ин-та, 2000. - С. 1054.

21. Райт Э. О. Марксистские концепции классовой структуры / Э. О. Райт // Рубеж. 2000. № 15. - С. 35-84.

22. Райт Э. «Границы классов в развитых капиталистических обществах», ИНИОН, М. 120. «РАО «Норильский никель»: два взгляда на одну проверку»// Бюллетень Счетной палаты РФ, N 7(31) 2000.

23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. М. : Academia, 1999. – С. 956.

24. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. Пер. с англ. ; под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ. 2000. – С. 608.

25. Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. – С. 456.

26. Max Weber. Social stratification. – Wikipedia – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber
27. Міхель Д. О. Дискурс щодо формування середнього класу, як гарантія «європеїзації» України. Наукові праці. Політологія Том 197, № 185 (2012) – С. 57-62 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/197-185-11.pdf>
28. Артемов Г.П. Политическая социология: Учеб. Пособие - М.: Логос, 2003, 280 с.
29. Иноземцев В.Л. Постиндустриальное хозяйство и «постиндустриальное» общество (К проблеме социальных тенденций XXI века) // Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 140 – 152.
30. О. Ю. Уфимцева Микроэкономика. Курс лекций [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pgasa.dp.ua/a/academy/mb/files/books/ufimceva/Mikro%20Ufimtseva%20rus.pdf>
31. Кір'ян, Т. Капіталізація людського капіталу в контексті гідної праці [Текст] / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Україна: аспекти праці. – 2016. – № 5-6. – С. 3-9.
32. Указ Президента України «Про Основні напрями соціальної політики на 1997-2000 роки» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1166/97>
33. Радаев В.В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. М. : Аспект-Пресс, 1996. – С. 318.
34. Клименко В. В. Середній клас: досвід США та українські реалії / В. В. Клименко, Г. М. Лозова // Вісник нац. університету "Львівська політехніка". – 2015. – №815: Проблеми економіки та управління . – С. 63-68.
35. Shultz T. Human Capital in the International Encyclopedia of the Social Sciences. N.Y., 1968, vol. 6.
36. Becker, Human capital, Becker. - М.: Moscow state University press, 1997. - С. 11.

37. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: моногр./ В. П. Антонюк / НАН України, Ін-т економіки проми-сті. – Донецьк, 2007. – С. - 348.

38. Лібанова Е. М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е.М. Лібанова // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 34-60. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eip.org.ua/docs/EP_02_2_34_uk.pdf

39. Гальчинський А. С. Базові проблеми становлення середнього класу / А. С. Гальчинський // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 76-81.

40. Саввов А. І. Економічні засади та державні механізми сприяння становленню середнього класу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : 08.02.03 / Саввов Антон Іванович ; Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України. – Київ, 2005 – С. - 21 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://base.dnsgb.com.ua/files/ard/2005/05saissk.pdf>

41. Барановський О. І. Фінансові передумови формування середнього класу / О. І. Барановський // Економіка і прогнозування. – 2007. - № 2. – С. 108 – 125.

42. Антонюк В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку [Текст] / В. П. Антонюк / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2007. – С. 348.

43. Крикун О. І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : 08.00.07 / Крикун Ольга Ігорівна ; НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень. – Київ, 2009 – 18 с.

44. Александрова О. С. Становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філ. наук : 09.00.03 / Александрова Олена Станіславівна ; Національний педагогічний університет ім. ім. П. Драгоманова. – Київ, 2010 – 34 с.

45. Кір'ян Т. Проблеми соціально-економічного розвитку України на сучасному етапі / Т. Кір'ян, М. Шаповал // Україна: аспекти праці. - 2013. - № 6. - С.

3-7. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2013_6_3.

46. Куліков Ю. М. Раціональний споживчий бюджет як чинник формування середнього класу / Ю. М. Куліков, О. В. Сташевська // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / голов. ред. М. І. Зверяков; Одеський нац. екон. ун-т. – Одеса, 2014. – Вип. 3 (54). – С. 49-53.

47. Андронік О. Л. Формування середнього класу в системі соціально-економічного розвитку країни: дис. на здобуття наукового ступня канд. ек. наук: 08.00.07 / Андронік Олена Леонідівна ; М-во освіти і науки України, Донецький національний університет (м. Вінниця). – Вінниця, 2016. – С. 228.

48. Василюк Д. Я. Організаційно-економічні засади формування та розвитку середнього класу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : 08.00.07 / Василюк Дмитро Ярославович; НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України». – Львів, 2016 – С. 22. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ird.gov.ua/irdd/ar20161018_a807_VasylyukDY.pdf

49. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2002а. — С. 568.

50. Узлов Юрий Андреевич Средний класс как потенциальный субъект российской модернизации // Общество: политика, экономика, право. 2012. №2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sredniy-klass-kak-potentsialnyy-subekt-rossiyskoy-modernizatsii>

51. Сало Я. В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни / Я. В. Сало // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. – Вип. 7. – Ч. 3. – С. 63-66.

52. Козьма В.В. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства / В.В. Козьма // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика

викладання соціально-політичних дисциплін. [зб. наукових праць] / 2009. – Вип. 1. – С. 80-85.

53. Владыкина М. И. Средний класс России: социальные функции в условиях модернизации общества Вестник Московского университета. СЕР. 18. СОЦИОЛОГИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ. 2012. № . – С. 111 – 122.

54. Горбань А. В. Притязания среднего класса на обустройство постсоветского общества / А. В. Горбань // Ученые записки ТНУ им. В. И. Вернадского. Серия Философия. Культурология. Политология. Социология. — Симферополь, 2012. — Т. 25 (64). — № 3. — С. 48—54.

55. Мухтарова К. Дифференциация доходов населения: теория, практика, проблемы регулирования (на материалах Республики Казахстан): дис. докт. экон. наук. А.: КазНУ имени аль-Фараби, 2004. — С. 238.

56. Балтачєєва Наїля Сучасні тенденції формування середнього класу в Україні. Аналітично-інформаційний журнал «Схід» No 1 (121) 2013 – С. 10-14.

57. Сало Я. В. Економічні фактори соціальної стратифікації суспільства / Я. В. Сало // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Серія «Економіка». – 2016. – Вип. 7 (49). – Т. 21. – С. 119-122.

58. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис "классов" / П. Бурдьє //Вопросы социологии. 1992. Т. 1. - С. 17-36.

59. Бурдьє П. Начала / Пер. с фр. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1994. — С. 288 — ISBN 5-86942-006-7

60. Бурдьє П. Социология политики. М., 1993; Touraine A. The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in Programmed Society. NY., 1971.

61. Бондар І. К. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / І.К. Бондар, Є.О. Бугаєнко, В.Я. Бідак та ін.; відп. ред. О.Г. Ягольник. – К.: Корпорація, 2004. – С. 581.

62. Кір'ян Т. Проблеми соціально-економічного розвитку України на сучасному етапі / Т. Кір'ян, М. Шаповал // Україна: аспекти праці. - 2013. - № 6. - С.

3-7. - [Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2013_6_3.

63. Бобиль В. В. Економічні фактори в умовах соціально-класової стратифікації в умовах становлення сучасного ринкового господарства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : 08.01.01 / Бобиль Володимир Володимирович; Дніпропетровський державний аграрний університет. – Дніпропетровськ, 2003 – С. 22.

64. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки / О. Красота // Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка: сер.: Економіка . – 01/2011 . – Вип.121/122 . – С. 76-81.

65. Воронцова Т., Петренко Е. Смотрите, кто пришел. Сегодняшний российский средний класс //Власть. - 1999. - № 1. Власть. - С. 61.

66. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. — М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 318.

67. Мухтарова К. Дифференциация доходов населения: теория, практика, проблемы регулирования (на материалах Республики Казахстан): дис. . докт. экон. наук. А.: КазНУ имени аль-Фараби, 2004. — С. 238.

68. Григорьев Л., Малева Т. Средний класс в России на рубеже этапов трансформации //Вопросы экономики. - 2001. - № 1. – С. 45–61.

69. Лібанова Е.М. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / Е.М. Лібанова. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с. – С. 293 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf

70. Бобков, В. Уровень социального неравенства / В. Бобков // Экономист. – 2006. – № 3. – С. 58 – 66.

71. Ковтуненко В. О. Факторы формирования экономических основ среднего класса – С. 214 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/92672/1/Ковтуненко_Факторы_формирования_экономических_основ.pdf

72. Shlomo Yitzhaki Robert Lerman Income Stratification and Income Inequality [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/4785284_Income_Stratification_and_Income_Inequality

73. Abercrombie N., Warde A. with etc. Contemporary British Society. A New Introduction to Sociology. 2-th ed. - Polity Press, 1994. - P. 23-35.

74. Scott J. Corporations, Classes and Capitalism. 2-th Ed. - London: Hutchinson, 1985. - P. 39-83.

75. Балабанов, А.С. Социальное неравенство: факторы углубления депривации / А.С. Балабанов, Е.С. Балабанова // Социологические исследования. – 2003. – № 7.

76. Parsons T. Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited // Social Stratification: Research and Theory for 1970s. Ed.by E.O.Laumann. - Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1979. - P.21.

77. Балабанов, А.С. Социальное неравенство: факторы углубления депривации / А.С. Балабанов, Е.С. Балабанова // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 34 – 43.

78. Кузьмук О. М. Засоби ідентифікації середнього класу як методична проблема / О.М. Кузьмук // Соціологічні студії.– Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012.– № 1.– С. 66-71.

79. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. – К.: ИС НАН Украины, 1996. — С. 135.

80. Наказ № 629/1105/1059/408/612 «Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності» від 24 жовтня 2012 р. за № 1785/22097 <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>

81. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине // Социологический журнал. – 1997, №4. – С. 22-32.

82. Симончук О. В. Середній клас: люди і статуси. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 175,176.

83. Послання Президента України Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки

[Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/n0001100-02>

84. Москаленко В. Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата. – 2004. - №6. – С. 4-5.

85. Звіт про НДР «Перспективні напрями державної політики у сфері соціального розвитку України», № держреєстрації 0110V000948. – НДІ праці. – 2011 р.

86. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=334

87. Гріщенко К., Рудницький Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна, 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.; 2002. – С. 46-59.

88. Куліков. Ю. М. Мінімальна заробітна плата в методології неформальної зайнятості [Текст] / Ю. М. Куліков, О. В. Йолкіна// Економіка України. – Київ : Преса України, 2015. – № 9. – С. 88-93.

89. Salo I. The analysis of the state and development prospects of the middle class in Ukraine. Baltic journal of economic studies. 2016. Vol. 2. № 2. P. 123–128.

90. Сало Я. В. Функції середнього класу в ринковому суспільстві. Новий погляд на розвиток економіки країни: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 25–26 березня 2016 р). Херсон: Вид. дім «Гельветика». С. 69–72.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ І ОЦІНКА СУЧАСНОГО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

2.1 Макроекономічна динаміка у формуванні українського середнього класу

Постановка питання в цьому підрозділі апріорі стверджує гіпотезу, якою не піддається сумніву сам факт наявності середнього класу в Україні, але який має свою, українську специфіку. Ця специфіка формується під впливом різноманітних чинників: історичних, ідеологічних, політичних, соціально-економічних та ін., але саме макроекономічна ситуація первісно формує соціально-економічний статус людини, добробут населення країни. Висхідна, стабільна макроекономіка є запорукою формування середнього класу, його становлення як головного чинника соціально-економічної стабілізації суспільства і зростання державності. Проте навіть у розвинених країнах макроекономічна динаміка має значні коливання, що змінює рівень критеріальних індикаторів, але середній клас продовжує існувати.

У такому разі вже виникло в теоретичній частині дослідження головне методологічне питання в аналізі й оцінці середнього класу – чи є необхідним орієнтуватися при цьому на завчасно прийняті у світовій практиці економічні критерії, насамперед, на рівень доходу на члена домогосподарства в країнах з високорозвиненою економікою. А, може, репрезентативність оцінки буде вищою, якщо на практиці оцінки сучасного середнього класу орієнтуватися на середні показники доходу населення своєї країни. Адже середній клас - це верства населення, яка в будь-якій об'єктивно займає за рівнем статистично вимірюваного доходу на душу населення, тобто на члена домогосподарства, певне положення, яке в практичному вимірюванні визначається інтервальним значенням доходу біля його серединного значення.

Отже, практика оцінки середнього класу повинна орієнтуватися на привласнення якостей середнього класу тій частині населення, яка за рівнем доходу займає в методологічно визначених його межах біля середнього значення, саме у своїй країні, у протилежному, до парадоксального висновку можна дійти, якщо орієнтуватися на інші країни. Про це свідчать дані табл. 2.1, з якої однозначно випливає висновок про дуже низькі, порівняно з іншими країнами, розміри

системоутворюючих доходи населення показників. Як видно з табл. 2.1 рівень цих показників, а саме ВВП і заробітної плати в дол. США в Україні значно поступаються іншим країнам.

Згідно з даними МВФ від 12.04.2018 р., значення індикатора «ВВП за ПКС» Європейському Союзу в 2017 р. склало 19180 млрд. дол. США [1]. Загалом рівень ВВП (ПКС) на душу населення Європейського союзу складав 38300 дол. США, кількість осіб, що проживали на його території у 2018 р., склала більш ніж пів мільярда, а саме - 508 млн. 191 тис. 116 осіб [2]. За оцінками Європейського бюро статистики (Eurostat), із числа 28 країн Європейського Союзу у 2018 р. ВВП (ПКС) на душу населення варіюється від 48% у Болгарії до 269% у Люксембурзі. Ця частка розрахована від середнього показника країн-членів Єврозони. Більшість населення, яке проживає в країнах ЄС, має вищий ВВП ніж середньоєвропейський, серед них: Нідерланди – 130%, Австрія - 123%, Німеччина – 123%, Великобританія – 109%, Франція – 108%. Для порівняння ВВП (ПКС) на душу населення у США по відношенню до Європейського більший майже в півтора раза та складає 147%, а Японія виражає середньостатистичний рівень ВВП (ПКС) по ЄС – 99,7% (Табл. 2.1). Рівень ВВП (ПКС) на душу населення таких країн СНД як Білорусь та Росія відповідно складає 46% та 68% від середньоєвропейського.

Що стосується України, то обсяг ВВП (ПКС) на душу населення у 2018 р. становив 9287 дол. США в поточних цінах, що в свою чергу, в порівнянні з середньоєвропейським становить 22,7% від рівня ВВП (ПКС) на душу населення у ЄС – 38300 дол. США.

При цьому відбулося у 2018 р. збільшення ВВП, що припадало на особу навіть при його вимірюванні у дол. США за ПКС, на 8,4% при значному його послідовному скороченні, починаючи з падіння у 2009 р. на 14,4% і незначних темпах зростання саме після кризового 2008 р. Хоча саме показник ВВП, що припадає на особу за ПКС характеризує рівень добробуту населення, виходячи з ринкових цін на споживчі товари. Його незначне підвищення мало місце після падіння відповідно у 2009 р. на 14,4% та на 8,4% у 2017 р. і коливалося у межах двох відсотків, за виключенням 2011 р., коли після різкого падіння у 2009 р. цей

показник зріс на 8,0%, а також у 2016 р. після чергового падіння у 2017 р. на 8,4%, коли його приріст на особу становив 3,9%. Якщо у 2008 р. на душу населення припадало ВВП за ПКС у розмірі 8816 дол. США, то у 2016 р. – всього 8305,0 дол. США.

Таблиця 2.1

Розподіл країн Європи і США за ВВП (ПКС) та середньомісячної заробітної плати у 2018 р.

Країна	ВВП (ПКС), млрд. дол. США ^[3]	ВВП (ПКС) на душу населення, дол. США ^[4]	Мінімальна ЗП, дол. США ^[5]	Середня ЗП, дол. США ^[6]
США	20580	62869	1160	3921
Німеччина	4343	52386	1778,6	4392
Росія	4227	28797	170,1	703
Великобританія	2914	45741	1723,6	2703
Франція	3039	45893	1472,1	3302
Італія	2400	39676	законодавчо не встановлена	2726
Іспанія	1866	40172	1029,7	2133
Польща	1215	32005	603,2	1253
Нідерланди	971	56489	1865,1	3238
Австрія	464	52172	1448	2940
Білорусь	189	19941	150,3	37
Литва	97,1	34597	479,7	1419
Латвія	57,9	29912	515,7	1217
Естонія	45	34157	617,7	1560
Грузія	42,6	11429	законодавчо не встановлена	458
Україна	390	9287	141,9	435

Джерело: складено за даними [1], [7], [8], [3].

Отже, повернення до аналізу макроекономічної динаміки з максимально можливою глибиною, дозволяє одержати картину умов формування середнього класу, його становлення і напрямів перспективного розвитку, що дозволить запропонувати заходи щодо зростання його кількісного і якісного складу. Формування доходу середнього класу, як відомо, найбільш тісно корелює із валовим внутрішнім продуктом (ВВП), інфляцією, зайнятістю (бідністю) населення, зовнішнім боргом. Особливо найвпливовіша роль серед них належить валовому внутрішньому продукту.

Вибіркові статистичні дані щодо залежності доходу населення від номінального ВВП, зокрема на душу населення відповідно в національній валюті, дол. США та дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в динаміці за 2000 – 2018 рр. наведені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Динаміка рівнів і темпів зростання ВВП і доходів населення України за період 2000 – 2018 рр.

№ з/п		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1.	Номінальний ВВП млн. грн.	1700 70	204190	225810	267344	345113	441452	544153	720731	948056
2.	Приріст номінального ВВП, %		20,1	10,6	18,4	29,1	27,9	23,3	32,5	31,5
3.	ВВП, млн. дол. США	3126 2	38009	42393	50133	64883	86142	107753	142719	179992
4.	Приріст ВВП, %		21,6	11,5	18,3	29,4	32,8	25,1	32,5	26,1
5.	ВВП на душу населення, грн.	3436, 0	4195,3	4681,9	5591,5	7272,9	9371,6	11630,2	15496,5	20494,9
6.	Приріст номінального ВВП на душу населення. %		22,1	11,6	19,4	30,1	28,9	24,1	33,2	32,3
7.	ВВП на душу населення, дол. США	664,0	815,0	879,0	1048,5	1367,4	1828,7	2303,0	3068,6	3891,0
8.	Приріст ВВП на душу населення. %		22,7	7,9	19,3	30,4	33,7	25,9	33,2	26,8
9.	ВВП ПКС на душу населення, дол. США	3976	4480	4834	5443	6298	6750	7530	8415	8816
10.	Приріст ВВП ПКС на душу населення, %		12,8	7,9	12,6	15,7	7,2	11,6	11,8	4,8
11.	Середньодушовий місячний дохід, грн.	218,3 7	270,57	319,75	376,04	481,64	674,80	841,55	1117,85	1525,51
12.	Приріст середньодушового місячного доходу, %		23,9	18,18	17,6	28,08	40,1	24,7	32,83	36,47
13.	Середньодушовий місячний дохід, дол. США	40,14	50,38	59,99	70,55	90,53	131,80	166,64	221,36	279,91
14.	Приріст середньодушового місячного доходу, %		25,51	19,08	17,6	28,32	44,79	26,43	32,84	26,45

Продовження Таблиці 2.2

No з/п	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	913345	1082569	1316600	1408889	1454931	1566728	1979458	23831 82	29829 20	35587 06
2.	-3,7	18,5	21,6	7,0	3,3	7,7	26,3	20,4	25,2	19,3
3.	117228	136419	163160	175781	183310	131805	90615	93270	11215 4	13083 2
4.	-34,9	16,4	19,6	7,7	4,3	-28,1	-31,3	2,9	19,7	16,7
5.	19832,3	23600,4	28813,9	30912,5	31988,7	35834,0	46210,2	55853, 5	70224, 3	84192, 0
6.	-3,2	19,0	22,1	7,3	3,5	12,0	29,0	20,9	25,7	19,9
7.	2545,5	2974,0	3570,8	3856,8	4030,0	3014,6	2115,4	2185,9	2640,3	3095,2
8.	-34,6	16,8	20,1	8,0	4,5	-25,0	-29,8	3,3	20,8	17,2
9.	7569	7712	8328	8517	8676	8733	7996	8305	8713	9287
10.	-14,4	1,9	8,0	2,3	1,9	0,7	-8,4	3,9	4,9	6,5
11.	1627,56	2004,04	2286,28	2579,57	2714,56	2819,78	2591,67	2814,5 5	3798,0	4174,0
12.	6,69	23,13	14,08	12,83	5,23	3,88	-8,09	8,6	34,9	9,9
13.	183,93	252,72	287,58	322,85	339,74	237,16	118,56	110,16	140,67	151,78
14.	-34,29	37,4	13,79	12,26	5,23	-30,2	-50,01	-7,09	27,69	7,89

Джерело: складено за даними Держкомстату.

Тобто, у практиці аналізу та оцінки українського середнього класу важливим методом стає порівняння в достатньо глибокій динаміці рівнів і темпів зростання (або приросту) основних системоутворюючих економічних показників, що безпосередньо впливають на його формування. Тому насамперед потрібен розгляд у порівняльній динаміці залежності методично означених індикаторів (рівнів і темпів приросту) сформованих доходів населення від номінального ВВП.

Для проведення такого аналізу, результати якого безпосередньо впливають на кількісну оцінку середнього класу, складена табл. 2.2. У ній, у репрезентативній динаміці протягом 2000 – 2018 рр. наведено вибірккові статистичні дані щодо залежності доходу населення від номінального ВВП, зокрема на душу населення відповідно в національній валюті, дол. США та дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС). Цей достатньо тривалий період, дозволяє бачити практично

всю картину метаморфоз, що вимальовуються в макроекономіці України, і яка дає достатньо стійке уявлення про її вплив на динаміку формування середнього класу. На жаль, розглянута в табл. 2.2 макроекономічна динаміка за основними системоутворюючими середній клас показниками (номінальний ВВП і номінальний дохід) не є стабільно зростаючою. Але вона апріорі дозволяє з достатньою впевненістю стверджувати про діалектичну наявність економічних передумов для виділення частки населення, яка за інтервальним розміром середньосуспільного душевого доходу може бути віднесена до потенційного середнього класу. Залишається необхідним побачити його специфічні особливості та умови становлення на шляху зростання доходів. Серед них, як це було визначено в теоретичній частині дослідження, провідна роль належить соціально-економічному реформуванню з акцентом на розвиток і капіталізацію людського капіталу.

Макроекономічна ситуація за показниками створення в Україні відповідних обсягів ВВП та формування доходів населення свідчить про таке. Обсяги номінального ВВП у гривнях, у тому числі на душу населення в обраній динаміці поступово зростають, крім післякризового 2009 р., коли спостерігається його падіння порівняно з 2008 р. Так, у 2009 р. відбулося його зменшення на 3,7% [9, с. 46] та в розрахунку на особу – на 3,2%. Тому відчутним було падіння у доларовому еквіваленті, відповідно: на 34,9% загального обсягу та на 34,6%, що припадало на душу населення. Значно меншим було зниження ВВП на душу населення в доларовому еквіваленті за ПКС, його падіння становило 14,4%, замість 34,6% - у дол. США та на 34,9% в гривневому вимірюванні.

Особливим періодом в динаміці розглянутих залежностей є 2014 р., 2015 р. та 2016 р., коли після «Революції гідності» відбулося різке падіння темпів приросту ВВП відповідно на 28,1%; 31,3%; 31,3%, хоча при цьому спостерігається в гривневому вимірюванні його зростання [9, с. 46]. Така штучна картина пояснюється зростанням обсягу ВВП, посиленням інфляційних процесів, що призвело до його підвищення через дію фактору «дефлятора ВВП» [9, с. 46]. Такий висновок підтверджується статданими у доларовому еквіваленті, які доводять падіння приросту ВВП відповідно на 25,0% (2014 р.) та 29,8% (2015 р.) при

зростанні всього на 3,3% (2016 р.). Хоча при цьому приріст ВВП на особу в дол. США за ПКС складав: 0,7% (2014 р.); -8,4% (2015 р.); 3,9% (2016 р.) [10, с. 272].

Отже, динаміка формування ВВП в Україні свідчить про поступове зростання його номінального обсягу в гривневому еквіваленті за винятком відреагувала падінням темпів зростання номінального валового внутрішнього продукту [9, с. 47]. Водночас вимірювання ВВП у доларовому еквіваленті свідчить про падіння у відмічені періоди як його обсягів, так особливо темпів зростання. І все ж на цьому фоні відрадним є факт згладжування негативних наслідків економічної та політичної криз через більш помірне погіршення розглянутих залежностей у доларовому еквіваленті за ПКС. Наприклад, коли у 2017 р. ВВП на душу населення на рік становить 2640,3 дол. США, то за ПКС він складає 8713,0 дол. США.

Із наведених у таблиці 2.2 даних випливає, що, незважаючи на світову фінансово-економічну кризу 2008 р., на яку економіка України у 2009 р. відреагувала падінням номінального ВВП в національній валюті на 3,7%, то в доларовому еквіваленті – на 34,6%, загалом по 2011 р. включно вона демонструє послідовне економічне зростання країни. Починаючи з 2012 р. і до 2016 р. відбувалося різке падіння номінального ВВП в національній валюті (2012 р., 2013 р., 2014 р.) і штучне його «зростання» у 2015 р., 2016 р. завдяки дії «дефлятора ВВП» в умовах зростаючої інфляції. Про стан «економічної рецесії» в Україні свідчить вимірювання ВВП у доларовому еквіваленті, яким фіксується його падіння у 2014 р. на 28,1%, у 2015 р., 2016 р. – відповідно на 31,3%. Це призвело до падіння ВВП на душу населення у 2014 р. на 25,0%, у 2015 р. – на 29,8% і у 2016 р. почалося його незначне зростання – на 3,3%. Як відомо, у тісній кореляційній залежності від ВВП знаходиться середньодушовий дохід населення, який наведено в табл. 2.2 для зручнішого сприйняття в розрахунку на місяць як у гривневому вимірюванні, так і в доларовому еквіваленті. За даними табл. 2.2 випливає пропорційна залежність між рівнем ВВП і формуванням середньодушового доходу населення. Так, обсяг номінального ВВП в Україні, зокрема на душу населення, в обраній динаміці має зростаючу тенденцію за винятком післякризового 2009 р., хоча подальшого падіння після 2012 р. не спостерігається завдяки дії «дефлятора ВВП» через грошову масу,

незабезпечену товарним наповненням, коли курс гривні зріс у 2009 р. з 5,27 до 7,79 грн./дол. США, а у 2014, 2015, 2016, 2017 рр. він послідовно становив 11,89; 21,84; 25,55; 26,9 грн./дол. США.

Відповідно до динаміки змін показників ВВП у доларовому еквіваленті, зокрема на особу, реагують індикатори середньодушового місячного доходу на душу населення у дол. США як в абсолютному вимірюванні, так і за темпами приросту (Рис. 2.1). Так, якщо у гривнях середньомісячний душовий дохід у дослідженій динаміці послідовно зростає, крім 2015 р., коли він незначно зменшується, однак темпи його приросту при загальній позитивній тенденції мають значні коливання особливо у 2009 р. (6,7%) та після 2012 р.: 5,2% (2013 р.); 3,9% (2014 р.); -8,1% (2015 р.); 8,6% (2016 р.) [9, с. 47]. Середньодушовий місячний дохід у дол. США має також загальну тенденцію зростання у всій розглянутій динаміці, крім 2009 р., а також його різкого зменшення з 339,7 дол. США (2013 р.) до 237,2 дол. США (2014 р.) та 118,6 дол. США (2015 р.) і 110,2 дол. США (2016 р.). Відповідно до змін їхніх абсолютних значень динаміка приросту середньодушового місячного доходу на особу в Україні має подібні тенденції, а саме – негативне значення у 2009 р. (-34,3%); у 2014 р. (-30,2%); у 2015 р. (-50,0%); у 2016 р. (7,1%) [9, с. 47]. Отже, найбільш складним часовим проміжком у створенні ВВП в країні й формуванні доходів населення є період з 2012 р. до 2015 р. [9, с. 47].

Рис. 2.1. Динаміка середньодушових місячних доходів за період 2001 – 2018 рр.

Джерело: складено автором за даними Табл. 2.2

Категорія середнього класу є складною, через це можна робити його оцінку, виходячи тільки з його умовної масовості, яка визначається інтегральним показником доходу, що в середньому припадає на людину. У методологічній частині дослідження було обґрунтовано функціональну навантаженість на середній клас, з акцентуванням зростання значущості виконання ним таких функцій у суспільстві, як модернізуючої, стабілізуючої і розвиваючої, але водночас і як носія та виконавця ідеологічної функції в суспільстві. Тому автором дисертації вважається за доцільне проаналізувати в подальшому дані щодо самоідентифікації населення із середнім класом з аналізом чинників, за якими респонденти відносять себе нього, що дозволяє мати портрет українця, який зробив такий вибір.

Намагаючись оминати означених парадоксів в оцінці середнього класу, автором вважається за доцільне системно підійти до оцінки макроекономічної ситуації. Для цього в роботі додатково проаналізовані такі індикатори макроекономічної ситуації, які впливають на формування ВВП і доходної частини бюджету. Завданням цього аналізу є знаходження паростків позитивних тенденцій у динаміці таких показників, як інфляція, зайнятість (безробіття) населення та стан зовнішнього боргу.

Стабільна інфляція збільшує вразливість національної валюти, знижує купівельну спроможність гривні, знецінює дохід домогосподарств. За наявності статистичних даних Держкомстату України, динаміка інфляційної картини наочно може бути наведена у вигляді Рис. 2.2.

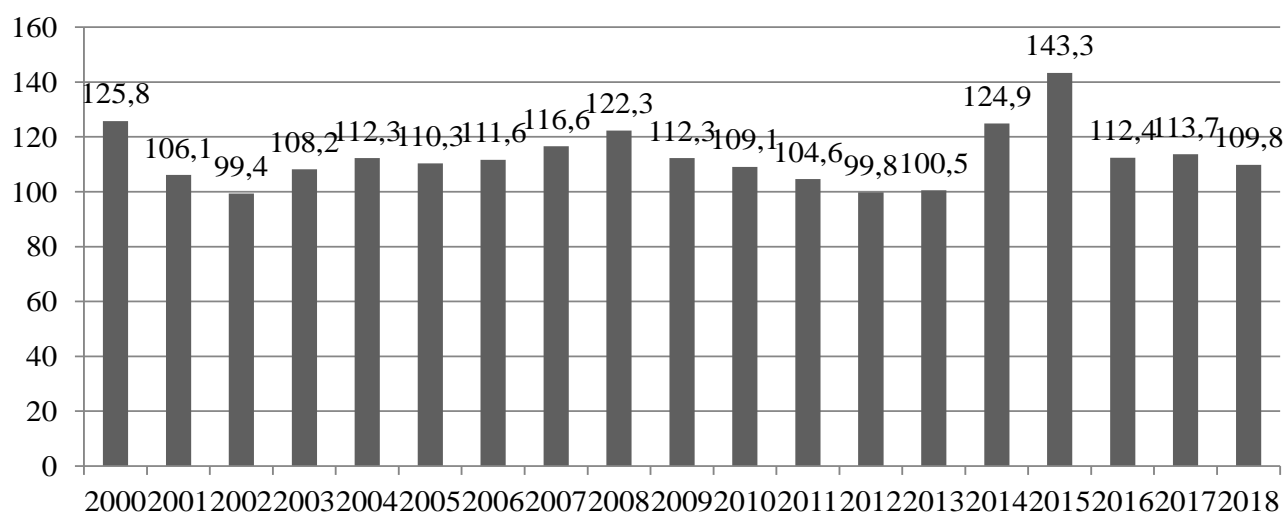

Рис. 2.2. Динаміка темпів інфляції в Україні за період 2000 — 2018 рр.

Джерело: складено автором за даними Держкомстату.

Найбільш суттєвою інфляція була у 2007 р., індекс цін становив 16,6%, а у 2008 році він перевищив 20% й склав 22,3%. У 2009 — 2013 роках темпи інфляції уповільнилися, але зростання цін залишалось суттєвим [9, с. 47]. У 2014 р. рівень інфляції становив 24,9%, але пік погіршення спостерігався у 2015 р., рівень інфляції склав 43,3%. 2018 р. рівень інфляції знизився до 9,8% .

Слід зазначити, що відповідно до критеріїв Маастрихтської угоди, прийнятої країнами ЄС [11], інфляційні процеси в Україні будуть негативно впливати на економіку країни та вважатися одним із найбільш значимих чинників макроекономічної нестабільності. За таких умов першочерговим завданням економічного відродження є підвищення ефективності використання інструментів фінансової та монетарної політики й спрямування їх на забезпечення оптимального рівня цінової динаміки [12].

За даними Держкомстату рівень зайнятості України 2016 р. склав 56,7%, що є найгіршим показником з 2005 р. Як видно з Рис. 2.3, у період 2005 – 2008 рр. рівень зайнятості населення зростав щорічно майже на 1% [9, с. 49]. У кризовий період 2009 р. відбулося різке падіння рівня зайнятості на 2%. У 2010 р. почалося поступове щорічне зростання рівня зайнятості населення у віці 15-70 років.

Відбулося істотне підвищення, і вже 2013 р. показник досяг докризового рівня та склав - 60,2% проти 57,7% у 2009 р. Після початку економічної, політичної кризи, військових дій та через потік вимушених переселенців рівень зайнятості скоротився на 3,6% у 2014 р., продовжив своє падіння у 2016 р. і склав 56,7%. Найвищою чисельність зайнятого населення була в 2008 р. та складала 20191500 осіб. Проте чисельність зайнятого населення у віці 15 – 70 років у 2018 р. склала 16360,9 тис. осіб, рівень зайнятості ж був 57,1%. У країнах Європейського Союзу рівень зайнятості набагато вищий, наприклад, Польщі – 64,5%, Франції – 64,6%, Латвії – 68,7%, Литви – 69,4%, Великобританії 75,3%, Німеччини – 74,7% [13].

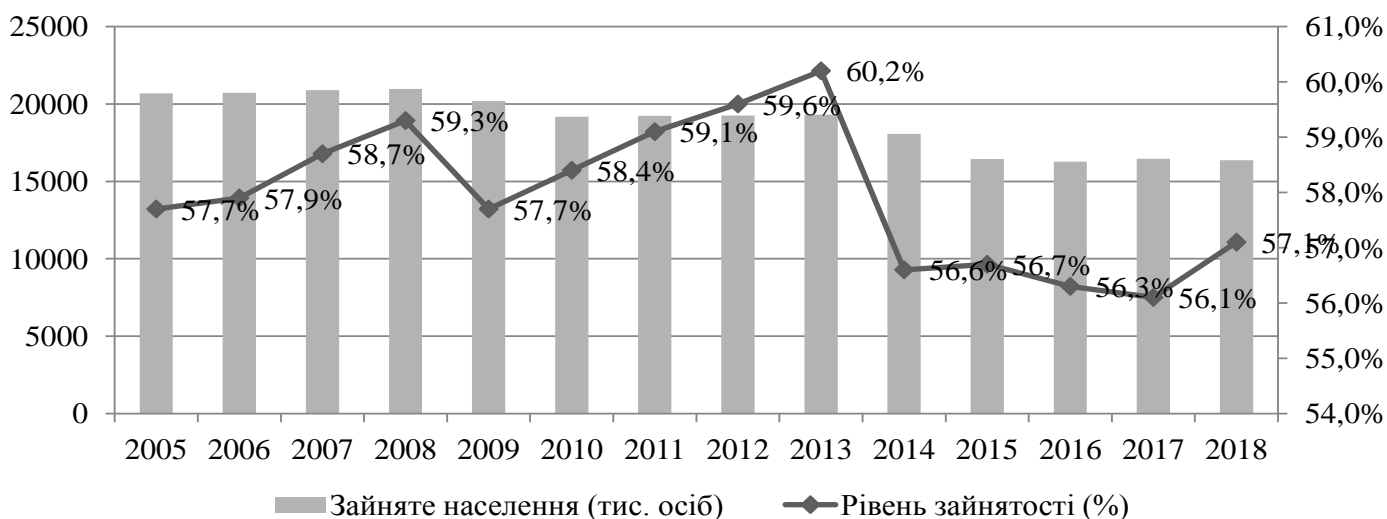

Рис. 2.3 Динаміка рівня зайнятості в Україні за період 2005 – 2018 рр.

Джерело: складено автором за даними Держкомстату.

Загальновідомо, найбільший вплив на формування доходу населення, а звідси і середнього класу, спричиняє безробіття, яке відображає стан соціально-економічного розвитку країни, наявність робочих місць, якість освітньої підготовки тощо. Під час кризи проблема безробіття загострюється та проявляється в тому, що скорочуються робочі місця і велика частка працездатного населення стає безробітним, також зростає неофіційна зайнятість [9, с. 49]. Як видно з Рис. 2.4, починаючи з 2005 р. рівень безробіття в Україні щорічно знижувався та скоротився за три роки з 7,2% до 6,4%. Але починаючи з післякризового 2009 р., коли рівень

безробіття зріс до 8,8%, починається його призупинення до 6,0% у 2013 р. У 2018 р. рівень безробіття склав 8,8%.

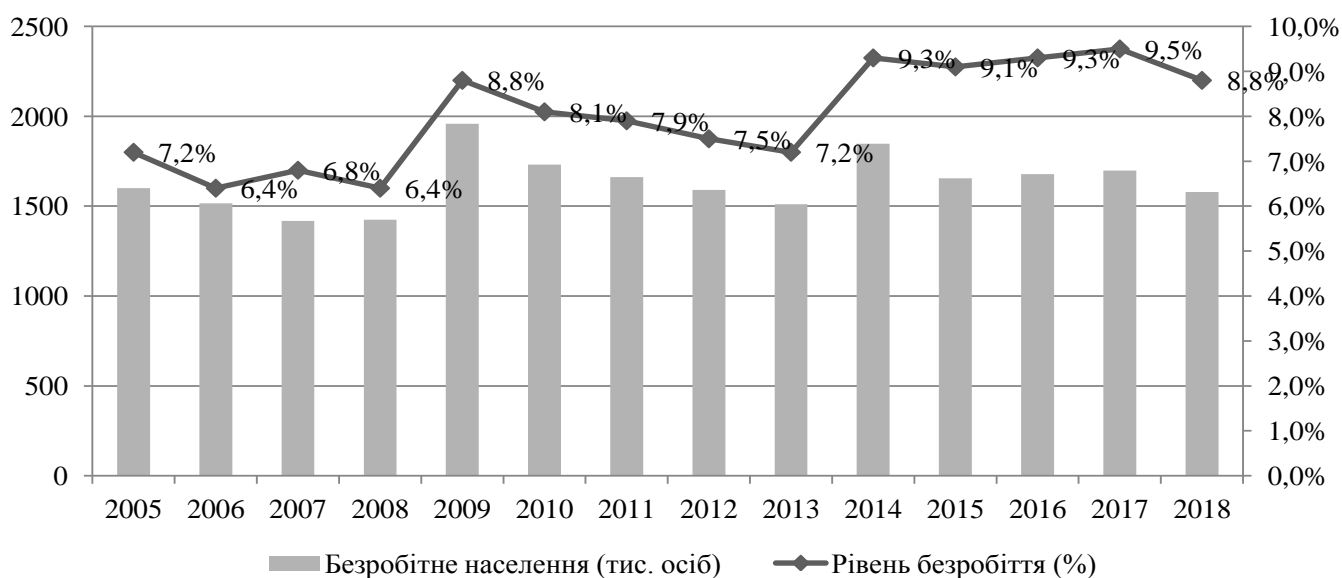

Рис. 2.4 Динаміка рівня безробіття в Україні за період 2005 – 2018 рр.

Джерело: складено автором за даними Держкомстату.

Чисельність середнього класу в країні напряду пов'язана з міграційними процесами. Специфіка української міграції полягає в тому, що вона перетворилася в характерну рису способу життя для значної частини населення. Йдеться про те, що відтік робочої сили може привести до дезінтеграції економічного простору країни, до «розмивання» середовища, у якому формується середній клас, оскільки серед тих, хто працює за межами країни постійно переважають ті, хто має все необхідне, тобто люди більш-менш забезпечені, які могли б створити соціальну основу для формування середнього класу. Невійзна частина трудових ресурсів або тих, що виїжджають на нетривалий час, - це переважно працівники, які не мають кваліфікації.

У 90-х рр. після розпаду Радянського Союзу міждержавна міграція між колишніми радянськими республіками загалом була пов'язана з поверненням до місць свого колишнього проживання жертв радянської політики перерозподілу населення та політичних репресій [14, с. 50]. На початку XXI ст.. міграційні втрати

населення України скоротились, а 2005 р. міграційний баланс став позитивним (+4,6 тис. осіб), ця тенденція збереглась упродовж наступних років (Рис. 2.5). Пік зростання спостерігався у 2012 р., міграційне сальдо склало +61,8 тис. осіб. У 2014 р. цей показник скоротився та склав +14,3 тис. осіб, скорочення продовжилось до 2016 р. У 2017 р. міграційне сальдо зросло на +4,1 тис. осіб порівняно з попереднім роком.

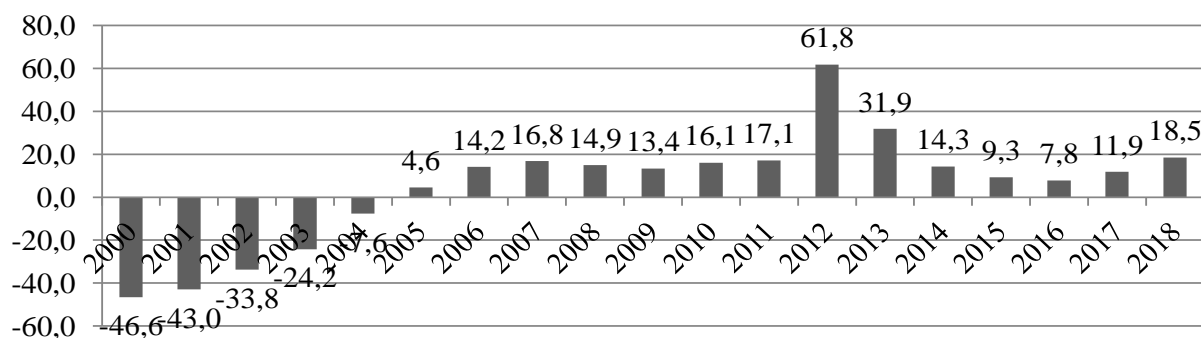

Рис 2.5. Сальдо міграцій населення України за період 2000–2018 рр. (тис. осіб)

Джерело: складено автором за даними Держкомстату.

Глибокі структурні трансформації економіки супроводжувалися падінням рівня життя та зростанням безробіття. Унаслідок деградації системи безплатної освіти та медицини оплата цих послуг лягла на населення. Особи, які потребували стартового капіталу, щоб заснувати власний бізнес, не змогли отримати кредити через відсутність розвинутої системи кредитування. Перехід до ринкової економіки створив новий споживчий попит на такі товари високої вартості, як житло, автомобілі, побутову техніку та інше. Усе це стимулювало трудову міграцію за кордон. Відповідно до даних дослідження, проведеного в рамках проекту Міжнародної організації з міграції у 2014-2015 рр., здійснення трудової діяльності за кордоном перебувають для близько 700 тис. громадян України [15].

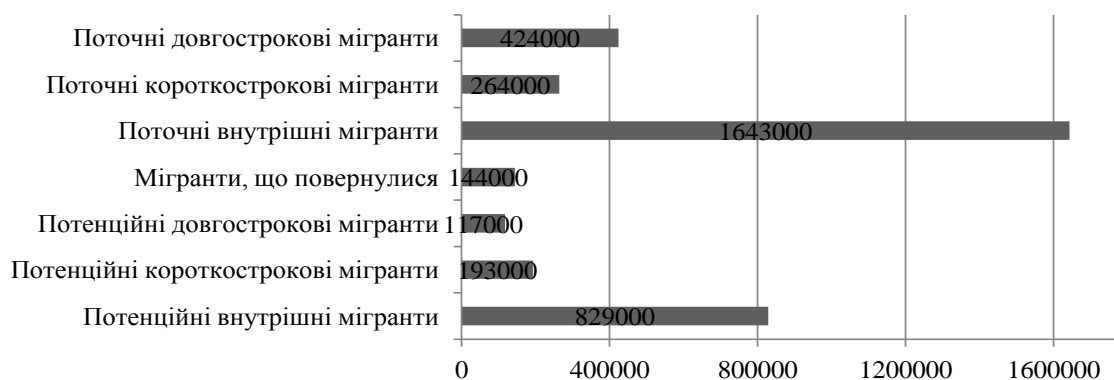

Рис 2.6. Кількість українських трудових мігрантів за період 2014-2015 рр.

Джерело: [16].

За даними вищезгаданого дослідження, серед трудових мігрантів переважають чоловіки, найчисленнішими серед них є особи 30-44 років (понад 40%), більшість мігрантів походить із західних областей України. 41% трудових мігрантів мають середню або середню спеціальну освіту, 36% – вищу освіту [15].

Під впливом воєнного конфлікту та економічної кризи еміграційні настрої населення зростають. Спробам вирішити життєві проблеми у спосіб працевлаштування за кордоном сприяє й набутий українцями досвід роботи за межами держави, потужні міграційні мережі, що сформувалися впродовж останніх десятиліть. Опитування, проведене на замовлення Міжнародної організації з міграції навесні 2015 р., показало, що 8% українців планують найближчим часом знайти роботу за кордоном або вже її знайшли. За даними аналогічного дослідження 2011 р., таких було 6% [17].

Збільшення обсягів трудової міграції супроводжується певною переорієнтацією її потоків із традиційного східного напрямку, до Росії, на західний. В умовах конфлікту вона прискорилося. За даними опитування GFK-Україна на замовлення Міжнародної організації з міграції, серед потенційних трудових мігрантів з України частка тих, хто шукає роботу в Росії, знизилася з 18% у 2011 р. до 12% в 2015 р. Водночас привабливість Польщі зросла із 7% у 2006 році, коли було здійснено перше аналогічне дослідження, до 30% на сьогодні [17]. Що

стосується приватних грошових надходжень від мігрантів з-за кордону, то їхні обсяги у 2016 р. зросли на 5,3% порівняно з попереднім та склали 5,4 млрд. дол. США (5,8% до ВВП) [18].

Позитивною стороною трудової міграції є грошові перекази, які надходять до сім'ї працівника-мігранта. Оскільки ці кошти витрачаються на території країни, вони мають велике значення для економіки країни загалом та сприяють покращенню фінансової ситуації. Проте поряд із позитивними моментами існує низка негативних, які полягають, насамперед, у відтоку кваліфікованої робочої сили працездатного віку. До негативних наслідків трудової міграції, що не сприяють формуванню середнього класу, слід віднести такі: зменшується чисельність платників податків, втрачаються затрати на загальноосвітню та професійну підготовку, відтік кваліфікованих кадрів призводить до зниження науково-технічного потенціалу країни.

Важливою умовою вторинного розподілу знову створеної доданої вартості є збалансований з можливостями економіки зовнішній державний борг, а в українських умовах – його скорочення з причини негативної динаміки зростання, який на сьогодні становить 80% ВВП [19].

Таблиця 2.3

Зовнішній державний борг та валовий зовнішній борг України за період 2010 - 2018 рр. (млн. дол. США)

	Зовнішній державний борг		Валовий зовнішній борг		Співвідношення (держборг/ВЗБ)
2010	26518,7		103396,0		25,6%
2011	34759,6	+31,1%	117343,0	+13,5%	29,6%
2012	37474,5	+7,8%	126236,0	+7,6%	29,7%
2013	38658,8	+3,2%	135065,0	+7,0%	28,6%
2014	37536,0	-2,9%	142079,0	+5,2%	26,4%
2015	38792,2	+3,3%	126308,0	-11,1%	30,7%
2016	43445,4	+12,0%	118729,0	-6,0%	36,6%
2017	45 604,6	+4,97%	113518,0	-4,4%	40,2%
2018	48989,0	+7,4%	116578,0	+2,7%	42,2%

Джерело: складено за даними [4].

Як видно з даних табл. 2.3, починаючи з 2010 р., зовнішній державний борг зростав щорічно, окрім 2014 р. У 2014 р. відбулося зменшення державного боргу

2,9% Але з наступного року знову відбулося зростання держборгу, у 2015 р. на 3,3% та 2016 р. – на 12,0%. Що стосується валового зовнішнього боргу, то за період 2010 – 2014 рр. відбувалося його щорічне зростання. У 2015 р. відбулося зменшення валового зовнішнього боргу на 11,1%, при тому, що співвідношення державного боргу до зовнішнього валового боргу збільшилося порівняно з попереднім роком та склало 30,7% [9, с. 51]. У 2018 р. відбулось зростання валового зовнішнього боргу на 2,7% порівняно з попереднім роком, а співвідношення державного боргу до зовнішнього валового боргу знову зросло та склало 42,2%.

Отже, аналіз основних макроекономічних показників свідчить, що економічна ситуація в Україні є достатньо складною. Політична криза, яка сталася на початку 2014 р., призвела до початку військових дій на Сході країни, анексії частини українських територій, що зі свого боку призвело до початку економічної кризи. Економічна криза в Україні супроводжувалась зниженням рівнів ВВП, доходів та заробітної плати, знеціненням гривні майже втричі, зростання рівня безробіття та скороченням рівня зайнятості. Тому на сучасному етапі економіка України знаходиться в стані рецесії [9, с. 51].

За даними міжнародної організації «Репортери без кордонів» рейтинг свободи преси показав спадну динаміку, Україна перемістилася із 127-го на 129-е місце, що бентежить, як видно із заяв, про побудову демократичного суспільства. Серед факторів, які вплинули на зниження рейтингу, називають створення в Україні Міністерства інформаційної політики та вплив олігархів на ЗМІ через їхню купівлю.

За даними Світового банку, рейтинг конкурентоспроможності країни впав на три позиції - із 76-ї у 2014 р. до 79-ї у 2015 р. Рейтинг конкурентоспроможності заснований на комбінації загальнодоступних статистичних даних та результатів опитування керівників компаній - великого щорічного дослідження, яке проводиться Всесвітнім економічним форумом спільно з мережею партнерських організацій - провідних дослідницьких інститутів і компаній у країнах, аналізованих у звіті. У 2015 р. понад 14 000 лідерів бізнесу було опитано в 140 державах. У звіт також включений детальний огляд сильних та слабких сторін конкурентоспроможності країн, що робить можливим визначення пріоритетних

областей для формулювання політики економічного розвитку і ключових реформ. Україна за цим оцінюванням входить до групи країн-членів СНД, серед яких ми істотно випереджаємо лише Киргизстан і Молдову.

Також потрібно звернути увагу на динаміку довгостроково-стратегічних показників української економіки. У рейтингу Doing Business 2017 р. Україна піднялася відразу на 3 позиції порівняно з попереднім роком і посіла 80-е місце. Підвищення позиції України в рейтингу Doing Business-2017, це певний сигнал про позитивні зміни в міжнародних оцінках її бізнес-клімату. Водночас, підкреслюється, що дослідження Світового банку не враховує всі аспекти підприємницького середовища, які важливі для компаній та інвесторів. Наприклад, не виробляє оцінку якості управління фіскальною системою, інших аспектів макроекономічної стабільності, рівня кваліфікації робочої сили або стійкості фінансової системи і т.д. Але якщо Doing Business був приводом для гордості уряду, то результати ще кількох, не менш авторитетних рейтингів, не дають приводу для гордості.

Водночас зроблений аналіз макроекономічної ситуація в достатньо репрезентативній динаміці дозволяє помітити деякі паростки позитивного, що дозволяє подивитися на складну ситуацію з висхідної перспективи. Насамперед, як це видно з табл. 2.1, ВВП на душу населення за ПКС у дол. США в нашій країні є вищим за ВВП на душу населення у дол. США в усій проаналізованій динаміці, хоча його рівень поступається країнам ЄС. Спостерігається позитивна динаміка зростання середньомісячних доходів населення, крім 2009, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 рр. за відомих причин.

Що стосується динаміки заробітної плати, то за даними Держкомстату України, починаючи з 2010 р., відбувалося щорічне зростання середньої заробітної плати в національній валюті. У період 2010 – 2013 рр. середня заробітна плата щорічно зростала на 400 грн. Протягом наступних двох років зростання сповільнилося та складало в середньому 200 грн. щороку. 2015 р. відбувся різкий стрибок та зростання склало 737 грн., а 2016 р. – 795 грн. З 1 січня 2017 р. Уряд України ініціював підвищення мінімальної зарплати з 1600 грн. до 3200 грн. Уперше за роки незалежності розмір мінімальної зарплати зрівнявся з прожитковим

мінімумом для працездатних осіб. Це призвело до зростання середньої заробітної плати за перше півріччя 2017 р. до 6638 грн. Але динаміка середньої заробітної плати в доларовому еквіваленті не є позитивною. Зростання середньої заробітної плати відбувалося до 2013 р. в середньому на 42,3 дол. США щорічно. 2014 р. відбулося стрімке падіння середньої заробітної плати на 120 дол. США, а 2015 р. на 90 дол. США. Падіння відбулось і 2016 р. на 8 дол. США і середня заробітна плата склала 192 дол. США (Рис. 2.7). 2017 р. відбулося зростання середньої заробітної плати, у гривневому вимірюванні – до 6855 грн., у доларовому еквіваленті – до 247 дол. США.

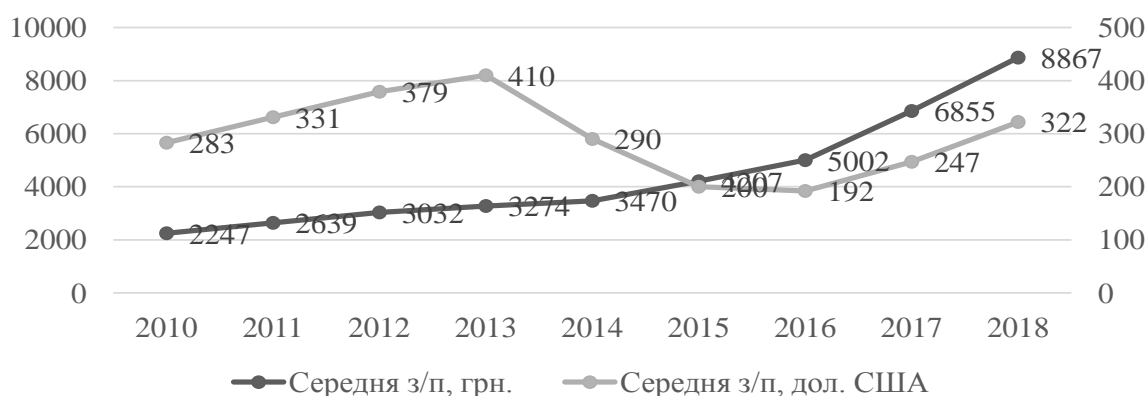

Рис. 2.7. Динаміка середньої заробітної плати за період 2010 – 2018 рр.

Джерело: розраховано автором.

У період відносно економічної стабільної ситуації у період 2005 — 2007 рр. відбулося суттєве зростання номінальної заробітної плати, найвищий приріст склав 36,7% у 2005, водночас значним було й зростання реальної заробітної плати, приріст перевищував 20% на рік. Після сповільнення економічного зростання, починаючи з 2008 р., приріст номінальної та реальної заробітної плати в Україні скоротився, до того ж зросла різниця між приростом номінальної та реальної заробітної плати внаслідок прискорення інфляційних процесів. Якщо 2007 р. приріст номінальної заробітної плати становив майже 30%, то реальної — лише 12,5%, 2008 р. номінальна зросла майже на 34%, а реальна лише на 6,3%. Ситуація погіршилася 2009 р., оскільки номінальна заробітна плата зросла на 5,5%, а реальна

- скоротилася на 9,2%. Фінансово-економічна ситуація почала покращуватись 2010 р. приріст номінальної заробітної плати склав 20%, а реальна зросла на трохи більш 10%. Ситуація була стабільною у період 2010 – 2013 рр., темпи зростання номінально та реальної заробітної плати були майже ідентичними. В 2014 р. через фінансово-економічну кризу, початок бойових дій на Сході України, анексію частини територій відбулося скорочення реальної заробітної плати на 6,5%.

Ситуація погіршилась у 2015 р., при зростанні номінальної заробітної плати на 20,5%, реальна – зменшилась на 20,2%. Ситуація покращилась протягом наступних двох років, у 2018 р. номінальна заробітна зросла на 24,8% до попереднього року, а реальна заробітна плата – на 12,5%. (Табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати за період
2005 – 2018 рр. (%)**

	Номінальна заробітна плата до попереднього року	Реальна заробітна плата до попереднього року
2005	136,7	120,3
2006	129,2	118,3
2007	129,7	112,5
2008	133,7	106,3
2009	105,5	90,8
2010	120,0	110,2
2011	117,6	108,7
2012	114,9	114,4
2013	107,9	108,2
2014	106,0	93,5
2015	120,5	79,8
2016	123,6	109,0
2017	137,1	119,1
2018	124,8	112,5

Джерело: складено за даними [20].

Для економічної стабілізації Урядом України було ухвалено рішення про підвищення мінімальної заробітної плати з 1378 грн. до 3200 грн., що дозволить зібрати більше податків на доходи фізичних осіб та доходів від ЄСВ, а відтак, скоротити дефіцит Пенсійного фонду. Також планується проведення пенсійної реформи у другому півріччі 2017 р., що дозволить підвищити пенсійні виплати,

«осучаснити» пенсії, забезпечити бездефіцитність пенсійного фонду та запровадити можливість компенсації відсутнього страхового стажу.

Експерти сходяться на думці, що найгірший період в економіці України припав на 2015 р. і він уже позаду, проте швидкого зростання економіки найближчим часом не слід очікувати. На думку багатьох економістів, аналітиків та політиків, найгіршою ситуацією була в березні-квітні 2015 р. З того часу стан економіки України почав потрохи поліпшуватись.

Представники влади розраховували на зростання економіки у 2016 р., провідні фахівці НБУ оцінювали потенційну динаміку ВВП на 2017 р. у 2,4%. Оптимістично налаштованим з цього приводу був і Президент України П. Порошенко, який заявив, що вже є обґрунтована надія на відновлення економічного зростання і найближчим часом країна покаже зростання ВВП [5].

Голова представництва Світового банку в Україні, Білорусі та Молдові Чімяо Фан заявив, що криза не триватиме вічно, вона закінчується і створюються можливості для досягнення успіху. За його словами, українська економіка вже демонструє ознаки стабілізації.

2.2 Виокремлення і характеристика потенційного середнього класу в Україні за критерієм самоідентифікації

Самоідентифікація як метод аналізу в трансформаційній економіці, коли важливим стає визначення людиною свого місця і ролі в соціально-економічному перетворенні суспільних відносин, стає особливо важливою сьогодні в українській практиці побудови соціальної держави ринкового типу. У цьому контексті середнім класом, визначеним себе за такий, усвідомлено сприймається функціональне навантаження і відповідальність за реформи, що проводяться в Україні. При самоідентифікаційному підході середній клас розуміється як сукупність людей, які позиціонують себе в певній соціальній групі на основі самовідчуття, сформованого за суб'єктивними ознаками. Самоідентифікація є інтегральним критерієм визначення середнього класу самим населенням. Виокремлений таким методом середній клас деякі вітчизняні дослідники, хоча і позначають як суб'єктивний середній клас, але на

нашу думку, саме його представники займають активну позицію в соціально-економічному зростанні країни.

Суб'єктивний підхід у дослідженні соціальної структури населення ґрунтується на самоідентифікації людини, що надає їй право самостійного громадянського вибору і визначення свого місця в тому чи іншому класі суспільства, виходячи із суб'єктивних суджень про характер обраної групи населення, її місця і ролі у громадянському суспільстві.

У стабільних соціумах (наприклад у західноєвропейських і північноамериканських) об'єктивні оцінки параметрів і критеріїв середнього класу населення і суб'єктивні оцінки належності до нього сходяться. Але в суспільствах трансформаційного розвитку, з динамічним складом і неформалізованою класовою структурою, такі оцінки можуть значно відрізнятися, що може спостерігатись у сучасній Україні.

У даній роботі узагальнено результати самоідентифікації себе із середнім класом із суб'єктивними оцінками респондентів, одержаних і узагальнених у різні часи, різними дослідниками, зокрема й автором цієї дисертації.

Отже, самоідентифікація індивіда із середнім класом має інтеграційну сутність, оскільки нею зачіпаються найрізноманітніші сторони самосвідомості людини. Самоідентифікаційний критерій стверджує положення людини в певному класі, що залежить від того, з яким соціальним прошарком вона сам себе співвідносить. Не можна визначити положення людини в соціальній структурі, поки вона сама його не усвідомлює, поки не визначиться з тим, яка група є її соціумом, яке її положення в ньому і де знаходиться грань цієї спільноти. Зазначена проблема є неоднозначною, оскільки людина, з одного боку, прагне до гармонійного існування в соціумі, а з іншого - до прояву власної індивідуальності.

Процес самоідентифікації особистості в українських умовах має свої особливості, зумовлені існуванням в Україні протягом досить тривалого періоду часу тоталітарного суспільства, яке декларувало соціальну рівність. І хоча при цьому соціальних груп було більше однієї (робітники, колгоспники, інтелігенція, військовослужбовці), відмінності між ними в доступі до суспільних благ були

зведені до мінімуму або зовсім відсутні. Основними диференціюючими критеріями були лише зміст і характер праці, виняток становив нечисленний верхній прошарок партійної номенклатури.

Оскільки перетворення цивільної ідеології класової рівності почалося порівняно недавно (після розпаду Радянського Союзу), характерні для нашої країни суспільно-економічні умови особливим чином вплинули на процес формування особистісної самоідентифікації [21, с. 164].

Означені обставини вплинули на соціальну структуру сучасного українського суспільства, на її певні риси, обумовлені історичними подіями, які вимагають обліку позначеної специфіки. Із цього випливає, що об'єктивно середній клас став новим сформованим прошарком соціальної структури сучасного українського суспільства. Але його подальше становлення значною мірою залежить від того, у якому ступені представники середньосупільних страт визначають себе належними до середнього класу.

Тому достатньо зрозумілим стає врахування тих особливостей самоідентифікаційного критерію при віднесенні людини до середнього класу, які відображають, що:

- після скасування режиму тоталітаризму в українських громадян сформувалася нова соціальна ідентичність, що має свої характерні риси і специфіку;
- соціальна ідентифікація має велике значення для індивіда, оскільки дає йому можливість бути включеним у соціальні процеси, до чого він прагне, ставши членом певної соціальної групи;
- основний механізм соціальної ідентифікації - це зіставлення або протиставлення цінностей, поглядів, інтересів, моделей поведінки представників своєї соціальної групи тим, чиї інтереси протилежні або конфліктні для даної спільності.

Отже, самоідентифікація є усвідомленням, відчуттям приналежності індивіда до певних соціальних спільнот, таких як сім'я, соціальний клас, територіальна спільність, громадський рух, держава, етнонаціональна група, народ, людство загалом. Самоідентифікацію можна визначити як самооцінку власних здібностей і

властивостей особистості як діяльнісного суб'єкта, включаючи її ідеологічні, моральні, естетичні, соціально-психологічні, фізичні та інші характеристики, через призму їх сприйняття самим індивідом.

За період незалежності України вітчизняні дослідження самооцінки населення рівня своїх доходів давали різні оцінки чисельності середнього класу, ці оцінки коливались у межах від 5% до 50%. Відсутність єдиної методології визначення чисельності середнього класу ускладнює діяльність політиків (під час розробки програм розвитку регіонів, державної соціальної політики, передвиборчої діяльності) індивідуальних підприємців (під час проведення рекламних кампаній, оцінці обсягів поставок товару). Усе це обумовлює розробку методології оцінки чисельності і складу українського середнього класу на основі комплексу критеріїв.

Так, на думку вітчизняних дослідників, на початку 2000-х років рівень самоідентифікації населення із середнім класом в Україні коливався в межах 35%. Щорічна динаміка середнього класу за рівнем самоідентифікації за період 2000 – 2018 рр. була стрибкоподібною. Рівень самовіднесення себе із середнім класом, за даними різних досліджень, змінювався щорічно (Рис. 2.17).

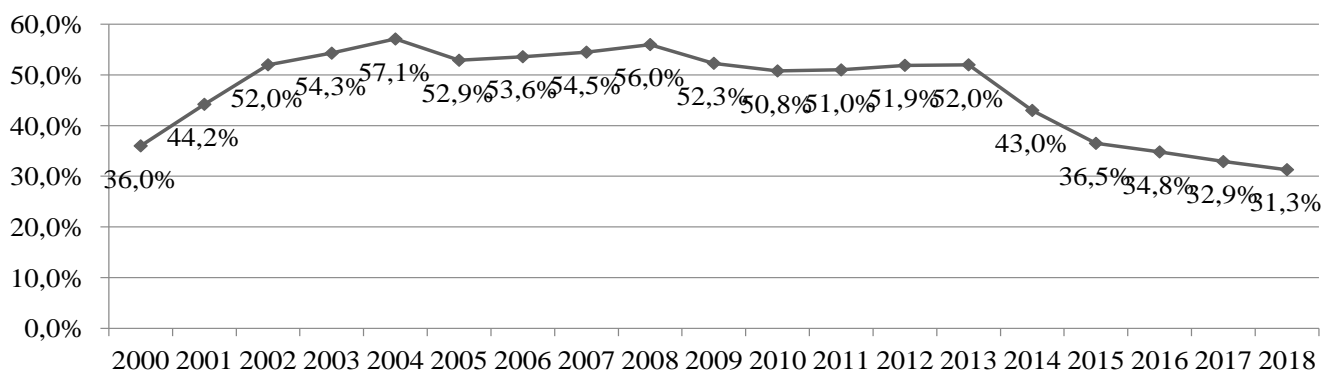

Рис. 2.17. Динаміка середнього класу за рівнем самоідентифікації на основі власного дослідження та досліджень вітчизняних учених

Джерело: складено автором на основі [22], [23, с. 548], [24, с. 484], [25], [39], [40], [41], [42], [43], [44], [45], [46], [47], [48].

За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, рівень самоідентифікації себе із середнім класом за період 2000 – 2004 рр. зростав щороку в середньому на 4,2%. 2005 року рівень самоідентифікації населення із

середнім класом зменшився на 4,2% та склав 52,9%. 2006 р. почалося щорічне зростання цього показника, яке продовжилося до 2008 р. (56,0%). Із 2009 р. рівень самоідентифікації із середнім класом почав зменшуватись, що пояснювалось економічною кризою, падінням рівня середньодушового доходу як в національній валюті, так і в доларовому еквіваленті. Це падіння продовжувалось до 2011 р., економічна ситуація в країні почала вирівнюватись, динаміка макроекономічних показників стабілізувалась та відбулося поступове збільшення рівня ВВП, ВВП на душу населення та середньодушового доходу. За період 2011 – 2013 рр. відбулося зростання рівня самоідентифікації населення із середнім класом на 1,2%. Після початку економічної та політичної кризи 2013 р., бойових дій на території країни та анексії частини територій відбулося падіння всіх економічних показників та рівня життя. Відповідно до цього відбулося різке падіння самооцінки населення свого рівня життя та самоідентифікації себе із середнім класом, 2014 р. цей показник зменшився на 9% та склав 43%. Падіння продовжилося до 2017 р. та складало щорічно в середньому 4,1%, у 2018 р. рівень самоідентифікації населення склав 31,3%.

За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова, 2016 року до середнього класу в Україні можна віднести 14,2% жителів (Рис. 2.18). Центр Разумкова проводив масове репрезентативне соціологічне опитування громадян України, а також групові інтерв'ю [41]. 14,2% респондентів складають "ядро" середнього класу, а 34,8% опитаних належать до "периферії" середнього класу. Інша велика група опитаних є нижчим класом та складає 30,7%. Вищий клас є найменш кількісним та складає лише 1,2%. 19,1% респондентів є такими, що не визначились.

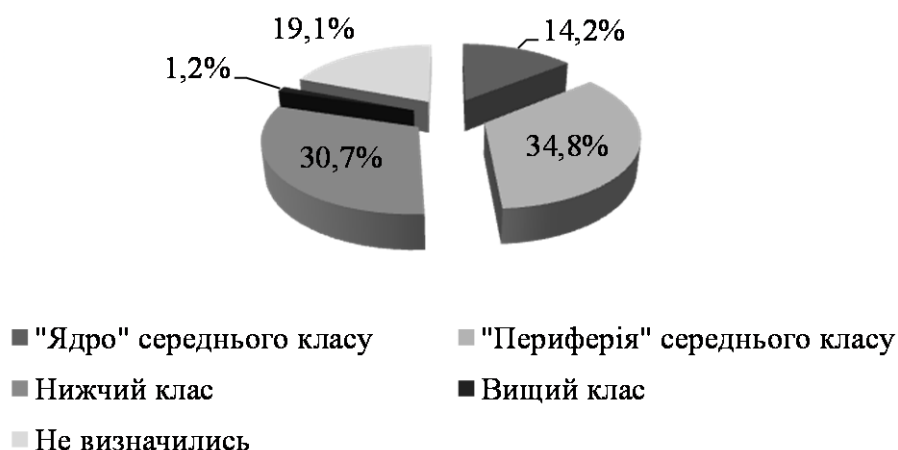

Рис. 2.18. Результати соціологічного дослідження Центру Разумкова

Джерело: складено на основі [41, с. 43]

Соціальна структура «ядра» середнього класу найчастіше представлена фахівцями (28%), кваліфікованими робітниками (15%), підприємцями (11%), управлінцями (11%), службовцями (9%) та пенсіонерами (9%). Важливу роль при формуванні середнього класу відіграє міжгенераційна відтворюваність, батьки представників «ядра» середнього класу також переважно належали до нього [41]. Як зауважують у Центрі Разумкова, до «ядра» середнього класу належать ті, кому «в цілому вистачає коштів на життя», «на життя і основні покупки вистачає, однак не немає можливості придбати автомобіль та квартиру», «можуть купити все, що завгодно». Соціальну структуру вищого класу складають переважно підприємці (18%), кваліфіковані робітники (15%), фахівці (14%), пенсіонери (13%), управлінці (9%) та студенти (9%). Соціальна група пенсіонерів складає лівову частку, а саме 45%, нижчого класу. Нижчий прошарок також представлений кваліфікованими робітниками (14%), непрацюючими та безробітними (9%), некваліфікованими або сільськогосподарськими робітниками (8%) та фахівцями (7%). Загалом представниками нижчого класу є непрацюючі (домогосподарки, інваліди, студенти, безробітні та пенсіонери), ця група складає 61%, що (поряд з високою часткою літніх людей) значною мірою визначає соціальні характеристики цієї групи.

За даними соціологічного опитування Центру Разумкова, 29,3% опитаних, що віднесли себе до середнього класу, зробили це оскільки мають середній рівень

доходу (Рис. 2.19). 35,7% опитаних віднесли себе до середнього класу на основі власного самопочуття та тому, що вони вважають принизливим відносити себе до нижчого класу. 13,1% опитаних хочуть жити за стандартами ЄС. Займаються діяльністю, якою, як правило, займаються представники середнього класу 12,5% опитаних, 6,4% опитаних мають високий рівень кваліфікації. 1,6% віднесли себе до середнього класу, тому що їхні друзі належать до середнього класу та 1,4% опитаних не визначились.

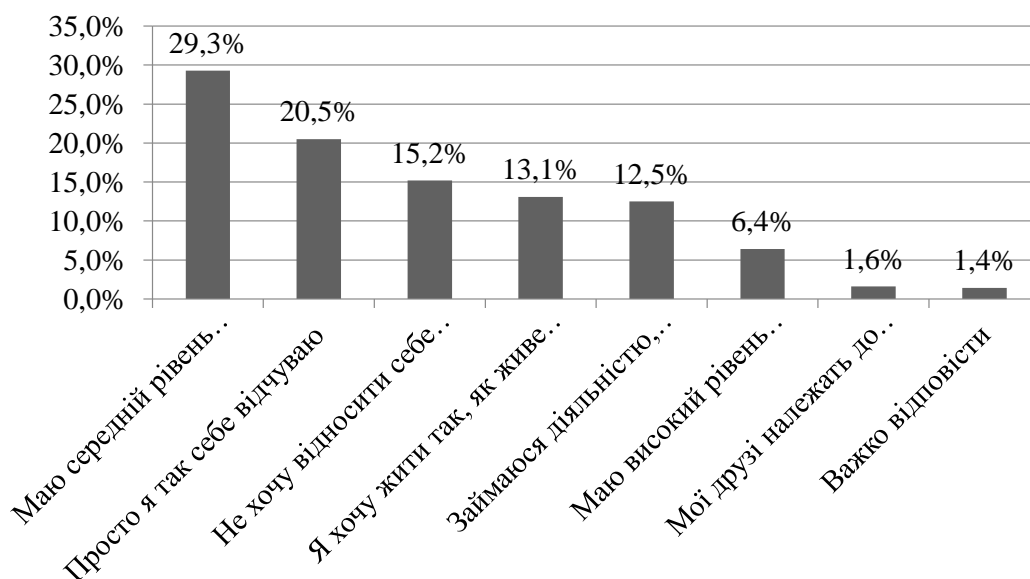

Рис. 2.19. Питома вага тих, хто відносить себе до середнього класу за даними соціологічного дослідження Центру Разумкова.

Джерело: складено на основі [30]

Що стосується нашого дослідження, анкетування проводилося в мережі Інтернет. Примірник анкети (Додаток А) було розміщено в декількох групах соціальної мережі м. Одеси. У цьому анкетуванні брали участь різнопрофільні службовці, фахівці, професіонали, працівники сфери торгівлі тощо. Більшість опитаних – випускники одеських шкіл, профтехучилищ, технікумів, коледжів і ЗВО. Визначення серед них осіб, які ідентифікують себе в сучасних економічних умовах із середнім класом, на наш погляд, надає найбільш об'єктивну картину [49].

Також опитування проводилось серед викладачів і студентів Одеського національного економічного університету, співробітників Інституту праці і

зайнятості населення Мінсоцполітики і НАН України, результати якого за кількісної оцінки ідентифікації себе до середнього класу практично не відрізнялись від одержаних у мережі Інтернет, коливаючись близько 30%. Узагальнені дані свідчать про те, що ідентифікують себе із середнім класом: 53% професіоналів, фахівців, підприємців та викладачів ЗВО із науковими ступенями; 24% господарів торгових і складських об'єктів та службовців; 17% реалізаторів, кваліфікованих робітників, працюючих пенсіонерів та студентів. У підсумку це складає 31,3% сукупності і може бути розповсюджено на генеральну сукупність із похибкою репрезентативності в межах 5%.

Певну роль у класовій самоідентифікації відіграє фактор статі. Так, серед тих, хто відносить себе до вищого класу, спостерігається переважання чоловіків, у той час як переважання жінок відзначається в середньому та нижчому класах. Порівняно з характеристиками статті, рівень освіти більшою мірою впливає на самоідентифікацію: диплом про вищу професійну освіту мають 55,5% респондентів, що віднесли себе до середнього класу.

Дуже часто самооцінка соціального статусу збігається із самооцінкою престижу професії та посади, яку займає респондент. Отже, підвищення престижу професійної діяльності безпосередньо впливає на підвищення оцінки соціального статусу. Проведений аналіз виявив, що оцінка престижу професії та рівень освіти аналогічним чином впливають на класову самоідентифікацію індивіда. Так, індивіди, які мають середню освіту і оцінюють престиж професії нижче середнього, частіше за інших схильні завищувати оцінку своєї класової ідентифікації. Респонденти з дуже низькими і дуже високими відмітками рівня освіченості та самооцінки професійного престижу частіше схильні до адекватної самоідентифікації у вертикальній ієрархії суспільства сучасної України.

Одержані результати корелюють із даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в 2016 р. Дані, отримані в нашому дослідженні, за методологією цього Центру здебільшого відповідають «периферії» середнього класу. Але за методологією нашого дослідження, окрім визначення потенційного середнього класу за економічного та критерію людського капіталу,

самоідентифікація себе зі середнім класом свідчить про внутрішню мотивацію такої людини вважати себе середнім класом. Хоча при такому виборі при відповіді на питання №17 анкети перебільшує виділення респондентами пунктів в, е, є, ж [49]. Додаткові інтерв'ю з респондентами засвідчують їх небайдужість до суспільного життя та активну оптимістичну позицію в реальній побудові соціальної держави Україна. А об'єктивні труднощі, які сьогодні є в суспільному житті, вважають такими, що скоро минуть. Отже, за результатами соціологічних досліджень відповідь на питання №18 анкети можна вважати, що на сьогодні частка домогосподарств, члени яких свою сім'ю відносять до середнього класу, становить 31,3%.

Водночас необхідно відзначити, що, як і інші критерії (якщо їх застосовувати та інтерпретувати окремо), самоідентифікаційний не дає повного уявлення про структуру середнього класу, тому що містить психоемоційний компонент «чим я гірший від інших», який змушує населення завищувати власну самооцінку. Компенсаторний механізм у класовій самоідентифікації обумовлює суб'єктивність виділення середнього класу за цим критерієм. Найбільшою мірою схильні до завищення самооцінки люди, які мають початкову й незакінчену вищу освіту, а також із середньою самооцінкою престижу професії. Проте цей критерій необхідний для ідентифікації структури середнього класу і виявлення чинників її формування і повинен застосовуватись у сукупності із об'єктивними критеріями.

Аналізуючи дані нашого дослідження, можна скласти досить приблизний соціальний «портрет» представника українського середнього класу.

1. Вік – найчастіше 30 - 55 років, рідше молодші 25-ти і старші 60-ти років.
2. Житлові умови – окрема упорядкована міська квартира (або окремий упорядкований багатокімнатний будинок у сільській місцевості).
3. Сімейний стан – має сім'ю та дітей.
4. Освіта – вища (гуманітарна або технічна). Іноді можливо неповна вища або професійно-технічна, але за умови, що людина з такою освітою вміє адаптуватися до того середовища, де живе і працює. Вона працює в приватних компаніях за наймом, або ж організувала власну невелику справу.

5. Робота, професія, дохід – як правило це сфера розумової праці, хоча може бути і фізичною – у тому разі, коли працівник має високу кваліфікацію. В ідеалі - робота за фахом, щоб це була та справа, яка людині подобається і при цьому вона отримує «гідну» заробітну плату. У нашому середньому класі є як більш заможні, так і менш забезпечені громадяни. З одного боку, до середнього класу потрапляє самотній менеджер із продажу з зарплатою 5000 грн. З іншого боку – підприємець, який утримує двох дітей, власник кількох магазинів та його непрацююча дружина із щомісячним доходом сім'ї близько 100 000 грн. Після початку кризи представники середнього класу усвідомили, що витратити зароблене можна більш раціонально. Можна уникнути негативного впливу економічних коливань у країні якщо створювати «подушку фінансової безпеки». Одним із головних пріоритетів для представників середнього класу є інвестиції у навчання власних дітей. Діти представників середнього класу поєднують навчання у ліцєях, гімназіях, школах та заняття з репетиторами, відвідуванням мовних курсів, заняттями спортом тощо.
6. Вільний час – проводить із родиною, друзями, родичами. Дивиться телевізор, проводить багато часу в Інтернеті, читає, ходить у театри, займається спортом, виїжджає на природу. Відпустку традиційно проводить із родиною. «Білі комірці» працюють майже без вихідних, тому вони ретельно продумують свої відпустки і, як правило, раз на рік (нехай навіть і на один тиждень) відправляються на відпочинок. Представникам такої категорії населення подобається подорожувати, власне, заради цих нових вражень вони і працюють так багато.
7. Власність – має машину, різні предмети тривалого користування.
8. Найголовніші цінності – батьки, сім'я, друзі, робота, незалежність, свобода, можливість реалізації свого потенціалу, добробут, пріоритет приватної власності, індивідуальність.

9. Соціально-політична активність – на досить високому рівні, оскільки представники середнього класу багато працюють і саме робота і сім'я є головними цінностями та займають більшу частину часу.

Однак ці характеристики помітно варіюються залежно від приналежності до певного прошарку середнього класу. Помітна розбіжність даних до ідентифікації та самоідентифікації середнього класу в Україні. Представники інтелігенції і службовці з вищою освітою, незважаючи на низькі доходи, нестійке становище в суспільстві та відсутність власності, не визнають себе нижчим класом. Це можна пояснити менталітетом українського суспільства, що зберіг вплив радянської ідеології і породжує у свідомості більшості українців, уявлення про те, що нижчий клас - це не просто позиція в стратифікаційній системі суспільства, а негативна характеристика особистості.

Таблиця 2.9

Динаміка професійного портрета потенційного середнього класу за різними професійними групами населення у 2015/2018 рр.

Професійні групи	Середній клас за самоідентифікаційним критерієм		Потенційний середній клас:			
			За критерієм економічного капіталу		За критерієм людського капіталу	
	2015	2018	2015	2018	2015	2018
Керівники всіх рівнів, підприємці та самозайняті	14	21	27	30	25	24
Висококваліфіковані фахівці, діяльність яких передбачає наявність вищої освіти та використання досвіду за конкретною спеціальністю	66	70	52	54	67	68
Інші працівники нефізичної праці (рядові працівники у сфері торгівлі та побутового обслуговування)	15	6	7	5	7	7
Кваліфіковані робітники	5	3	14	11	1	1

Джерело: складено автором.

Дані табл. 2.9 виявляють дві основні тенденції. По-перше, 2018 року в потенційному середньому класі за самоідентифікаційним критерієм зростає частка керівників усіх рівнів і підприємців та помітно зменшується частка працівників

нефізичної праці. По-друге, зростає питома вага висококваліфікованих фахівців, що створює передумови для успішного соціально-економічного реформування. Це свідчить про зростання рівня самосвідомості та самоідентичності громадян країни, про зростання рівня громадянської відповідальності в соціально-економічному реформуванні країни, яке проводиться на сучасному етапі.

Основу потенційного середнього класу як за критерієм економічного капіталу, так і за критерієм людського капіталу складають висококваліфіковані фахівці, 54% і 68% відповідно (2018 р.). Керівники всіх рівнів, підприємці та самозайняті за вищезгаданими критеріями складають четверту 30% та 24% відповідно (2018 р.) За критерієм економічного капіталу найменшу частку складають працівники нефізичної праці, 2015 р. – 7%, 2017 р. - 5%. За критерієм людського капіталу найменш чисельною є частка кваліфікованих робітників та складає 1%. Із середнім класом себе ідентифікували 5% кваліфікованих робітників у 2015 р. та 3% у 2018 р.

2.3 Оцінка потенційного середнього класу за економічним та людським капіталом

Проведений у підрозділі 2.1 аналіз макроекономічної ситуації в Україні в динаміці протягом 2000 – 2018 рр. свідчить, що середньомісячний номінальний дохід на душу населення України у всій проаналізованій динаміці у гривневому вимірюванні, починаючи з 2000 р. має висхідну тенденцію за винятком 2015 р., в якому його рівень дещо знизився за відомих причин порівняно з 2014 р. Тому на розрахунки динаміки чисельності середнього класу за критерієм середньодушового гривневого доходу впливають щорічні індекси інфляції.

Що стосується вимірювання середньомісячного номінального доходу в доларовому еквіваленті, то склалася інша картина. Із 2000 р. до 2008 р. відбувається поступове зростання рівня середньомісячного номінального душевого доходу. Його різке скорочення з післякризового 2009 р. на 34,3% у порівнянні з 2008 р. до 183,9 дол. США порівняно 279,2 дол. США у 2008 р. дає підставу для деяких учених і наукових шкіл заявляти про відповідне зниження чисельності середнього класу.

Тим більше така точка зору підтримувалася у подальшому з огляду на той факт, що у всій наступній динаміці, крім 2012, 2013 рр. Тобто економіка останніх років не дозволила досягнути за показником середньодушового місячного доходу в дол. США рівня 2009 р. До того ж, неединичною точкою зору є думка окремих дослідників про неможливість при такій економіці створення умов для формування потужного середнього класу. Така точка зору заснована на нерівномірній диференціації доходів в Україні (Рис. 2.8-2.9).

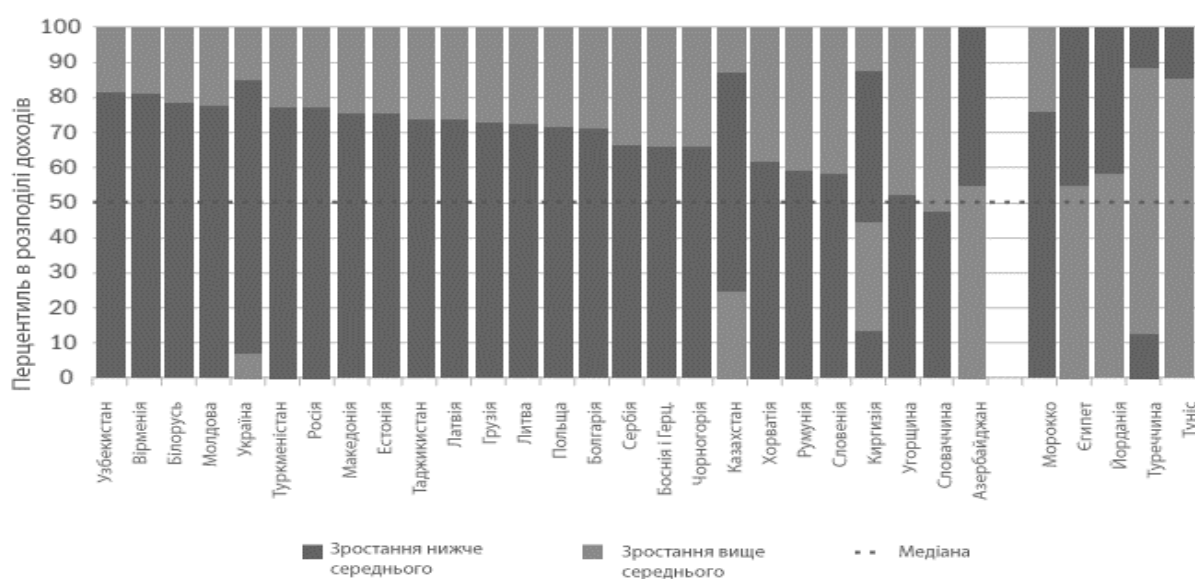

Рис. 2.8. Частка населення із зростанням доходів вище/нижче середнього за період 1989 – 2016 рр.

Джерело: [50]

На Рис. 2.8 темно-сірим кольором проілюстрована та кількість населення, доходи яких зростали повільніше за середній показник, а сірим - ті, чиї доходи зростали швидше середнього. В Україні, «вище середнього», на жаль, не означає зростання, оскільки середній показник – це все ще падіння доходу в доларовому еквіваленті. Якщо постає питання, хто в середньому найбільше виграв унаслідок цих реформ, то в більшості країн це буде топ-20-30%.

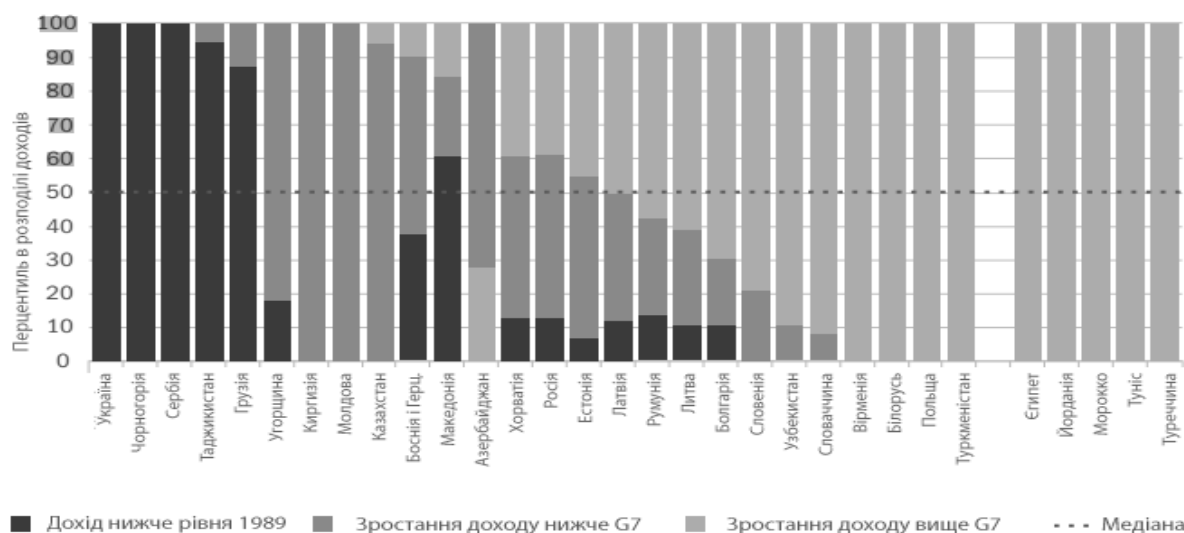

Рис. 2.9. Частка населення зі зростанням доходів вище/нижче рівня G7 за період 1989 – 2016 рр.

Джерело: [50]

На Рис. 2.9 показано гонку за розвиненими країнами. Сірий колір означає, що дохід зростає швидше, ніж у середньому в країнах «Великої сімки» (G7). Темно-сірий, навпаки, означає повільніше за G7 зростання. Чорний показує, що доходи взагалі не зростали, а скорочувалися. І саме це відбувалось в Україні. Усі сегменти населення звітують про скорочення. У деяких країнах ситуація описується лише темно-сірим та чорним, в інших - трьома кольорами. З Рис. 2.8-2.9 випливає, що деякі країни, які знаходились з Україною в однакових стартових умовах, покращили свої доходи і скоротили розрив, наприклад Білорусь та Польща. Але це не означає, що така тенденція може зберегтися в подальшому, саме для цього проводяться реформи. Водночас існує і протилежна точка зору, про що було висловлено в попередньому аналізі. Ця суперечна обставина накладає на виконавця даної роботи обов'язки і відповідальність за об'єктивну оцінку кількісного складу і якісних характеристик середнього класу. Виходячи з цього, автор вважає неприйнятним через падіння в останні роки економічного зростання і, як наслідок – зниження середньодушового місячного доходу в доларовому еквіваленті, ставити в пряму залежність від цього кількісну оцінку середнього класу, визнавати суттєве зниження його чисельності.

По-перше, у дослідженні було доведено, що коливання рівня доходів населення в доларовому еквіваленті не може бути достатнім для таких висновків стосовно оцінки середнього класу. Насамперед тому, що, як це вже було висловлено, поняття середнього класу набагато складніше. Тому ставити його оцінку лише залежно від зміни економічної кон'юнктури неприпустимо. За цим поняттям знаходиться людина з її особистісними якостями. Тому щодо належності людини до середнього класу все більшої ролі набуває оцінка його людського капіталу та самоідентифікації. Слід вважати, що методологічно більш достовірно кількісну оцінку середнього класу розраховувати за статистичного показника підсумованого доходу одержаного і вказаного у відповідних деклараціях його власником у вітчизняній грошовій одиниці, що знаходить своє відображення у статистичних державних звітностях. У такому разі одержаний конкретними верствами населення підсумований дохід є результатом інтегральної оцінки дії всіх складових економічного капіталу, яким володіє і використовує конкретна людина. У цьому контексті йдеться про потенційний середній клас, чисельність якого впливає із віднесення до нього тієї частки населення, яка одержує дохід у середині його статистичного розподілу. Такий дохід є значно більшим за доходи бідного населення через виключення в розрахунку середнього класу всього інтервалу доходу, у який входять 75% його медіанного рівня, визнаного вітчизняною методикою межею відносної бідності. Тобто в динаміці чисельність середнього класу зростає при зниженні частки як бідного, так і заможного населення, що визначається відповідними статистичними інтервалами й відбувається за умови зростання ВВП та вдосконалення розподільних відносин, що знижує диференціацію населення за доходами.

По-друге, необхідно уникати кількісних оцінок середнього класу, виходячи з куцого інтервалу часу, яким є, наприклад, післякризовий 2009 р. Тому неправомірно вважати, що після Революції гідності 2013 - 2014 рр. чисельність середнього класу знизилася пропорційно зменшенню середньодушового доходу населення. Так, у 2013 р., середньомісячний дохід на особу складав 339,7 дол. США, а 2016 р. – 110,2 дол. США, тобто скоротився у 3,1 рази.

У методологічній частині дисертаційного дослідження було, по-перше, зазначено, що сучасна наука обґрунтовано довела, що в основі чисельного визначення середнього класу за економічного критерію, віднаходиться кількісно виражений одержаний людиною сукупний дохід, від дії всіх форм капіталу. По-друге, саме розподільні відносини, їх зважений, справедливий характер є основою диференціації населення за доходами [51; 52, с. 21]. Кризовий стан економіки, у якому опинилась Україна після 2013 р., посилив тенденції щодо розшарування суспільства на багатих і бідних. Але саме об'єктивні статистичні показники розподілу населення за фактично одержаним підсумованим доходом дають об'єктивну картину економічних умов формування середнього класу.

Ураховуючи нинішню глибину офіційної статистики в Україні за даними її державної служби, за період 2005 - 2018 рр. спостерігається висока диференціація населення за доходами, але при поступовому й послідовному покращенні коефіцієнта фондів та індексу Джині (Рис. 2.10). У післякризовий період 2009-2013 рр. прискорилось скорочення розриву між найбагатшими і бідними верствами населення. Так, коефіцієнт фондів, що розраховується як співвідношення загальних доходів 10% найбільш і 10% найменш забезпеченого населення, зменшився за цей період часу з 6,9 до 4,2 відповідно, а індекс Джині знизився з 0,229 у 2005 році до 0,220 у 2016 році [53].

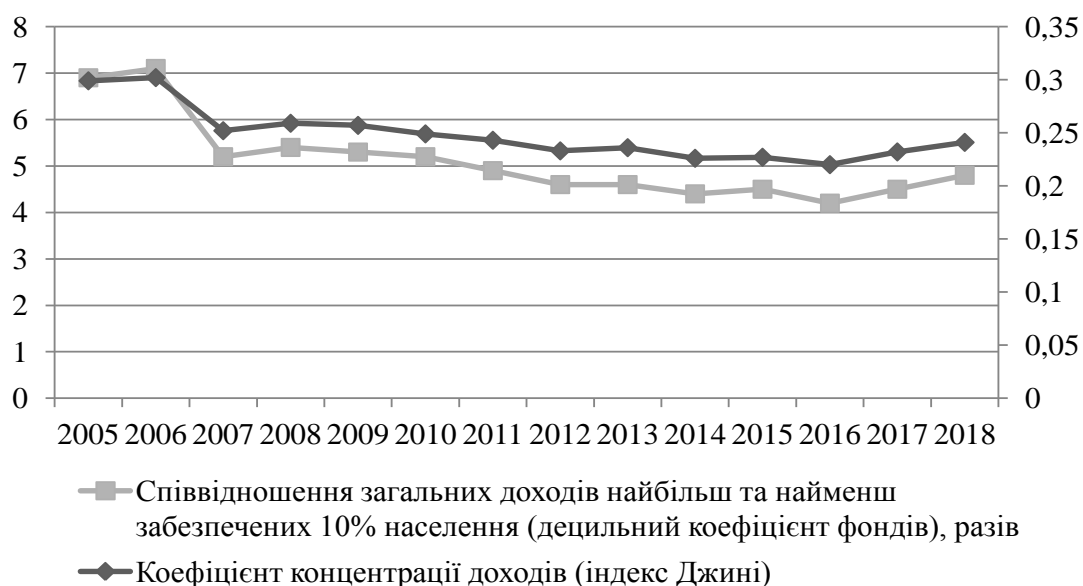

Рис. 2.10. Динаміка показників нерівності за доходами населення України за період 2005 – 2018 рр.

Джерело: Узагальнено автором за даними [6]

За децильними групами в період з 2006 до 2018 рр. в країні спостерігалось поступове незначне збільшення частки доходів першого дециля найбідніших верств населення - на 1 процентний пункт, тоді як частка доходів 10-го дециля (найбільш багатого населення) зменшилася на 4,2 процентних пункти, яка розподілилась у перших п'яти децилях при незначному збільшенні в них доходів.

Середньодушовий дохід шостого і сьомого дециля перевищує величину прожиткового мінімуму тільки в 1,5 - 1,9 рази. Це свідчить про те, що фактично 70% населення країни мають доходи, що не перевищують дворазової величини прожиткового мінімуму, половина з яких вразлива по відношенню до ризику опинитися в категорії бідних.

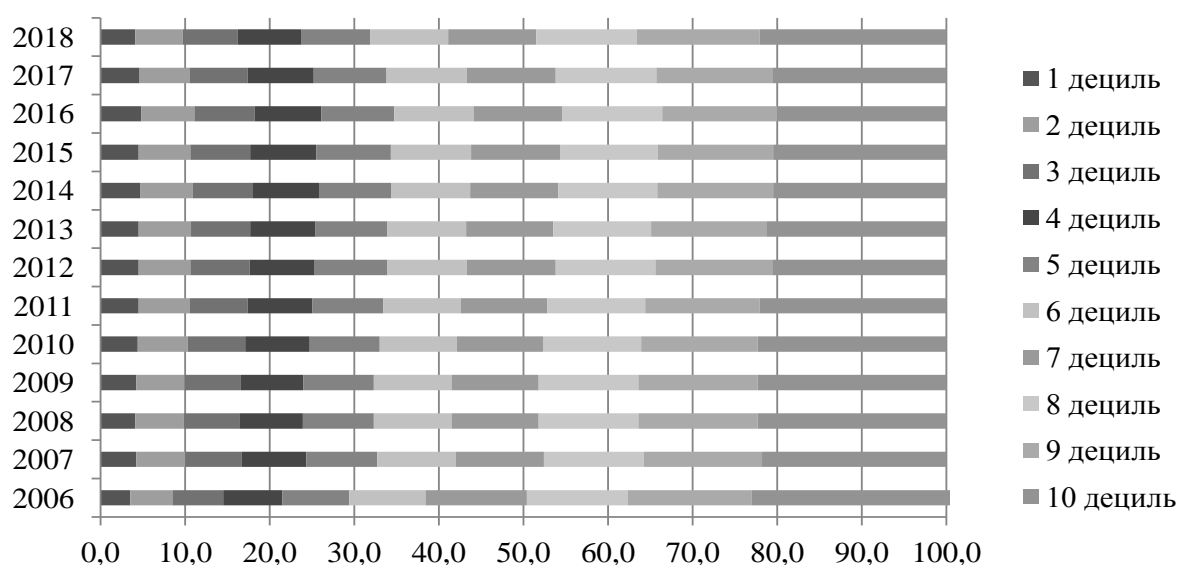

Рис. 2.11. Частки доходу за децильними (10%-ми) групами за період 2006 – 2018 рр., %

Джерело: Узагальнено автором на підставі власних розрахунків по базах даних обстеження домогосподарств державною службою статистики України 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 рр.

Як відомо, нерівномірна диференціація доходів є породженням двополярного суспільства та збільшенням частки бідного населення в суспільстві, що призводить

до вишарування середнього класу. Відповідно до затвердженої Кабінетом Міністрів України Методики комплексної оцінки бідності, для її оцінки в Україні застосовуються такі критерії [52]:

- межа відносної бідності, визначена за критерієм 75% від медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат;
- межа крайньої бідності, визначена за відносним критерієм 60% від медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат та адаптована до критерію Європейського Союзу;
- межа абсолютної бідності, визначена за критерієм прожиткового мінімуму;
- межа абсолютної бідності, визначена за критерієм вартості добового споживання на рівні 5 доларів США відповідно до паритету купівельної спроможності (гривневий еквівалент 5 доларів США за паритетом купівельної спроможності розраховується Світовим банком) з метою порівняння її з міжнародними показниками.

Рис. 2.12. Динаміка основних показників монетарної бідності в Україні за період 2005 – 2018 рр.

Джерело: Узагальнено автором на основі [19], [54].

Державна програма «Стратегія подолання бідності» діє в Україні з 2001 р. Україна також долучилась до реалізації програми ООН «Цілі розвитку тисячоліття», яка висуває боротьбу з бідністю на перше місце. В Україні до 2015 р. планувалося

ліквідувати бідність за критерієм 5 дол. США на добу, знизити до 25% відносну бідність (за рахунок скорочення бідності серед зайнятого населення), зменшити в 10 разів частку тих осіб, чиє споживання є нижчим за рівень фактичного прожиткового мінімуму (з 71,2% у 2000 р. до 1,3% у 2018 р.). Уже з 2012 р. передбаченого скорочення зазначених вище показників не відбулось, а, навпаки, відбулося їхнє зростання (Рис. 2.12). Зауважимо, що спостерігаються позитивні тенденції щодо подолання бідності, бідність за абсолютним показником зменшилась у 7 разів за 10 років. У період 2011 – 2014 рр. спостерігалось збільшення чисельності населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами в місяць нижчими прожиткового мінімуму з 7,8% до 8,6%, але у 2015 р. показник рівня абсолютної бідності почав зменшуватись та склав 1,3% у 2018 р.

Політико-економічна криза 2014 р., великий потік вимушених переселенців із Донбасу та Криму спровокували зростання бідності в Україні. Відомо, що у 2018 р. рівень відносної бідності – до 24,1%, зокрема бідність серед осіб, які працюють – 18,8%.

Отже, скорочення рівня бідності є одним з пріоритетних завдань для держави. Адже скорочення бідності сприяє економічному зростанню країни та соціальній мобільності в суспільстві, підвищенню якості людських ресурсів, мотивації праці та соціальної активності населення та, в підсумку, зростанню середнього класу. У найкращі для України часи, а саме 2007 року, економісти були сповнені оптимізму та стверджували, що до середнього класу належить не менше ніж третина дорослого населення України. Але потім сталася криза, рівень життя різко впав, і вже за рік після кризи йшлося про 10-15% населення [55].

Фінансовий експерт FIBO Group Дмитро Кучер зауважує, що середній клас в Україні невблаганно скорочується, а частка найбідніших верств населення зростає. На його думку, на початок 2014 р. до середнього класу можна було віднести близько 12% населення України, а до початку 2015 р. ця цифра зменшилася до 9% [56].

За словами директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ Е. М. Лібанової: «Для стабільності в країні частка середнього класу в суспільстві повинна складати 60-70%, тоді в країні не буде великого рівня нерівності» [57]. У

2003 р. Е. М. Лібанова стверджувала: «В Україні існує потенційно середньодохідний або простосердній клас, до нього належить 49,9% населення. Доходи представників цього класу перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього класу. Ці люди фактично балансують між бідністю й добробутом, а отже, залежно від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть у майбутньому стати дійсним середнім класом. Саме цей прошарок повинен бути головним об'єктом дій держави зі створення дійсного середнього класу» [58, с. 147]. У подальшому, у коментарі інформаційному агентству УНН (23.08.2012 р.) Е. М. Лібанова заявляла: «В структурі суспільства України частка населення, яку можна віднести до справжнього європейського середнього класу, становить 10-15%. Цього занадто мало для нормального розвитку країни, тому що сучасне європейське суспільство передбачає у своїй структурі 60-65% середнього класу». О. Красота до середнього класу в Україні відносить від 10% до 40% населення [59]. На думку Є. В. Котова: «Частка середнього класу в Україні коливається в діапазоні від 42,4% до 43,5%» [60]. За даними фінансового порталу Мінфіну, до середнього класу в Україні можна віднести 13% населення країни. Ця частина населення є найактивнішою та самодостатньою [61]. За підсумками аналізу, проведеного німецьким інститутом з ринкових досліджень GfK, до середнього класу в Україні можуть бути зараховані сьогодні 23,6% українців. Є. І. Головаха зауважує, що сучасний середній клас в Україні складає від 15% до 25% населення. Директор соціальних програм Центру Разумкова Л. Шангіна вважає, що середній клас - це не стільки гроші, скільки спосіб життя [56]. На її думку, фінансова спроможність - це тільки один із показників, хоча й дуже важливий: адже саме гроші насамперед і дозволяють вести певний спосіб життя, але не менше значення має і рівень кваліфікації. Л. Шангіна до середнього класу відносить тільки тих, хто вчиться і займається самоосвітою протягом усього життя.

Ураховуючи висловлені обставини щодо перебільшення у сучасному науковому середовищі негативних оцінок стану, а ще гірше – перспектив не тільки зародження в надрах капіталістичного ринку, але й формування і становлення

середнього класу була розроблена методологія проведення дослідження в підрозділі 1.3 та емпірично апробовано методологічний підхід до оцінки й вирішення цієї важливої проблеми. Ця методологія, на наш погляд, дозволяє уникнути негативів в оцінці минулої й нинішньої ситуації та перспективи становлення середнього класу як рушійної сили в соціально-економічних реформах, що проводяться в Україні. Тому далі на підставі критеріїв економічного й людського капіталу та самоідентифікації людини до середнього класу, зроблена сучасно-кількісна оцінка та його якісних складових.

Згідно з авторською методикою, для визначення чисельності та якісного складу сучасного середнього класу, застосовується підхід, заснований на медіанному статистичному методі розрахунку середнього класу, коли весь інтервал доходу за медіанного рівня не належить до середнього класу та є його нижньою межею. Тобто в цей інтервал потрапляє чисельність осіб, які володіють не тільки нижчим за медіанне значення доходом, але й вищим за нього, що забезпечує надійність одержаних результатів з коефіцієнтом стійкості. Тобто для більш обґрунтованого віднесення населення до середнього класу весь цей інтервал доходу до нього не належить.

Автором первісно для більш обґрунтованого визначення чисельності середнього класу методологічно прийнято при його розрахунку не відносити інтервал доходу, у який входить населення з доходом у 75% його медіанного значення.

За даними Держкомстату 2018 р. рівень відносної бідності населення, визначений за критерієм 75% медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат склав 24,1%. У 2018 р. 75% медіанного рівня середньодушових еквівалентних загальних доходів становив 3110,49 грн. [62, с. 270]. Цей рівень доходів відповідає 4-му інтервалу розподілу населення (Табл. 2.5).

Середньодохідна частина населення, на нашу думку, методологічно ідентифікується із потенційним середнім класом та кількісно визначається підсумованим інтервалом статистичного розподілу населення за рівнем доходу з його медіанним значенням у центрі. У підсумований середньодохідний інтервал не

входять часткові статистичні інтервали доходу з відповідною їм чисельністю населення, до яких належать бідні та багаті його верстви.

Тому в розрахунок чисельності потенційного середнього класу не входять як бідна, так і частка населення, доходи якої знаходяться у статистичному інтервалі з медіанним їх значенням. Як багаті верстви до розрахункового інтервалу не належить населення з доходами, які за даними соціологічних досліджень і самоідентифікаційних оцінок не притаманні середньому класу. Зауважимо, що в разі різкої зміни у статзвотності рівнів середньодушових еквівалентних загальних доходів як це відбулося у 2017 р., ураховуються ті інтервали віднесення населення до середнього класу, які не викривляють розрахунки попереднього 2016 р.

Таблиця 2.5

Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів¹

(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя)

№	Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн.	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²	2016 ²	2017 ²	2018 ²
1	до 1920,0	78,1	70,5	61,2	54,6	51,7	35,3	18,4	6,9	2,6
2	1920,1–2280,0 ³	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6	16,0	7,7	4,0
3	2280,1–2640,0	9,3	10,5	11,7	15,9	16,4	11,0	6,7
4	2640,1–3000,0	5,6	6,8	7,8	11,4	13,6	11,0	7,6
5	3000,1–3360,0	3,1	4,3	4,6	6,7	10,0	10,7	9,4
6	3360,1–3720,0	2,1	2,0	2,5	4,4	7,9	10,8	9,2
7	3720,1–4080,0 ³	4,2	5,2	5,2	8,7	17,7	9,3	8,7
8	4080,1–4440,0	6,3	8,9
9	4440,1–4800,0	6,4	7,0
10	4800,1–5160,0	5,1	6,9
11	понад 5160,0	14,8	29,0

¹Починаючи з 2011 року при розрахунках середньодушових показників, а також показників диференціації населення (домогосподарств) за рівнем

²Без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

³У 2010 та 2011рр. – понад 1920 грн., у 2012 - 2016рр. - понад 3720 грн.

Джерело: [4]

Тому, керуючись означеною логікою, потенційний середній клас за економічним капіталом у 2018 р. розраховується шляхом коригування даних інтервалів на індекс інфляції та підсумовування часток населення, які знаходяться в

межах 4-8 інтервалів розподілу населення за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів, що складає: $7,6\% + 9,4\% + 9,2\% + 8,7\% + 8,9\% = 42,5\%$.

Тоді динаміка коливань частки потенційного середнього класу за економічним критерієм в динаміці за 2001 – 2018 рр., розрахована за запропонованою методикою, надана на Рис. 2.13. Отже, можна зробити висновок, що, починаючи з 2001 р., частка потенційного середнього класу зростала включно до 2006 р. У 2006 р. частка потенційного середнього класу склала 44,7%. У післякризовому 2009 р. частка потенційного середнього класу складала 49,8%, а частка багатого населення – 10%. У 2010 р. частка потенційного середнього класу зросла на 6,2% та склала 56%, чисельність багатого населення також зросла до 28%. Відбувався поступовий перехід потенційного середнього класу у дійсний. Пояснюється це зростанням показника середньодушового місячного доходу на 376,5 грн. та цього показника в доларовому еквіваленті на 68,8 дол. США.

У 2012 р. Державною службою статистики України було здійснено інший перерахунок розподілів інтервалів при розрахунках середньодушових еквівалентних загальних доходів. Тому змінилась чисельність потенційного середнього класу та багатого населення. У 2012 р. частка потенційного середнього класу складала 54,2% населення, а частка багатого населення – 7,2%, це відбувалось на фоні зростання показника середньодушового місячного доходу як у національній валюті, так і в доларовому еквіваленті. У 2014 р. відбулося різке падіння цього показника до 44,7%, а частка багатого населення склала 11,3%. Падіння відбулося й наступного 2015 р. на 1,9%, чисельність потенційного середнього класу скоротилася до 42,8%, а частка багатого населення складала 12,1%, при цьому рівень середньодушового місячного доходу в національній валюті скоротився на 8,1%, а в доларовому еквіваленті – на 50%. У 2018 р. частка потенційного середнього класу за критерієм економічного капіталу складала 42,5%.

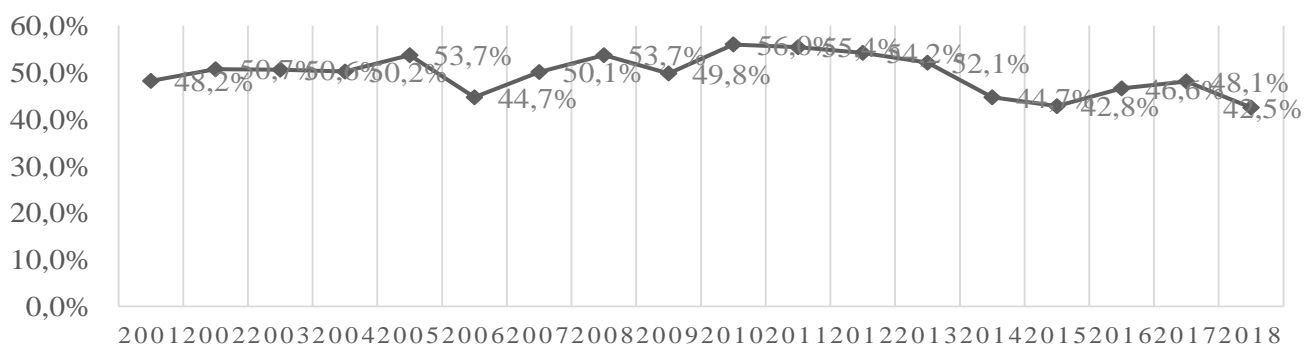

Рис. 2.13. Динаміка частки потенційного середнього класу в чисельності населення за критерієм економічного капіталу в Україні за період 2001 – 2018 рр.

Джерело: розраховано автором.

Отже, тривала динаміка чисельності середнього класу за економічним критерієм у сукупних доходах населення, починаючи з 2001 р. до 2016 р. включно свідчить про його коливання біля 45%, винятком є інтервал 2014 – 2018 рр., коли за нашими розрахунками в середньому він становить 45%.

У методологічній частині дослідження автором було обґрунтовано, що, незважаючи на досі існуючий у світовій і вітчизняній практиці широкоформатний підхід до оцінки критерію людського капіталу, який історично й методично сформувався різними науковими школами та окремими вченими, рівень освіти в кінцевому розумінні проблеми створення середнього класу був і залишається не тільки першоосною, але і інтегральним, синтетичним індикатором за її впливу на різні переваги у трудовій і суспільній діяльності конкретної людини. До короткого переліку цих переваг належить: нефізичний характер праці, займана престижна посада, професійне й посадове зростання, керівні повноваження, конкурентоспроможність бізнесу, творча, креативна робота тощо. До такого узагальнення проблеми критеріальної оцінки людського капіталу у формуванні середнього класу через індикатор освіченості людини, автор дійшла на підставі аналізу та узагальнення в методології оцінки розрахунків людського капіталу.

Звертаючись до сучасності та притримуючись оптимістичної позиції щодо становлення потужного середнього класу, як рушійної сили побудови соціальної держави, автором привертається увага достатньо високій оцінці українського людського капіталу.

У загальному розумінні достатньо розповсюдженим трактуванням середнього класу за критерієм людського капіталу [63, с. 151], якого у принципових позиціях притримується й автор цього дослідження, прийнято відносити високоосвічених, професійних, кваліфікованих, постійно-зайнятих громадян, але не на вищих посадах в управлінських структурах і великих компаніях, а здебільшого – у середніх або малих конкурентоспроможних на ринку праці, за рахунок відповідної професійної підготовки, важливо, щоб вони належали до категорії осіб, які по відношенню до праці й власності забезпечували можливість соціальної мобільності та побудови громадянського суспільства.

Належність до середнього класу пов'язана з наявністю інтелектуального капіталу у вигляді вищої освіти професійно-технічної освіти. У західній літературі ця ознака характеризується одним терміном - «professional». У сучасному суспільстві становище в професійній структурі є однією з характеристик, яка визначає життєві шанси людини і, отже, формує соціальний клас у веберівському трактуванні цього терміну [64].

Соціально-професійний критерій середнього класу населення об'єктивний щодо поширеності в теоретико-методологічних підходах до його дослідження, а також інтегрований, що викликає необхідність показати його на емпіричному рівні.

Про високий рівень людського капіталу населення України свідчать і міжнародні оцінки. У щорічному рейтингу розвитку людського капіталу, який публікує Всесвітній економічний форум, опубліковано рейтинг оцінок розвитку людського капіталу, де Україна оцінена достатньо високо. Для проведення рейтингової оцінки застосовують Індекс розвитку людського капіталу, для визначення якого враховують складові, що характеризують рівень освіти населення з народження та професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості, тривалості

життя в країні. У 2018 р. за Індексом людського капіталу Україна посіла 50 місце серед 157 країн світу [65].

Державна служба статистики не надає даних стосовно рівня освіти населення від народження, але є дані розподілу населення у віці 6 років і старше (Табл. 2.6). До потенційного середнього класу за рівнем освіти, базуючись на дослідженнях учених, науковців та на нашу думку, слід відносити населення з повною, базовою, неповною вищою освітою, а також населення, яке володіє професійно-технічною освітою (особи, які мають професійно-технічну освіту, здобували її в коледжах, технікумах, ПТУ, тобто вони є кваліфікованими робітниками). Аналіз структури освіти показав, що у 2018 р. в Україні до потенційного середнього класу за професійно-освітнім критерієм належало 61,5% населення.

Таблиця 2.6

Розподіл населення за рівнем освіти за період 2009 - 2018 рр.

Розподіл населення (%) у віці 6 років і старші за рівнем освіти:	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
повна вища	17,4	18,5	19,4	19,9	20,7	21,6	23,0	22,6	22,6	22,7
базова вища	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3	1,2	1,4	1,3	1,3	1,2
неповна вища	17,7	17,6	18,0	18,4	18,2	18,1	18,1	18,0	18,7	18,2
професійно-технічна	20,5	20,4	20,4	21,3	19,4	18,9	18,7	19,8	19,6	19,4
повна загальна середня	17,8	17,7	17,5	16,7	19,3	19,2	18,0	17,8	17,1	18,3
базова загальна середня	12,2	11,0	11,6	11,4	9,3	9,9	9,1	8,7	8,7	7,9
початкова загальна середня	8,4	8,7	6,9	6,2	6,8	5,8	6,5	6,2	6,2	6,6
не мають початкової загальної та неписьменні	4,7	4,8	4,9	4,9	5,0	5,3	5,2	5,6	5,6	5,7

Джерело: складено на основі [66].

Частка потенційного середнього класу за освітнім критерієм людського капіталу у 2009 р. складала 56,9%. Цей показник зростав упродовж двох років до 2011 р. У 2012 р. частка потенційного середнього класу за освітнім критерієм людського капіталу скоротилась порівняно з 2011 р. на 0,8% та склала 58,3% населення. Із 2013 р. знову відбулося зростання цього показника в середньому на

0,5% щороку. У 2018 р. частка потенційного середнього класу за даним критерієм склала 61,5% населення (Рис. 2.14).

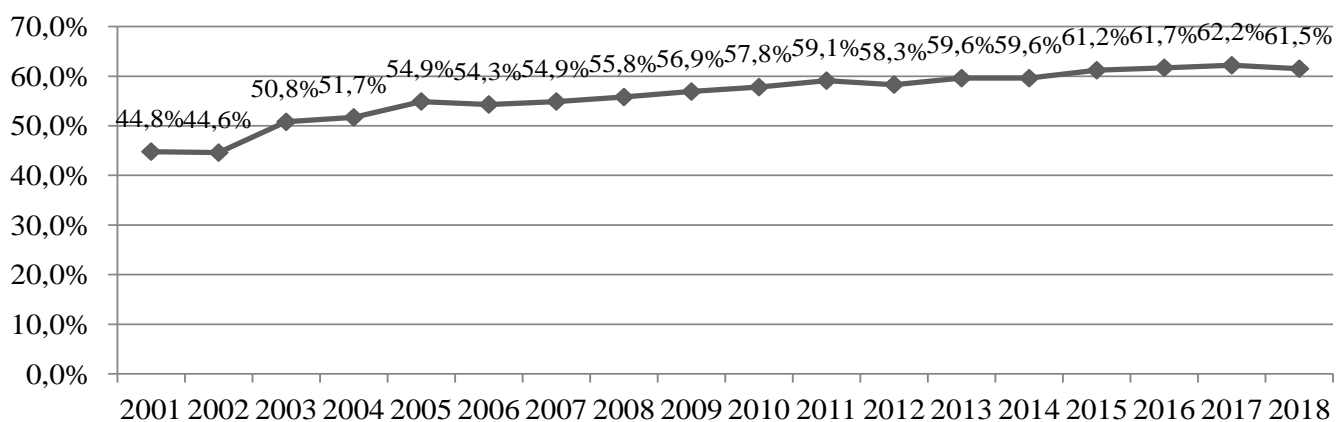

Рис. 2.14 Динаміка потенційного середнього класу за рівнем освіти за період 2001 – 2018 рр.

Джерело: складено на основі [66].

Тепер звернемося до характеристики потенційного середнього класу за людським капіталом з точки зору його соціально-професійного складу. Соціально-професійний статус лежить в основі виділення середнього класу, тому відмінності в цьому питанні між розглянутими соціальними групами закономірні. Однак виявлення специфіки соціально-професійного складу середнього класу та інших верств населення необхідно для того, щоб краще уявляти собі внутрішню структуру досліджуваного соціального суб'єкта.

Наведений у табл. 2.7 розподіл не дозволяє виокремити професійні групи, які можна було б у повному складі віднести до середнього класу. Очевидно, що законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі) повинні належати до вищого класу суспільства. Проте такий розподіл не вказує рангу службовців та керівників, адже директор всеукраїнської торговельної мережі є менеджером, так само як і директор сільського магазину також є менеджером-управлінцем. Така статистична інформація не дозволяє зробити необхідний поділ. Хоча класифікатор професій передбачає поділ класифікаційного угруповання «Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)» на

підгрупи (керівники підприємств, установ та організацій; керівники малих підприємств без апарату управління; менеджери (управителі) підприємств, установ, організацій та їх підрозділів) [67], проте Державна служба статистики не надає інформації по підгрупах. Це, безумовно, має негативний вплив на точність обчислення частки середнього класу за критерієм професійного статусу.

За професійним статусом до складу середнього класу належать законодавці, державні службовці, професіонали та фахівці, оскільки вони є власниками інтелектуального капіталу. Ще М. Вебер визначив власників інтелектуального капіталу як представників середнього класу суспільства [68, с. 161]. На думку автора дослідження, до середнього класу потрібно також відносити кваліфікованих робітників, оскільки з розвитком «суспільства масового добробуту» в розвинених країнах відбулося підвищення життєвого рівня кваліфікованих робітників найманої праці, які суттєво поповнили ряди представників середнього класу.

Таблиця 2.7

Зайняте населення за професійними групами за період 2009 - 2018 рр.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Зайняте населення у віці 15-70 років, усього, тис. осіб	19636,6	20266,0	19898,1	20354,3	20404,1	18073,3	16443,2	16276,9	15703,3	16360,9
у тому числі за професійними групами, %										
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	8,0	8,0	8,0	7,9	7,6	8,0	7,9	7,7	7,7	8,1
професіонали	13,7	13,9	14,7	14,8	16,8	17,1	17,7	17,9	17,3	18,4
фахівці	12,1	11,6	11,3	11,2	11,3	12,2	12,0	11,7	11,2	11,2
технічні службовці	3,6	3,4	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,0	2,9	2,9
працівники сфери торгівлі та послуг	14,8	14,6	15,3	15,1	15,3	15,9	16,4	16,8	17,0	16,7

Продовження таблиці 2.7

кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,0	1,1	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,7
кваліфіковані робітники з інструментом	12,4	11,7	12,0	12,0	11,9	12,8	12,3	11,9	12,1	11,6
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	12,2	11,7	11,8	11,5	11,2	11,4	11,3	11,2	11,3	11,2
найпростіші професії	22,2	24,0	22,7	23,4	23,7	18,3	18,4	18,9	19,7	19,2

Джерело: складено на основі [69], [70], [71], [72], [73], [74], [75], [76].

Відповідно до вищезазначеного, до потенційного середнього класу у 2010 р. в Україні належало 58,0% населення (Рис. 2.15). Незважаючи на те що, частка потенційного середнього класу за професійними групами дещо скорочувалась у 2010 р., 2015 р. та у 2012 р., за досліджуваний період 2009 – 2016 рр. цей показник збільшився. У 2018 р. даний показник зріс до 61,2%, що є позитивною умовою для формування середнього класу в Україні.

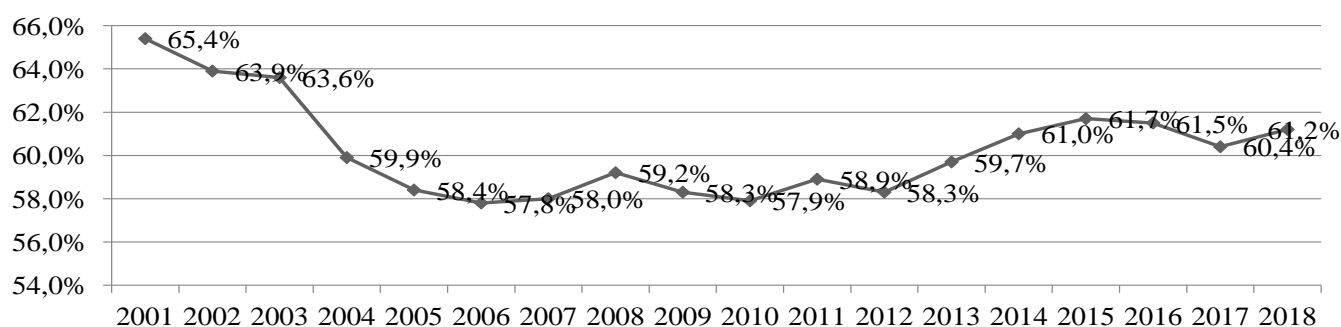

Рис. 2.15. Динаміка потенційного середнього класу за професійними групами за період 2001 – 2018 рр.

Джерело: складено на основі [69-80].

Динаміка потенційного середнього класу за рівнем освіти та професійними групами майже ідентична, тому буде логічним для визначення потенційного середнього класу за людським капіталом знайти середнє за вищезгаданими показниками. Динаміка потенційного середнього класу за період 2001 – 2018 рр. за людським капіталом наведена на Рис. 2.16. Протягом указаної динаміки частка цього показника в Україні незначно зросла. Зменшення частки потенційного середнього класу відбувалось у 2010, 2012 рр. в середньому на 1%. Найбільшого рівня цей показник досягнув у 2014 р. та складав 62,4%. Із 2014 р. відбувається незначне падіння в середньому на 0,5% щороку. У 2018 р. частка потенційного середнього класу за людським капіталом склала 61,4%.

Рис. 2.16. Динаміка потенційного середнього класу за людським капіталом за період 2001 – 2018 рр.

Джерело: розраховано автором.

Представники середнього класу, виявлені на підставі критеріїв людського капіталу, характеризуються такими значеннями: наявність регулярної зайнятості, нефізичний або переважно нефізичний характер праці, наявність осіб, що знаходяться в підпорядкуванні, наявність диплома про вищу професійну освіту, яке не обов'язково для керівників або власників малих підприємств.

Для оцінки дії людського капіталу на формування середнього класу вважаємо за доцільне використати кореляційний аналіз. Цей метод застосовують для наочного зображення форми зв'язку між досліджуваними економічними показниками. На підставі поля кореляції можна висунути гіпотезу (для генеральної сукупності) про те, що зв'язок між усіма можливими значеннями X (рівень людського капіталу) і Y (частка потенційного середнього класу за критерієм людського капіталу) носить лінійний характер.

Лінійне рівняння регресії має вигляд $y = bx + a$.

Для оцінки параметрів α і β - використовуємо МНК (метод найменших квадратів).

Формально критерій МНК можна записати так:

$$S = \sum (y_i - y_i^*)^2 \rightarrow \min$$

Система нормальних рівнянь:

$$\begin{cases} an + b \sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a \sum_{i=1}^n x_i + b \sum_{i=1}^n x_i^2 = \sum_{i=1}^n x_i y_i \end{cases}$$

Таблиця 2.8

Розрахункова таблиця для параметрів регресії

x	y	x^2	y^2	xy
56.9	58.3	3237.61	3398.89	3317.27
57.8	57.9	3340.84	3352.41	3346.62
59.1	58.9	3492.81	3469.21	3480.99
58.3	58.3	3398.89	3398.89	3398.89
59.6	59.7	3552.16	3564.09	3558.12
61.2	61	3745.44	3721	3733.2
59.6	61.7	3552.16	3806.89	3677.32
61.7	61.5	3806.89	3782.25	3794.55
474.2	477.3	28126.8	28493.63	28306.96

Джерело: розраховано автором.

Для наших даних система рівнянь має вигляд:

$$8a + 474.2b = 477.3$$

$$474.2a + 28126.8b = 28306.96,$$

де $b = 0.8068$

$a = 11.8393$

Отримуємо емпіричні коефіцієнти регресії: $b = 0.8068$; $a = 11.8393$

Рівняння регресії (емпіричне рівняння регресії):

$$y = 0.8068x + 11.8393$$

Параметри рівняння регресії.

Вибіркові середні.

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{474.2}{8} = 59.275$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} = \frac{477.3}{8} = 59.663$$

$$\overline{xy} = \frac{\sum x_i y_i}{n} = \frac{28306.96}{8} = 3538.37$$

Вибіркові дисперсії:

$$S^2(x) = \frac{\sum x_i^2}{n} - \bar{x}^2 = \frac{28126.8}{8} - 59.275^2 = 2.32$$

$$S^2(y) = \frac{\sum y_i^2}{n} - \bar{y}^2 = \frac{28493.63}{8} - 59.663^2 = 2.09$$

Розраховуємо показник тісноти зв'язку. Таким показником є вибірковий лінійний коефіцієнт кореляції, який розраховується за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\overline{xy} - \bar{x} * \bar{y}}{S(x) * S(y)} = \frac{3538.37 - 59.275 * 59.663}{1.525 * 1.446} = 0.851$$

Лінійний коефіцієнт кореляції набуває значення від -1 до +1.

Зв'язки між ознаками можуть бути слабкими й сильними (тісними). Їхні критерії оцінюються за шкалою Чеддока:

$0.1 < r_{xy} < 0.3$: слабка;

$0.3 < r_{xy} < 0.5$: помірна;

$0.5 < r_{xy} < 0.7$: помітна;

$0.7 < r_{xy} < 0.9$: висока;

$0.9 < r_{xy} < 1$: дуже висока;

У нашому прикладі зв'язок між ознакою Y і фактором X висока і пряма.

Висуваємо гіпотези:

$H_0: r_{xy} = 0$, немає лінійного взаємозв'язку між змінними;

$H_1: r_{xy} \neq 0$, є лінійний взаємозв'язок між змінними;

Для того щоб при рівні значущості α перевірити нульову гіпотезу про рівність нулю генерального коефіцієнта кореляції нормальної двовимірної випадкової величини при конкуруючій гіпотезі $H_1 \neq 0$, треба обчислити спостережуване значення критерію і за таблицею критичних точок розподілу Стюдента, за заданим рівнем значущості α і числа ступенів свободи $k = n - 2$ знайти критичну точку $t_{\text{крит}}$ двосторонньої критичної області. Якщо $t_{\text{набл}} < t_{\text{крит}}$ підстав відкинути нульову гіпотезу. Якщо $|t_{\text{набл}}| > T_{\text{крит}}$ - нульову гіпотезу відкидають.

$$t_{\text{набл}} = 0.851 \frac{\sqrt{6}}{\sqrt{1 - 0.851^2}} = 3.967$$

$$t_{\text{крит}}(n - m - 1; \alpha/2) = (6; 0.025) = 2.447$$

Якщо $|t_{\text{набл}}| > T_{\text{крит}}$ отримане значення коефіцієнта кореляції визнається значущим (нульова гіпотеза, яка стверджує рівність нулю коефіцієнта кореляції, відкидається).

Оскільки $|t_{\text{набл}}| > T_{\text{крит}}$, то відхиляємо гіпотезу про рівність 0 коефіцієнта кореляції. Інакше кажучи, коефіцієнт кореляції є статистично значущим.

У парній лінійної регресії $t_{2r} = t_{2b}$, і тоді перевірка гіпотез про значущість коефіцієнтів регресії й кореляції рівносильна перевірці гіпотези про суттєвості лінійного рівняння регресії.

Рівняння регресії (оцінка рівняння регресії).

$$y_x = r_{xy} * \frac{x - \bar{x}}{S(x)} * S(y) + \bar{y} = 0.851 \frac{x - 59.275}{1.525} 1.446 + 59.663 = 0.807x + 11.839$$

Лінійне рівняння регресії має вигляд $y = 0.807x + 11.839$

Вивчено залежність Y від X . На етапі специфікації була обрана парна лінійна регресія, її параметри були оцінені методом найменших квадратів. Статистична значимість рівняння перевірена за допомогою коефіцієнта детермінації і критерію Фішера. Установлено, що в досліджуваній ситуації 72,4% загальної варіабельності середнього класу (%) пояснюється зміною рівня людського капіталу (%). Збільшення рівня людського капіталу на 1% призводить до збільшення середнього класу в середньому на 0,807%.

Висновки до розділу 2

1. У проаналізованій макроекономічній динаміці за 2000 - 2018 рр. щодо формування українського середнього класу визначено висхідну тенденцію номінального ВВП на душу населення та середньодушового доходу за винятком післякризового 2009 р. та після 2013 р. за відомих причин.

2. Проведений аналіз свідчить, що державна політика інфляційного таргетування себе не виправдала: коливання курсу гривні до дол. США продовжувалось при його значному падінні у 2008, 2014, 2015 рр. У ті ж самі роки спостерігалось зниження зайнятості та зростання безробіття, відповідно до - 8,8% (2009 р.) та 9,3% (2014, 2015, 2016 рр.). При цьому поступово зростав зовнішній державний борг, який у 2018 р. становив 48,9 млрд. дол. США. Макроекономічний стан в Україні оцінується у цей період деякими аналітиками як такий, що не створює умов для становлення середнього класу, а впливає лише на його епізодичне формування з обґрунтуванням таких висновків доларовим вимірюванням ВВП і доходу населення у їх порівнянні з розвиненими країнами. Цієї точки зору дотримуються далеко не всі аналітики, зокрема й автор цієї роботи, посилаючись на висхідну гривневу динаміку макроекономіки, безпосередньо – зростання середньодушового доходу, у тому числі й у доларовому еквіваленті, крім 2009 р. та після 2013 р.

3. Проаналізована й узагальнена динаміка чисельності середнього класу за результатами проведених автором соціологічних досліджень та самоідентифікаційних оцінок різними авторами в сукупності дозволила

охарактеризувати і визначити основні риси його сучасного портрету. Метод самоідентифікації найбільш наближує оцінку середнього класу до реального його стану як за кількісного, так і якісного вимірювання. Результати соціологічних оцінок дозволили виявити дві основні тенденції професійного портрету середнього класу:

- у середньому класі за самоідентифікаційним критерієм зростає частка керівників усіх рівнів і підприємців та помітно зменшується частка працівників нефізичної праці;
- зростає питома вага висококваліфікованих фахівців, що створює передумови успішного соціально-економічного реформування.

4. Керуючись авторською методикою оцінки потенційного середнього класу за критерієм економічного капіталу, зроблена його кількісна оцінка протягом 2001 – 2018 рр. Задля цього проаналізована динаміка (2005 – 2018 рр.) нерівності за доходами населення (децильний коефіцієнт фондів, індекс Джині, монетарна бідність), скорегованими на рівень інфляції. Характер зміни кривої нагадує динаміку середньодушових еквівалентних загальних доходів. Так, якщо на піднятті економіки у 2005, 2013 рр. частка потенційного середнього класу зростала і становила відповідно 53,7% і 52,1%, то у 2018 р. вона впала до 42,5%.

5. Результати зваженої підсумованої оцінки за критерієм людського капіталу в динаміці за 2001 – 2018 рр. мають незначні коливання в межах 55 – 61%. У досліджуваній економічній ситуації 72,4% загальної варіабельності середнього класу обумовлюється зміною рівня людського капіталу. Збільшення його на 1% призводить до зростання чисельності середнього класу в середньому на 0,807%.

6. Реалізація очікувань у зростанні доходів потенційного середнього класу, поступового наближення його в середньостроковій перспективі до рівня країн ЄС-28 знаходиться у площині економіко-математичного прогнозування щодо становлення середнього класу в Україні та відбувається за умови розв'язання таких проблем:

- зростання доходів населення країни, а отже, і середнього класу, за всіма видами належного йому економічного капіталу;
- всебічна капіталізація людського капіталу, здібностей його власника до високоякісної продуктивної праці, як підґрунтя для зростання доходу

середнього класу та передумови його становлення, як каталізатора в соціально-економічному зростанні нашої країни.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Списки стран по ВВП (ППС) в миллиардах долларов США [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_\(ППС\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_(ППС))

2. Eurostat-Tables, Graphs and Maps Interface (TGM) table. Eurostat. Europa portal. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tps00001&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1>

3. Список стран Европы по средней месячной зарплате [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_Европы_по_средней_месячной_зарплате

4. Внешний государственный долг Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/debt/gov/>

5. Экономика Украины: два года после Майдана [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forbes.net.ua/nation/1406136-ekonomika-ukrainy-dva-goda-posle-majdana>

6. Доповідь державної служби статистики України «Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)»

7. GDP based on purchasing-power-parity (PPP) per capita (англ.). МВФ (04.10.2016). — ВВП (ППС) на душу населения. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/02/weodata/>

8. Звіт про рівень мінімальної зарплати в різних країнах світу Організації економічного співробітництва та розвитку підготувала [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RMW>

9. Сало Я. В. Макроекономічна динаміка у формуванні українського середнього класу / Я. В. Сало // Вісник соціально-економічних досліджень. - 2018. № 4 (68). - С. 44–52.

10. Сало Я. В. Середній клас: проблеми формування [Електронний ресурс] / Я. В. Сало // Економіка та суспільство. – 2016. – № 4. – С. 270-274 – [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.economyandsociety.in.ua/journal-4/11-stati-4/312-salo-ya-v>
11. Маастрихтський договір [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Маастрихтський_договір
12. Сало Я. В. Макроекономічне становище як передумова формування середнього класу / Я. В. Сало // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Економічні науки". – 2017. – Вип. 24-2. – С. 53-57.
13. Рівень зайнятості населення у країнах Європейського Союзу та Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/riven-zaynyatosti-naselennya-u-krayinah-yevropeyskogo-soyuzu-ta-ukrayini>
14. Позняк О. В. Зовнішня міграція громадян України за роки незалежності // Агора . – 2016. – Випуск 17. – С. 49 – 54.
15. Міграція як чинник розвитку в Україні. – К.:МОН, 2016. [Електронний ресурс]. —
Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf
16. Міграція в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
17. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf
18. НБУ «Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2016 році» – [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208358>
19. Внешний долг Украины: озвучены внушительные цифры [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://politeka.net/news/economics/472210-vneshnij-dolg-ukrainy-ozvucheny-vnushitelnye-tsifry/>

20. Офіційний сайт Державної служби статистика України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
21. Симонян Р.Х., Кочегарова Т.М. Средний класс: исторический и содержательный аспекты // Вопросы философии. 2016. №4. С. 160–170.
22. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. - К.: ІС НАНУ, 2005. – С. 653.
23. Українське суспільство. 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2006. – С. 578.
24. Українське суспільство 1992 – 2008. Соціологічний моніторинг / За редакцією д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 656.
25. Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. - К.: ІС НАНУ, 2009. – С. 560.
26. Офіційне інтернет-представництво Національного банку України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=65613&cat_id=44446#4
27. Наказ № 629/1105/1059/408/612 «Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності» від 24 жовтня 2012 р. за № 1785/22097 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>
28. Дані Державного комітету статистики щодо Диференціації життєвого рівня населення [Електронний ресурс]. —
Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvvg_rik/dvvg_u/duferen2010_u.htm
29. Проект Центру Разумкова «Середній клас в Україні: уявлення і реалії». Київ 2016 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf
30. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня

2008 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=334

31. Список стран Европы по средней месячной зарплате [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_Европы_по_средней_месячной_зарплате

32. Европейский средний класс обогнал американский [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/world/2017-04-26/6_6982_midlleclass.html

33. Макеев С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. — К.: ИС НАН Украины, 1996. — С. 135.

34. Bergman M., Joye D. Comparing Social Stratification Schemas: CAMSIS, CSP-CH, Goldthorpe, ISCO-88, Treiman, and Wright. Cambridge: Cambridge Studies in Social Research, 2001. 35 pp.

35. Симонян Р.Х., Кочегарова Т.М. Средний класс: исторический и содержательный аспекты // Вопросы философии. 2016. №4. С. 160–170.

36. Седьмой километр (рынок) [Електронний ресурс] — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Седьмой_километр_\(рынок\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Седьмой_километр_(рынок))

37. Віталій Княжанський «Креативники» VS середній клас. За ким майбутнє у світі й Україні? — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/kreatyvnyky-vs-seredniy-klas>

38. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. / Е.М. Лібанова // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С.146-164.

39. Українське суспільства 1992 - 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. - К.: ІС НАНУ, 2010. — С. 636.

40. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, Азбука. — 2011. — С. 576.

41. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова «Середній клас в

Україні: уявлення і реалії» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf

42. Внаслідок економічної кризи частка середнього класу в Україні зменшилася [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2873).

43. Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б? // Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333.

44. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 660.

45. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 566.

46. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу// Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С. 30-45.

47. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15), Т. 1 / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ. Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 650.

48. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 780.

49. Сало Я. В. Середній клас у сучасному соціально-економічному реформуванні в Україні / О. Терехова, Я. Сало // Україна: аспекти праці. – Київ, 2017. – №3. – С. 20-27.

50. Аналітична платформа VoxUkraine [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voxukraine.org/ru/>

51. Александрова О. С. Специфіка становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/F10_doc.pdf

52. Ревак І. О., Янів М. І. Теоретичні підходи до оцінки тіньової економіки України та способів її детінізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/economy/2010/145-132-4.pdf>
53. Сало Я. В. Вплив державної соціально-економічної політики на нерівність в розподілі доходів / Я. В. Сало // Бізнес-навігатор. — 2017. — Вип. 4-2 (43). — С. 76-81.
54. Основні показники рівня життя населення України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua/news/61-nasha-borotba/10739-osnovni-pokazniki-rivnya-zhittya-naselennya-ukrajini>
55. Чисельність середнього класу в Україні скоротилася з 17% до 10-12% [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738
56. Мичковская Т. Т ест "КП": относитесь ли вы к среднему классу? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kp.ua/economics/547980-test-kp-otnosytes-ly-vy-k-srednemu-klassu>
57. Лібанова Е. М., Лісогор Л. С., Ткаченко Л. Г. та ін.. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України /За ред. Новікова В.М. / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України / — К.: Четверта хвиля, 2009. — С. 640.
58. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. / Е.М. Лібанова // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С.146-164.
59. Krasota O. Middle class in Ukraine: essence and classification's signs // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2010. №121-122. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/middle-class-in-ukraine-essence-and-classification-s-signs>
60. Котов Е.В. О методике оценки среднего класса как социального ресурса развития Украины // Вестник экономической науки Украины. 2014. №3 (27). [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-otsenki-srednego-klassa-kak-sotsialnogo-resursa-razvitiya-ukrainy>

61. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу// Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С. 30-45.
62. Статистичний збірник за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України Держкомстату «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 році»
63. Вебер, М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 147–156.
64. Сало Я. В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України / Я. В. Сало // Проблеми системного підходу в економіці. – 2018. – Випуск 1(63). – С. 146-153.
65. The Human Capital Index 2017: Украина обогнала всех соседей, кроме РФ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.liga.net/all/infografica/the-human-capital-index-ukraina-obognala-vsekh-sosedey-krome-rf>
66. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ – 2015 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
67. Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. / Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dk003.com/>
68. Вебер М. Основные понятия стратификации – [Електронний ресурс] / М. Вебер. – Режим доступу: <http://socioline.ru/pages/maks-veberosnovnye-ponyatiya-stratifikatsii>.
69. Економічна активність населення України 2010 р. Статистичний збірник – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm
70. Економічна активність населення України 2015 р. Статистичний збірник – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

71. Економічна активність населення України 2009 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

72. Економічна активність населення України 2011 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

73. Економічна активність населення України 2012 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

74. Економічна активність населення України 2013 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

75. Економічна активність населення України 2014 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

76. Економічна активність населення України 2016 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ean_zb.htm

77. Економічна активність населення України 2017 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf

78. Економічна активність населення України 2018 р. Статистичний збірник –
[Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf

79. Економічна активність населення України [Текст] : стат. зб. / [відп. за вип. І. В. Сеник]; Держ. служба статистики України. - К. : [ТОВ Вид-во «Август Трейд»]. 2017. - К., 2018. – С. 206.

80. Статистичний щорічник України за 2017 рік [Текст] : [стат. матеріал] / [відп. за вип. О. А. Вишневська; за ред. І. Є. Вернера; Держ. служба статистики України. - К. : ТОВ «Август Трейд». 2017 рік. - К., 2018. – С. 541 с.

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ¹

3.1 Зростання доходів населення як першооснова становлення чисельного середнього класу

Попереднім аналізом визнано, що становлення сучасного українського середнього класу обумовлено насамперед зростанням доходу населення. У зв'язку з цим доречними є деякі статистичні дані. Так, середньодушовий номінальний дохід в гривневому вимірюванні має в незалежній Україні висхідну тенденцію (окрім кризових 2008, 2009, 2013, 2014 рр.). Проте в доларовому еквіваленті він залишається в обраній динаміці на порядок нижчим порівняно з розвиненими країнами і меншим із деякими країнами колишнього СРСР (Білорусь, Росія, Казахстан). Водночас зберігається високий рівень їх диференціації в середньому по Україні, за видами економічної діяльності та регіонами.

Невід'ємними чинниками названих негативних явищ є неефективна економіка, низька зайнятість та надмірна експлуатація робочої сили на ринку праці. Ці негаразди проявляються в рецесії, стагнації, фінансово-економічній кризі тощо. Тому Урядом України, починаючи з 2014 р., вжито інституціонально-правові та інституціонально-економічні заходи щодо макроекономічної стабілізації та соціально-економічного зростання і розвитку. Серед них центральне місце відведено соціально-трудої сфері, проблемі неухильного підвищення заробітної плати, як головного чинника зростання трудових доходів працюючого населення, первинному фактору поповнення Єдиного фонду соціального страхування та бюджетних відрахувань. Реалізація цієї класичної схеми зростання дохідної частини бюджету є можливою в разі усунення дії вже відомих сьогодні деструктивних виявлень у нинішній українській ринковій економіці. Ними є такі чинники:

¹Під поняттям «заходи» у цьому розділі маються на увазі обґрунтовані на основі проведених теоретико-методологічного і аналітичного досліджень напрями та в їхні складі шляхи становлення сучасного українського середнього класу, спроможного бути двигуном соціально-економічного реформування, яке сьогодні поступово реалізується в Україні.

- низький рівень доданої вартості у виробленій продукції (послугах) особливо на експортно-сировинних підприємствах через слабкість інвестиційної політики, занепад промисловості та низькі темпи економічного зростання;
- падіння продуктивності праці з причини застарілої техніки й технології;
- висока матеріало-, енерго- і трудомісткість продукції;
- нерозвинений менеджмент організацій та персоналу, слабкість особливо міжнародного маркетингу;
- привласнення володарем основного капіталу більшої частини новоствореного продукту;
- ігнорування з боку роботодавця і власників основного капіталу можливостей рівноправних взаємин із володарем людського капіталу, спрямованість їхніх дій на збереження надмірної експлуатації робочої сили.

Головний суб'єктивний фактор низького доходу сьогодні пов'язаний з небажанням роботодавців і підприємців знижувати норму прибутку. Тому зростання СНЗП стає можливим насамперед завдяки справедливим розподільчим відносинам. Резервом її підвищення має також бути раціоналізація структури операційних витрат, зокрема впровадження так званих інших витрат на користь витрат на заробітну плату. Роботодавець повинен розуміти, що забезпечення МЗП є його обов'язком. У противному разі за новим законодавством настає його персональна відповідальність за порушення чинного законодавства, як мінімум – виплата штрафів.

Усунення названих деструктивних виявлень ринкової економіки потребує поживлення інвестиційно-інноваційної політики, боротьби із корупцією і монополізмом та тіньовою економікою, які проникли в усі сфери нашого життя, на різних рівнях управління, що суперечить об'єктивним законам ринкових відносин. Заходи цього напрямку повинні бути не продекларованими у засобах масової інформації, не показовими, а рішучими, справжніми, починаючи з вищих ешелонів влади та олігархічних кланів, які хвацько привласнили національні багатства країни. Корупція і монополізм сьогодні проникли в усі сфери економіки, на всіх рівнях управління, що суперечить об'єктивним законам ринкової економіки.

Тіньовий сектор економіки, який незалежними експертами сьогодні оцінюється в розмірі від 30 до 40% обсягів виробленої продукції по відношенню до ВВП країни, не дозволяє реально визначити ні розмір ВВП, ні дійсний рівень зарплати працівника, а головне – гальмує розвиток ринку праці. Ураховуючи, що в тіньовому секторі економіки заробітна плата здебільшого є вищою за офіційний ринок праці (інакше він не існував би зовсім), то його вплив на індекс споживчих цін, а звідси – реальний дохід є суттєвим.

Висловлені негативні явища в макроекономічних механізмах формування доходів населення на підставі репрезентативного соціологічного дослідження визначили систематизовану ієрархію послідовності напрямів та в їхньому складі порядок шляхів щодо їх системного зростання.

Така ієрархія на відміну від нинішніх у макроекономічному аналізі переваг у бік, наприклад, державної монетарної політики, доводить пріоритет соціально-трудової сфери як первісного ланцюга в розглянутих залежностях. У практичному сенсі такий визначальний висновок підтверджується сутністю і практикою соціально-економічного реформування, яке сьогодні проводиться в Україні та яке почалось саме із соціально-трудової сфери, з державного соціального стандарту мінімальної заробітної плати. Така точка зору висловлювалась автором дисертації у своїх наукових публікаціях.

Результати дослідження взаємовпливу макроекономічних чинників і соціально-трудової сфери на доходи всього населення України закладено в анкету (Додаток Б) і пройшли апробацію на науково-практичних конференціях та знайшли відображення у довідках компетентних організацій. За результатами дослідження, проведеного особисто автором дисертації та за допомогою викладачів кафедри Управління персоналом та економіки праці Одеського національного економічного університету та співробітниками НДІ праці та зайнятості населення, розроблена і систематизована ієрархічна структура заходів, спрямованих на зростання доходів населення, яка пройшла соціологічну апробацію методом анкетування, що продемонстровано на Рис. 3.1.

Рис.3.1. Систематизований ієрархічний склад і структура заходів щодо зростання доходів населення як першооснови формування і становлення середнього класу

Джерело: розроблено автором.

1. Системне зростання трудових доходів населення як умова становлення середнього класу.

Трудові доходи населення включають: заробітну плату, преміальні виплати, надбавки і доплати із ФЗП, виплати у вигляді премій відповідно до спеціального положення з прибутку та спеціальних фондів підприємства щодо матеріального заохочення. Такі виплати здійснюються згідно з умовами «компенсаційних пакетів» за кількісну і якісну працю.

Основу трудових доходів, як відомо, становить заробітна плата. Тому не випадково Урядом України, у проведених інституціонально-економічних заходах [1] сформульовано завдання неухильного забезпечення відчутного підвищення рівня заробітної плати як передумови економічного зростання, яке, зі свого боку, є умовою збільшення заробітної плати.

В основі поставленого Урядом України завдання щорічне зростання реальної заробітної плати повинно становити 15-20%, що забезпечується встановленням відповідних державних соціальних стандартів (гарантій), що є умовою подальшого економічного зростання.

За результатами проведеного дослідження виявлено, що подальше становлення середнього класу в такому разі досягається через:

- упровадження дієвих механізмів системи державних соціальних стандартів;
- удосконалення політики оплати праці на рівні підприємства;
- проведення активної політики зайнятості;
- раціоналізації структури операційних витрат.

У формуванні середнього класу особлива роль належить дієвій системі соціальних стандартів і гарантій, яка забезпечить гідний рівень життя населення, що поступового наближуватиме його доходи до міжнародних вимог. Наприклад, у разі затвердження і впровадження Урядом більш високого соціального стандарту МЗП суспільство придбає багатоступінчастий механізм випереджаючого економічного зростання: розширюється поле оподаткування, збільшуються відрахування в бюджет і в ЄФСС; здійснюється мотиваційний вплив на ефективне використання робочої сили, зростає продуктивність праці; зростає купівельна спроможність населення,

пожвавлюється ринковий попит, стимулюється ринкова пропозиція; відбувається економічне зростання, покращуються умови для зростання доходів населення, а звідси й середнього класу.

Цьому контексту відповідає узятий Урядом України курс на макроекономічну стабілізацію у напрямку підвищення доходів населення, зокрема вже затверджені Верховною Радою інституціонально-економічні акти. Їх реалізація сприяє становленню й розвитку середнього класу [2]. Ними є:

- Програма Гідної праці МОП для України на 2016-2019 рр. [3].
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України від 06.12.2016 №1774-VIII». Ним внесені зміни до всіх законодавчих актів України, починаючи з Кодексу законів про працю України, якими визначається мінімальна заробітна плата і прожитковий мінімум. Цим документом дозволяється Уряду України встановлювати з 01.01.2017 р. мінімальну зарплату в Україні до 3200 грн. [1].
- Постанова КМ України від 03.02.2016 №55 і нормативно-законодавчі акти, якими визначено, що з 01.01.2017 р. юридичні та фізичні особи-підприємці, які використовують найману працю за порушення законодавства про працю та зайнятість населення несуть окрім адміністративної відповідальності, ще фінансові санкції в розмірі від 3200 до 9600 грн.

Нігілізм серед деяких прошарків суспільства з приводу можливих позитивних результатів цих заходів, що виявилось у процесі проведених автором цієї роботи соціологічних досліджень, порушується результатами впровадження оновлених інституціонально-економічних умов реформування, що реалізуються сьогодні в Україні. Так, виявилось у I кв. 2017 р. перевиконання держбюджету України по доходах: проти плану – на 10,6% або на 16,7 млрд. грн.; проти I кв. 2016 р. – на 35,3% або на 45,6 млрд. грн. [4]. При цьому надходження ЄСВ перевищило планове завдання на 7,0 млрд. грн. та на 12,9 млрд. грн. проти I кв. минулого року і становило 40,8 млрд. грн. [5].

Здається, що прийнятий методичний підхід щодо нормативно-законодавчого встановлення МЗП по відношенню до досягнутого рівня СНЗП у попередньому

періоді (методологія багатьох країн ЄС), з орієнтацією індексу Кейтса на його величину у розмірі 0,5, себе виправдовує. Тобто задумано так, що вартісна величина МЗП зростає випереджаючими темпами порівняно з прожитковим мінімумом і темпами майбутньої інфляції.

2009 року відбулося зрівняння розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб та мінімальної заробітної плати. У той період часу це стало прогресивним рішенням, але надалі така політика, орієнтована «зрівнялівку», стала політикою дешевої робочої сили. По-перше, в такому разі прожитковий мінімум розраховується на працездатну особу, а мінімальна заробітна плата має задовольняти потреби працівника та членів його сім'ї на мінімальному рівні. Така вимога до розміру мінімальної заробітної плати походить із вартості робочої сили. Обсяг мінімальної заробітної плат, який орієнтований на прожитковий мінімум для працездатних осіб, не враховує чисельність осіб в сім'ї. Водночас, Конвенцією МОП № 131 пропонується враховувати потреби членів родин працівників при встановленні мінімальної заробітної плати. Конвенцією передбачається створення і функціонування особливої процедури щодо постійного контролю за станом оплати праці, установлення й перегляду розміру мінімальної зарплати. Водночас обсяг мінімальної заробітної плати потрібно розглядати відповідно до вимоги МОП щодо сімейної складової норм статті 48 Конституції України стосовно права кожного члена сім'ї на достатній життєвий рівень. На нашу думку, зважаючи на повноцінну середню сім'ю (при наявності двох дітей при працюючих батьках), рівень мінімальної заробітної плати, орієнтуючись на прожитковий мінімум, у подальшому повинен бути вищим нього в 1,5 разу, а прожитковий мінімум – відповідати фактичному споживчому кошику.

По-друге, фактичний споживчий кошик повинен постійно оновлюватись, а прожитковий мінімум повинен йому відповідати. Відставання мінімальної заробітної плати від фактичного прожиткового мінімуму обумовлено інерційністю законодавчого встановлення цього соціального стандарту. На наш погляд, нинішній розмір мінімальної заробітної плати, що орієнтований на прожитковий мінімум, не

забезпечує вимоги простого відтворення робочої сили. Прожитковий мінімум, затверджений законодавчо, повинен відповідати своєму фактичному рівню.

Відповідно до теорії трудової вартості робочої сили заробітна плата дорівнює виробничим витратам, які формують собівартість продукції. А згідно з теорією факторів виробництва та маржиналізму гранична продуктивність праці формує ціну виробництва. Ціна робочої сили більш кореспондує з кінцевими результатами діяльності підприємства, із ціною створеної продукції, що відповідно до економічних теорій факторів виробництва та маржиналізму формує показники заробітної плати, серед яких мінімальна заробітна плата забезпечує саме відтворювальну функцію. У той же час відрив мінімальної заробітної плати від макрорівневого кінцевого результату протирічить неокласичним економічним теоріям. Тому розрахунок прогнозованої мінімальної заробітної плати потрібно здійснювати згідно із завданнями економічного зростання, орієнтуючись на Стратегію національної модернізації «Україна – 2020». Ураховуючи, що розрахунок мінімальної заробітної плати носить нормативний характер, їй потрібно віддати функцію формування тарифної системи, це сприятиме соціальному захисту працівників. За рекомендаціями експертів ООН гарантований мінімум зарплати, який буде сприяти трудовій мотивації працівників, не має бути меншим ніж 3 дол. США за годину. В розвиненій системі соціального партнерства рівень заробітної плати працівника не повинен бути меншим за її регіональний чи вітчизняний рівень. А в умовах нинішньої глобалізації заробітна плата повинна бути достатнім джерелом доходів населення.

Економічно обґрунтований розмір МЗП дозволяє об'єктивно використовувати індекс Кейтса, який має становити 50-60% середньої заробітної плати по країні. У такому разі він слугує для оцінки справедливості розподілу доходів населення, тому що знижує вплив установлені працівникові тарифної ставки на сімейну складову доходу.

Виходячи з наведеного, сьогодні вкрай необхідне економічне обґрунтування прожиткового мінімуму. Це повинно бути досягнуто завдяки удосконаленню методології формування, з урахуванням нинішніх потреб людини, набору

продовольчих і непродовольчих товарів. Відповідно до цього, потрібно сказати, що саме склад споживчого кошика з 2000 р. кардинально не переглядався. Норми, що закладені для розрахунку прожиткового мінімуму, явно нижчі ніж фізіологічні потреби, а нинішні потреби люди не повністю забезпечуються набором непродовольчих товарів. Проблема включення витрат на ремонт, заміну побутової техніки, на платні послуги з охорони здоров'я до складу прожиткового мінімуму сьогодні додатково актуалізувалась. Сьогодні існує два соціальних стандарти:

- законодавчо встановлений, на підставі якого офіційно ведуться розрахунки, здійснюються перерахунки соціальних витрат;
- фактичний, що відображає реальну вартість життя [6, с. 248].

Звертаючись до мінімальної заробітної плати, як чинника формування середнього класу, зауважимо, що у країнах ЄС при встановленні розміру мінімальної заробітної плати орієнтуються на рівень та динаміку середньої заробітної плати за допомогою індексу Кейтса. Чим більше його значення, тим вплив мінімальної заробітної плати на розподіл доходу сильніший. Таке стає можливим, якщо об'єктивно склалося положення, коли мінімальна заробітна плата сягає не менше ніж 50% середньомісячної зарплати. Але потрібно, щоб мінімальна заробітна плата складала 2-2,5 прожиткових мінімуми. Тому, ураховуючи надвисоку експлуатацію робочої сили, Урядом прийнято збільшувати мінімальну заробітну плату нормативно-законодавчим методом, орієнтуючись при цьому на динаміку й темпи зростання ВВП, середньої заробітної плати та продуктивності праці, як це робиться в США, Франції, Нідерландах [7, с. 24].

В Україні одним з первісних напрямів соціально-економічного розвитку є такий, що дозволить оновити фізично і морально зношений основний капітал, упровадити високотехнологічні та інноваційні проекти, створити нові конкурентоспроможні, високооплачувані робочі місця.

Тільки принципово високий техніко-технологічний рівень виробничого середовища, його інноваційна спрямованість, ефективне використання результатів приватизації державного майна, сильний менеджмент і маркетинг, ринкова процедура банкрутства підприємств, послідовне зменшення сектора тіньової

економіки, запровадження реальної програми легалізації заробітної плати і доходів населення, розвиток людського капіталу дозволяють досягнути суттєвого зростання ВВП, підвищення рівня реальної заробітної плати.

На цьому етапі соціально-економічного реформування задля виходу із стану економічної рецесії зростання реальної зарплати може бути досягнуто шляхом забезпечення випереджаючих темпів зростання номінальної заробітної плати порівняно з темпами зростання споживчих цін. Необхідно, про що йтиметься в подальшому, оптимізувати монетарну політику держави, яка починається з додержання позитивного торговельного сальдо в експортно-імпортних операціях, що обумовлює стабільність вітчизняної валюти, її міцність по відношенню до іноземних валют. Позитивні тенденції у темпах зростання СНЗП та індексу реальної заробітної плати, які при цьому очікуються спонукають деяких економістів стверджувати, що підвищення заробітної плати посилює інфляцію попиту при вже об'єктивно існуючій інфляції пропозиції за причини неефективного виробництва. Тому за результатами розрахунку кореляційної залежності між темпами росту номінальної зарплати і темпами росту споживчих цін, у подібних з теперішніми економічними умовами висхідними темпами росту СНЗП, дослідженнями в НДІ праці та зайнятості населення було обґрунтовано висновок, що на даному етапі соціально-економічного розвитку неприпустимо (тепер це у зв'язку з підвищенням стандарту МЗП) обмеження темпів зростання номінальної заробітної плати у офіційному секторі економіки. Водночас соціологічні опитування довели, що низька заробітна плата обмежує попит населення, насамперед, на продукцію інноваційного виробництва [8, с. 110-118].

Багатьма дослідженнями доведено, що заробітна плата і трудовий дохід українця значно нижчі за заробітну плату його колеги в розвинених країнах. Таке положення обумовлено не тільки значно нижчою продуктивністю праці, але і викривленням розподільчих відносин на всіх рівнях поділу знову створеної вартості. Тобто сьогодні як мінімум два основних фактори обумовлюють низьку заробітну плату і трудовий дохід у соціально-трудовій сфері.

Цими дослідженнями доведено, що ступінь експлуатації найманого працівника в Україні значно вищий за розвинені країни. Якщо продуктивність праці у фактичних цінах є нижчою в Україні у 5-7 разів, то номінальна заробітна плата відстає у 8-11 разів, наприклад, порівняно із США та Німеччиною [8, с. 90-116]. Цей факт свідчить про можливості збереження в офіційному секторі економіки на період виходу зі стану економічної рецесії складеного в дослідженій динаміці співвідношення між темпами зростання ВВП і заробітної плати. Тобто нинішнє випередження темпів зростання СНЗП порівняно з темпами зростання продуктивності праці можна підконтрольно припустити, спираючись при цьому на досягнення відомого у світовій практиці ефекту «Манделла-Тобіна», коли зростання економіки, хоча й супроводжується помірною інфляцією, але при цьому підвищується номінальна, а потім і реальна зарплата, що сприяє формуванню середнього класу у виробничому середовищі.

Державне регулювання трудових доходів повинно забезпечувати такі заходи щодо продуктивної зайнятості, які поступово наближують його до рівня гідності, як основну умову продекларовану МОП. При цьому повинно бути справедливим співвідношення оплати праці за: професійно-кваліфікаційним, видами економічної діяльності, галузевим та регіональним рівнями. Звідси випливають завдання, які потрібно вирішувати на практиці формування трудового доходу:

- удосконалення законодавства щодо детінізації заробітної плати, легалізації зайнятості та незареєстрованих виплат заробітної плати;
- подальше реформування системи оплати праці повинно бути реалізовано шляхом зростання заробітної плати за висококваліфіковану, рідкісну працю, що, як наслідок, зменшує тиск на бюджет у частині соціальних допомог та інших соціальних трансфертів;
- контроль залежності оплати праці за оптимальним співвідношенням між трудовим внеском та її кінцевим результатом;
- нарощування частки заробітної плати в операційних витратах при собівартості продукції та, як наслідок, зростання ФОПу як індикатора покращення стану

Єдиного фонду соціального страхування, прямих надходжень у дохідну частину бюджету у вигляді податкових відрахувань;

- підвищення питомої ваги заробітної плати в структурі грошових доходів населення, її випереджаюче зростання порівняно з іншими складовими доходів населення як індикатора зростання добробуту домогосподарств;
- досягнення оптимальних співвідношень в оплаті праці між виробничими галузями та бюджетною сферою;
- удосконалення механізму колективно-договірного регулювання трудового доходу, включаючи заробітну плату і встановлення компенсаційного пакета за виконану кількісну і якісну працю, як з ФОП, так і з прибутку підприємства;
- удосконалення механізму індексації заробітної плати в умовах її зростання споживчих цін, купівельної спроможності від впливу інфляції.

Виходячи з висловленого, державна політика у сфері оплати праці і формування трудового доходу й у подальшому повинна базуватися на поєднанні державних та ринкових механізмів регулювання. Але на період виходу із кризи та занепаду, у якому опинилась наша економіка, у регулюванні заробітної плати роль держави, на наш погляд, залишається превентивною. Це стосується, насамперед, установлення соціальних гарантій у сфері оплати праці.

2. Сприяння розвитку підприємницької діяльності.

Політика доходів щодо стимулювання населення, що володіє приватною власністю, спрямована на її захист, мотивацію його до трудової та підприємницької діяльності, формування заощаджень та їх ефективного використання, що забезпечить підвищення рівня життя широких верств населення та зміцнення позицій середнього класу.

Реалізація цього напрямку повинна здійснюватися шляхом:

- інституціонально-правової збалансованості розвитку середнього та малого бізнесу та зростанню доходів від підприємницької діяльності;
- впровадження дієвих механізмів кредитування економіки;
- проведення активної інвестиційної політики шляхом трансформації заощаджень у фінансові ресурси виробництва;

- активізації інвестиційного залучення в нові бізнес-структури.

Аспект оподаткування в контексті становлення середнього класу має стійке економіко-психологічне підґрунтя. Справа в тому, що, як показують соціологічні опитування, працівники, у неформальній зайнятості, як правило, не відносять себе до середнього класу, хоча в середньому одержують дохід більший за тих, хто офіційно працює. Серед таких людей є освічені висококваліфіковані працівники. Очікувати від них активної участі у створенні сильної соціальної держави не доводиться. До речі, до цієї категорії осіб себе відносять й ті групи працівників, а також частка непрацюючих та непрацевдатних осіб, які вважають, що їхній дохід, або соціальні допомоги повинні бути набагато більшими. Цьому, на думку деяких із них, сприяє неоліберальний курс у виборі економічної моделі соціального розвитку нашої країни.

Тут виникає питання щодо навантаження на ФОП, ураховуючи, що сьогодні тіньова економіка створює за різними оцінками від 30% до 40% національного ВВП. Повертаючись до ретроспективи навантаження на ФОП, зауважимо, що встановлення Єдиного соціального внеску, обов'язкові платежі роботодавця становили до Пенсійного фонду – 33,2%; у Фонд соціального страхування від нещасних випадків залежно від виду економічної діяльності 1,5-2,0% (у середньому 1,75%); у Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працевдатності – 1,5%; у Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття – 1,6%. Разом стягнення з фонду оплати праці становили біля 38%. Залишок від первинного ФОП для нарахування заробітної плати працівникам становив 72%. Від нього стягується прибутковий податок, який складає 15%; 2% відраховується у Пенсійний фонд; 1% - нарахування на соціальне страхування; 0,5% - у Фонд зайнятості. Навантаження на нараховану заробітну плату працівника становить 18,5%. По відношенню до первинного ФОП це навантаження складає $X = (18,5 \cdot 72,0) / 100 = 13,3\%$. Підсумоване навантаження на ФОП в Україні дорівнювало $38 + 13,3 = 51,3\%$.

Сьогодні навантаження на ФОП становить у вигляді ЄСВ для роботодавця 87%. Залишок, із якого оподатковується ФОП працівника, складає 63%. З нього

єдиний соціальний внесок становить - 3,6%, військовий збір – 1,5%, податок на доходи фізичних осіб – 15%, всього – 20,1%. Тобто нарахування на заробітну плату працівника складає 20,1%. По відношенню до первинного ФОП це навантаження дорівнює $X = (20,1 * 63,0) / 100 = 12,6\%$. Підсумоване навантаження на ФОП в Україні сьогодні дорівнює: $37 + 12,6 = 49,6\%$. Якщо порівнювати навантаження на ФОП до і після проведення реформ у трудовій сфері, то суттєвих змін не відбулося: 49,6% проти 51,3%. Для порівняння в країнах ЄС відрахування з ФОП у 2011 р. були у межах 25-30%.

У свій час, коли було відмінено прогресивну шкалу податку з фізичних осіб, підґрунтям для цього рішення була думка депутатського корпусу про наповнення місцевих бюджетів при оприлюдненні доходів. Проте цього не відбулося, а методи приховування особистих доходів сьогодні стали ще більш витонченими. Тому в цьому разі потрібно зважене рішення, його докладне обґрунтування. Наприклад, обґрунтування зменшення загального навантаження на ФОП є раціональним на сьогодні його розподілом між роботодавцем і найманим працівником.

Існування в Україні пласкої шкали оподаткування фізичних осіб знижує можливості перерозподілу доходів на користь незаможних громадян. Наприклад, у США мінімальна ставка оподаткування становить 15 %, а максимальна – 40 %, у Японії – відповідно 10 і 50%, у Франції – 5 і 53 %, у Великій Британії – 10 і 40 %, у Німеччині – 15 і 45 % [13, с. 14].

Потребує вдосконалення система оподаткування інвестиційних доходів фізичних осіб через методику визначення об'єкта оподаткування (прибутку) від операцій з інвестиційними активами, а також операцій із продажу чи обміну рухомого майна.

3. Зважена монетарна політика доходів населення у становленні масового середнього класу.

Загальними шляхами оптимізації монетарної політики, що сприятиме зростанню доходів населення та становленню середнього класу, є такі:

- стримування інфляції ринкової пропозиції прискореного зростання економіки, посилення експортної складової;

- забезпечення державою заходів щодо регулювання грошової маси, як основи поживлення діяльності кредитно-фінансової системи та стимулювання інфляції попиту;
- додержання позитивного торговельного сальдо в експортно-імпортних операціях, що зумовить стабільність національної грошової одиниці, її стійкість до іноземних валют, створює сприятливе середовище для зростання чисельності середнього класу завдяки укріпленню його ринкових позицій;
- стимулювання населення до здійснення заощаджень шляхом зміцнення національної грошової одиниці та покращення внутрішнього інвестиційного клімату шляхом встановлення вигідної депозитної процентної ставки;
- впровадження комплексу заходів для посилення довіри населення до банківської системи через гарантування повного зберігання коштів та одержання сталого відсотка, що дасть можливість залучити ці кошти для розвитку внутрішнього ринку;
- розширення безготівкових форм розрахунків комерційних банків з фізичними особами у торговельній, побутовій та інших сферах обслуговування населення;
- активізація вторинного ринку цінних паперів.

4. Створення рівня життя для працездатних та незайнятих верств населення, що відповідає рівню життя представників середнього класу.

Державна політика матеріального забезпечення людей похилого віку та громадян, які втратили працездатність, полягає у створенні для них відповідного середньому класу рівня життя, адекватного життєвим потребам цих верств населення через реалізацію дієвих механізмів захисту їхніх прав та інтересів, стабільного функціонування та прозорості пенсійної системи, формування повномасштабної системи соціального страхування, підтримку життєвого рівня малозабезпечених громадян та сімей з дітьми шляхом системи соціальних допомог та грошових компенсацій. Основні завдання щодо становлення середнього класу в цій верстві населення країни можуть бути такими:

4.1 Запровадження підтриманого 03.10.2017 р. Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій (№6614) про пенсійну реформу».

Сутність цієї реформи полягає в тому, що створюється в Україні система пенсійного страхування шляхом:

- звільнення солідарної системи від невластивих для неї видатків;
- відновлення диференціації розмірів пенсій залежно від розміру заробітної плати;
- зміни механізму відшкодування пільгових пенсій на сплату єдиного внеску;
- перегляд умови призначення пенсій за віком на пільгових умовах та за вислугу років;
- впровадження єдиного підходу до обчислення розміру пенсій;
- впровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- удосконалення методології і методики індексації пенсій.

4.2 Запровадження державного соціального страхування.

Завданнями щодо реалізації цього напрямку є:

- підвищення фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- зростання регуляторів мінімальних страхових виплат з орієнтацією на розмір прожиткового мінімуму;
- створення засад заохочення населення до участі у страхових програмах.

4.3 Реалізація системи державних соціальних допомог. Вони є державними соціальними гарантіями, спрямування їх у справедливе русло:

- на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошова допомога батькам-вихователям і прийомним батькам;
- сім'ям з дітьми за різними обставинами;
- інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам;
- малозабезпеченим сім'ям.

4.4 Грошова компенсація фізичним особам, яким надають соціальні послуги. Вони представляють систему правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших шляхів і заходів, направлених на окремих громадян чи певні соціальні групи, які знаходяться у тяжких життєвих обставинах та потребують допомоги сторонніх для покращення їх соціальної адаптації, життєдіяльності та повернення до повноцінного життя.

Отже, проблема поступового наближення рівня доходів населення до розвинених країн, як передумови збільшення частки середнього класу, його подальшого становлення й одержання ознак потужності, знаходиться у площині системного зростання трудових доходів працюючого населення. Первинно такий результат можна очікувати в разі усунення деструктивних явищ, що сьогодні притаманні соціально-трудовій сфері. По-перше, таке досягається економічним зростанням, розвитком промисловості шляхом упровадження нових технологій. По-друге, потрібно докорінно змінювати розподільчі відносини на всіх рівнях управління економікою. По-третє, потрібно йти від розуміння й пошуку середнього класу тільки серед працюючого населення. Якщо світовою і вітчизняною практикою прийнято з цих позицій розглядати в цілому домогосподарства, то проблема формування середнього класу тісно пов'язана з підвищенням доходу непрацездатного та непрацюючого населення, для переходу його частини в когорту середнього класу. Для цього потрібно забезпечити їм рівень життя, що відповідає рівню життя представників середнього класу, створити умови для розвитку підприємницької діяльності, раціоналізації капітальних стандартів, особливо МЗП та ПМ, застосування зваженої монетарної політики доходів населення та раціональне використання фонду оплати праці.

3.2 Капіталізація людського капіталу у контексті формування середнього класу

Концептуальні основи формування економічної теорії людського капіталу зароджувались на теренах пізньоіндустріального суспільства в найбільш розвиненій капіталістичній країні, якою були США. Вже у другій половині XX ст., після публікації у 1962 р. додаткового номера політекономічного журналу «Journal of

Political Economy» під назвою «Інвестиції в людей», наукова концепція найбільшої вигідності вкладення грошей у людський розвиток постала визнаною економічною теорією.

У своїй роботі «Інвестиції в людський капітал» Т. Шульц розглядав макроекономічну проблему вигідності витрат на розвиток людей, маючи при цьому на увазі всі верстви, все населення країни. Тобто сутність проблеми «інвестиції в людський капітал» він бачив на макрорівні. При цьому треба постійно пам'ятати, що ідея капіталізації людського капіталу виникла в надрах капіталістичного способу виробництва, де гроші «на вітер не кидають», особливо в умовах діючої в той час в США ліберальної економічної моделі.

Саме макрорівневе трактування моделі людського капіталу, визначене Т. Шульцом, відповідає контексту формування середнього класу в суспільстві загалом, у його домогосподарствах. За цією аналогією проблема становлення середнього класу в Україні, яка в даній роботі розглядається, має два аспекти:

- капіталізація людського капіталу у виробничо-трудовій сфері, у народногосподарському комплексі, в економіці загалом;
- використання здібностей непрацездатного, незайнятого населення шляхом створення рівня життя, що відповідає рівню життя середнього класу та залучення відповідних верств населення до суспільно-корисної діяльності.

Якщо в першому аспекті чітко викреслювалося співвідношення «витрати-вигода» специфічне для капіталістичної, особливо американської економіки, то другий аспект у Т. Шульца та його прибічників, зокрема [20], пов'язаний із загальним суспільно-необхідним нагромадженням у суспільстві освітньо-кваліфікаційного рівня, починаючи з дитячого віку та зі створенням у зв'язку з цим необхідних стимулів у трудовій і суспільній діяльності. Тобто людський капітал розглядається як суспільно необхідне явище та важливіший фактор і механізм соціально-економічного зростання на підставі нової, високої якості робочої сили.

Розвиток теорії людського капіталу відбувається під впливом різних теорій, концепцій і зрештою – практичних моделей соціально-економічного устрою. При цьому, якщо Г. Беккер чітко віддавав перевагу грошовим інвестиціям

корпоративного призначення, то засновником і представником постіндустріального (інформаційного) суспільства – Дж. Гелбрейт, Д. Белл, Е. Тофлер та ін., поняття капіталу, що особисто належить людині, розширювали до сукупності, зокрема нематеріальних, неречових його складових. Так з'явилося поняття людського ресурсу, яке з точки зору капіталізації людських здібностей розуміється як формальний людський капітал, тобто людський потенціал та реальний людський капітал, що створює додану вартість у виробничому процесі, реально формує прибуток підприємства. Тобто капіталізований людський капітал являє собою використані в соціально-трудовій сфері сукупні трудові здібності людини: освітні, професійно-кваліфікаційні, вроджені, інтелектуально-креативні, організаційно-підприємницькі, соціальні, морально-етичні.

Слід особливо підкреслити, що на момент оцінки індивідуального доходу населення, у його формуванні вже незримо задіяні складові людського капіталу (Рис. 3.2). Тому, коли йде оцінка людського капіталу за формальними показниками, які його представляють (наприклад, рівень освіти як складова інтелектуального капіталу), то розрахований за ним рівень середнього класу характеризується як потенційний. Можливості його перетворення в дійсний середній клас залежать від створення умов для капіталізації людського капіталу. Одержаний показник оцінки середнього класу є потенційним за двома причинами. По-перше, він дійсно забезпечує дохід, матеріальний статок його володарю в певний період. По-друге, оцінка, наприклад, рівня людського капіталу, що забезпечується міжнародними організаціями, розповсюджена на все суспільство, а не тільки на середній клас. Наприклад, якщо одержана найбільш розповсюджена оцінка середнього класу за показником освіченості, то вона стосується знову ж усього суспільства. У цьому разі така оцінка доводить потенційні можливості суспільства за даним рівнем освіченості потенційно мати відповідну чисельність середнього класу. Проте високий рівень освіти є характерним, а іноді обов'язковим для вищого класу, та може виявитися частково і в бідного населення. Тому відносно середнього класу цей показник за фактом свого призначення більш корелює своїм підтвердженням тієї його частки, яка є фактичним середнім класом. При цьому водночас людський

капітал характеризує потенційні можливості зростання середнього класу за показником освіченості і професіоналізму. Тим більше, що серед середнього класу не всі мають вищу освіту. Це висококваліфіковані робітники, особливо у сфері праці: енергетики, газовики, наладчики висококваліфікованого обладнання, ювеліри тощо.

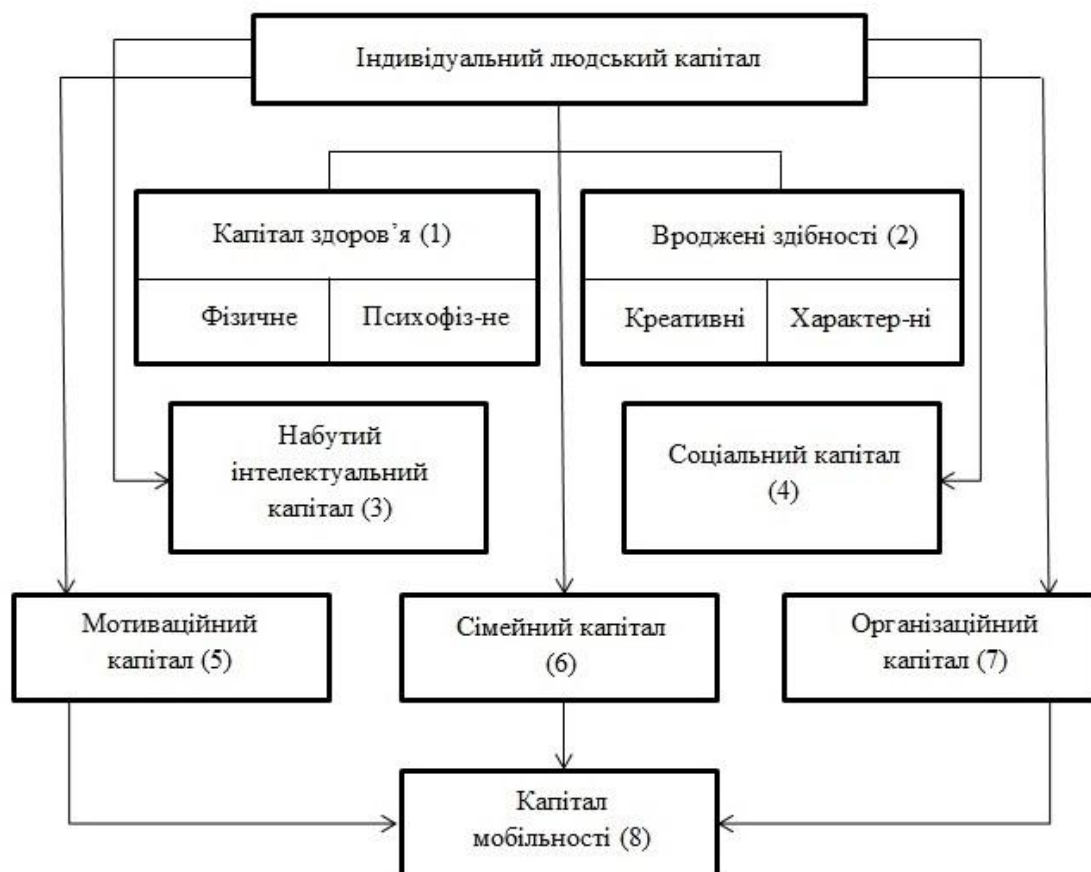

Рис. 3.2. Авторське уявлення про структуру індивідуального людського капіталу

Джерело: розроблено автором

1. Капітал здоров'я: фізичне та психофізіологічне. Капітал здоров'я являє собою фізичну силу, витривалість, працездатність, імунітет до хвороб, збільшення періоду активної трудової діяльності, що є необхідним кожній людині в будь-якій сфері професійної діяльності. Капітал здоров'я є невід'ємною частиною індивідуального людського капіталу, інвестиції в який виражаються в збереженні працездатності за рахунок зменшення захворюваності та збільшення продуктивного періоду життя.

2. Капітал вроджених здібностей: геніальність, талановитість, креативність, обдарованість.

3. Інтелектуальний капітал: освіта, професійно-кваліфікаційна підготовка, творчість тощо. Інтелектуальний капітал забезпечує генерування нових ідей та інновацій, здатність до саморозвитку й самонавчання, полегшує їхнє сприйняття та поширення, дозволяє здобувати нові знання, уміння й навички та підтримувати їхню актуальність.

4. Соціальний капітал – можливості індивіда забезпечити скорочення трансакційних витрат шляхом використання своїх соціальних ресурсів: місця людини в системі соціальних інститутів, рівня її впливу та зв'язків у цій системі, адекватного розуміння нею значення соціокультурних сигналів та норм, якими підтримуються господарські та інші соціальні взаємодії.

5. Мотиваційний капітал – наявність мотиваційної трудової діяльності та мотивованих інтересів (для пенсіонерів, осіб з обмеженими потребами) тощо.

6. Сімейний капітал – сімейне становище та сімейні цінності в системі ціннісних орієнтацій.

7. Організаційний капітал: організованість, чесність, відповідальність, працездатність, ініціативність, рішучість, дисциплінованість, наполегливість, стресостійкість тощо [19].

8. Капітал мобільності виступає як результат соціально-економічного розвитку, циркуляції умов замість їх витіку. У такому разі людина виступає на рівних з власником фізичного капіталу і таке досягається завдяки наявності в неї свого капіталу мобільності.

Структура формального індивідуального людського капіталу свідчить про багатогранні складові становлення і розвитку середнього класу, коли сама людина з її потенційними ресурсними можливостями стає у процесі капіталізації її здібностей, створює або додану вартість (на виробництві), або суспільно-корисні цінності (злагода, толерантність, політична єдність, державність тощо).

Тоді у процесі капіталізації людського капіталу, що відбувається в реальній економіці, зокрема в кожному домогосподарстві, формальний людський капітал

перетворюється на реальний [20]. Результатом стане підвищення економічного статусу, та соціального становища людини, що сприятиме реалізації її зростаючих потреб та наближенню її до європейського середнього класу за економічним критерієм.

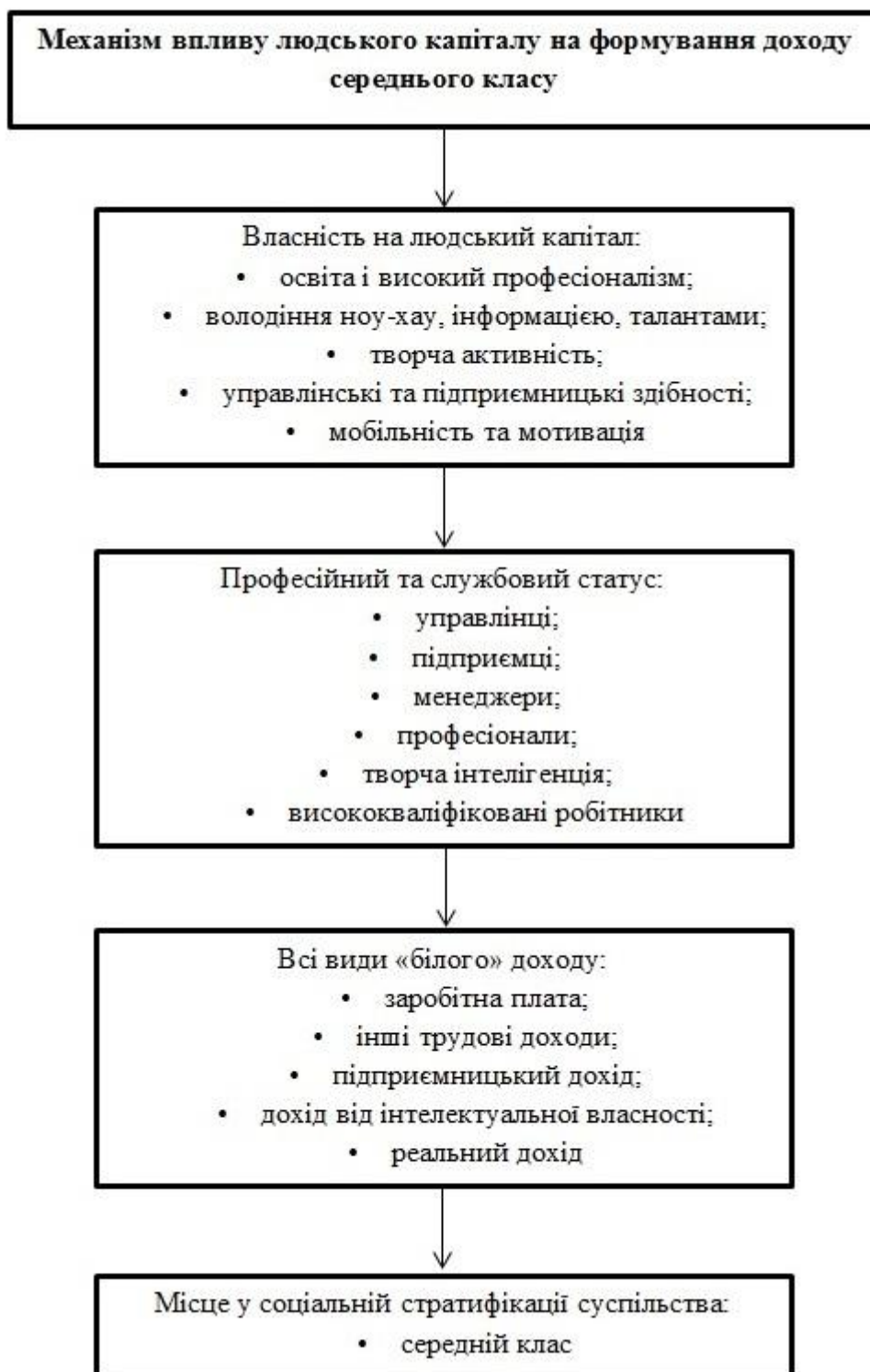

Рис. 3.3. Механізм впливу людського капіталу на формування доходу середнього класу

Джерело: розроблено автором.

Із раніше наданого на Рис. 3.3 обґрунтовано механізм впливу людського капіталу на формування доходу середнього класу.

У цій роботі обґрунтовано, що ефективність капіталізації людського капіталу досягається через створення такого виробничого середовища, коли в соціально-трудовій сфері максимально ефективно використовуються, насамперед, такі здібності людини до продуктивної праці, які обумовлені освітньо-професійно-кваліфікаційним людським потенціалом. Саме вони порівняно з іншими складовими, що вказані вище, потребують інвестиційних вкладень та у найбільшому ступені пов'язані саме із становленням середнього класу через мотивовану діяльність та одержані завдяки цьому стимули, насамперед, трудовий дохід.

Водночас до цього алгоритму приєднуються такі складові елементи, як зростання нарахувань на більш високу заробітну плату в Єдиний Фонд соціального страхування та збільшення податкових надходжень у дохідну частину бюджету. Такі зрушення у фінансово-економічних механізмах позитивно впливають на формування і становлення середнього класу через приєднання до нього непрацевдатного й незайнятого населення завдяки покращенню його захисту і створенню для цих верств населення рівня життя, що відповідає середньому класу.

Отже, капіталізація людського капіталу в контексті становлення середнього класу первинно залежить від створення гідних умов праці в соціально-трудовій сфері, що пов'язано з ліквідуванням визначених у дисертації негативних явищ і процесів, складених у вітчизняній економіці, у країні загалом. Соціальна нерівність, надмірна диференціація доходів, високий рівень абсолютної й відносної бідності супроводжується стійкою фінансово-економічною рецесією, яка ускладнює забезпечення на задовільному рівні економічного критерію формування і послідовного становлення середнього класу у вигляді прийнятого його розуміння як сукупного доходу, що припадає на особу.

У цьому підрозділі розглянуто необхідність реалізації тих напрямів і шляхів капіталізації людського капіталу, які підвищують дохід його власника, у соціально-

трудовій сфері та як наслідок – за її межами. Але при цьому враховується дія раніше розглянутих механізмів автоматичного об'єктивного впливу оновленого у будь-якому разі інституціонально-економічного середовища на використання людського капіталу непрацездатного і незайнятого населення. Мається на увазі, як було доведено в підрозділі 3.1, вплив інституціональних механізмів оздоровлення соціально-трудової сфери на зростання доходів непрацездатного й незайнятого населення.

У роботі визначається важлива роль у капіталізації людського капіталу не тільки соціально-трудової сфери, у якій потрібна реалізація серйозних інституціональних заходів, але й підвищення ролі непрацюючих і незайнятих верств населення у створенні громадянського суспільства, формуванні національної ідеї побудови соціальної держави всеосяжного добробуту та суспільної злагоди. Це дозволяє цим верствам населення при досягненні задовільного матеріального статку самоідентифікувати себе із середнім класом.

Така спрямованість у дослідженні пов'язана з обґрунтуванням відповідних заходів щодо ресоціалізації та залучення до суспільно-корисної діяльності пенсіонерів, учнів середніх навчальних закладів та студентів. Така робота й інвестування у середній клас починається за прикладом розвинених країн із дитячого віку, про що свідчить освітянська прогресивна практика зарубіжжя.

Наприклад, якщо починати зі школи (учнів середньої школи), як членів домогосподарства, то контексту цього напрямку дослідження відповідає таке. Продуктивна праця учнів може бути організована в навчальних майстернях, у процесі виготовлення продукції на замовлення, на пришкільних ділянках, під час трудової практики на виробництві й у сфері обслуговування тощо.

Праця учнів з побутового самообслуговування.

Ремонт навчального обладнання, підтримка порядку й чистоти в класах, шкільних майстернях, рекреація (як система заходів щодо активного відпочинку, раціональне використання вільного часу для їхнього оздоровлення), на шкільному подвір'ї, виготовлення меблів – усе це розвиває бережливість і повагу до праці тощо.

Суспільно-корисна праця учнів.

Збір макулатури, лікарських рослин, дарів лісу, допомога ветеранам війни і праці, хворим людям похилого віку, виготовлення іграшок для дошкільнят тощо.

Наведене свідчить про системне макроекономічне розуміння автором дисертації проблеми капіталізації людського капіталу. Проте такий зріз розглядання проблеми в цій площині не відповідає паспорту спеціальності 08.00.07. Тому в подальшому зосереджено увагу на вирішення проблеми капіталізації людського капіталу відповідно до обраного фаху в таких напрямках Рис. 3.4.

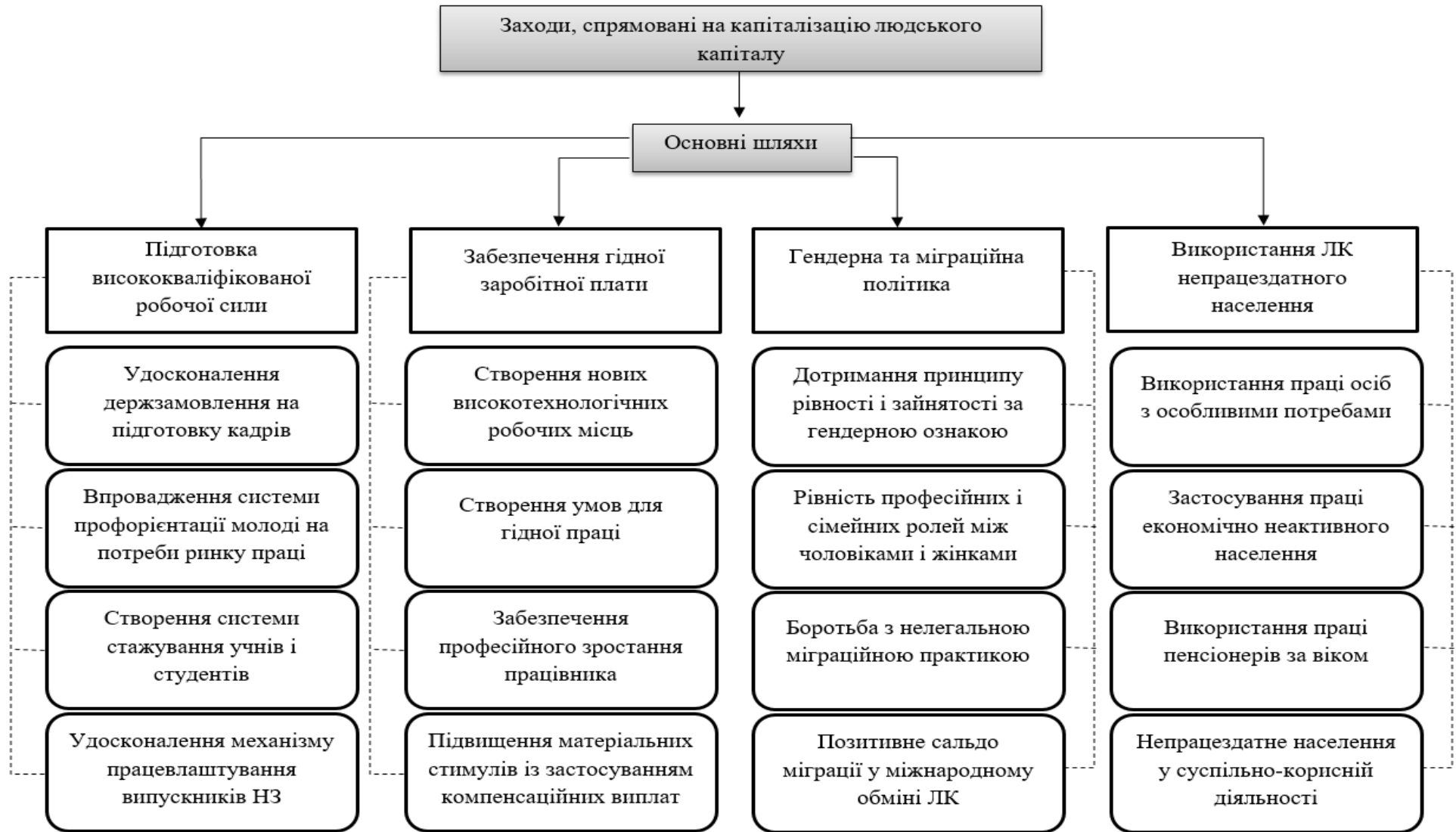

Рис. 3.4. Систематизований ієрархічний склад і структура заходів щодо капіталізації людського капіталу як передумови формування і становлення середнього класу

Джерело: розроблено автором

1. Підготовка висококваліфікованої робочої сили.

Проблема формування і використання якісно нової національної робочої сили з високим людським капіталом сьогодні зіштовхується зі складною постійною ситуацією, коли щороку близько 70 тис. випускників ЗВО та професійно-технічних навчальних закладів не знаходять застосування своїм знанням і вмінням на ринку праці. З іншого боку, попит на ринку праці на високоякісну робочу силу зростає й залишається незадоволеним. Роботодавець у такому разі звертається до іммігрантів або використовує не повністю підготовлених фахівців, а частіше – виробляє на застарілому обладнанні продукцію при застосуванні дешевої робочої сили. Тому на ринку праці склалася рівновага на підставі дешевої робочої сили, яка тимчасово задовольняє і роботодавця, і працівника. А вироблена продукція реалізується або за демпінговими цінами, або ще більшого здешевлення робочої сили.

Загалом розбалансованість на ринку праці сьогодні має формат відсутності або невідповідності робочих місць очікуванням випускників ЗВО, коледжів, технікумів і професійно-технічних закладів, тобто потенційного середнього класу. І дійсно сьогодні відбувається таке становище на ринку праці, коли за різними оцінками аналітиків, майже половина підготовлених фахівців і навіть таких, що вже мають достатній стаж роботи за фахом, за якихось причин, які роботодавець, як правило, офіційно не називає (вагітність, вік тощо) фахівець повинен шукати ще нижчі за оплатою робочі місця або звертатися до служб зайнятості. При цьому найбільш висококваліфікований людський капітал, якого не вистачає, впливає за кордон. Звідси, до речі, формується ставлення учнів та студентів до навчального процесу.

У зв'язку з цим стає зрозумілим про перебільшення думки особливо з боку іноземних авторів, зокрема МВФ стосовно зростання прямого інвестування в людський капітал, тобто фінансування в освіту і професійний розвиток. І з цим не можна не погодитись. Але першопричина дисбалансу, що сьогодні склався на ринку праці, криється, на нашу думку, у відсутності та невідповідності його робочих місць європейським стандартам. Тому нарешті потрібно поступово, наполегливо створювати високотехнологічні робочі місця. Це зовсім не визначає, як це сьогодні

робиться в бюджетній політиці через скорочення бюджетного фінансування у вищу освіту.

Потрібен раціональний, наприклад, японський післявоєнний підхід 40–50 рр. ХХ ст., коли фахівців готували відповідно до програми модернізації промисловості. Якщо очікується поява нових високотехнологічних робочих місць – освіта на це швидко зреагує.

Однією з причин такого розбалансованого стану ринку праці аналітики називають не тільки освітньо-професійну підготовку та відсутність необхідної кількості та якості робочих місць, але й недоліки, ємність механізму взаємодії управлінців, профспілок, з роботодавцями і навчальними закладами всіх рівнів акредитації.

І все ж головна причина ситуації, що склалась із формуванням чисельного середнього класу, його становлення як потужного самовизначеного суспільного товариства, спроможного активно сприяти реалізації соціально-економічного реформування України, побудові її як соціальної держави, полягає у слабкості її макроекономічного розвитку. Практика соціальної психології свідчить, що навіть при різних історично складених цивілізаційних цінностях, поступово згладжують протиріччя між людьми, що їх сповідують, якщо відбувається стабільне відчутне для населення підвищення добробуту кожного домогосподарства.

Безумовно, відстала економіка спричиняє недоліки як у підготовці висококваліфікованої робочої сили, так і забезпеченості її високотехнологічними робочими місцями. Їх подолання було і сьогодні є передумовою капіталізації людського капіталу, першоосновою становлення в Україні масового потужного середнього класу в наступних напрямках.

Підготовка висококваліфікованої робочої сили полягає в такому:

- удосконалення державного замовлення на підготовку кадрів, із визначенням повноважень відповідальних органів виконавчої влади, навчальних закладів, роботодавців, і соціальних партнерів;
- удосконалення системи професійної орієнтації молоді з акцентуванням на потреби ринку праці;

- розробка механізму працевлаштування випускників ЗВО та професійно-технічних навчальних закладів з пристосуванням до умов ринкової економіки в Україні;
- надання можливості стажування на підприємствах педагогічним та науково-педагогічним працівникам ЗВО та професійно-технічних навчальних закладів;
- активізація системи інформування населення, насамперед випускників загальноосвітніх шкіл, про стан та перспективи розвитку ринку праці;
- удосконалення співпраці із навчальними закладами, із підприємствами, установами й організаціями, зокрема: залучення представників роботодавців до формування навчальних програм, удосконалення матеріально-технічної бази, проведення навчальних занять, участі в державній атестації, керівництві навчально-виробничою практикою та дипломному проектуванні тощо;
- наукове обґрунтування потреби та прогнозу попиту на робочу силу, з виділенням нових висококваліфікованих професій;
- моніторинг працевлаштування випускників та їхнього професійного просування;
- сприяння навчальним закладам у проведенні виробничого навчання, наданні робочих місць для практики, передачі навчальним закладам обладнання, устаткування, зразків матеріалів продукції.

Зайнятість та бідність населення у формуванні середнього класу.

Проблеми зайнятості й бідності населення тісно взаємопов'язані. Тому не випадково в інституціональних урядових рішеннях стан ринку праці визначений основним фактором загострення проблеми бідності. Так, рівень безробіття за методологією МОП останніми роками коливається біля 9%. Серед безробітних кожен п'ятий перебуває у стані незайнятості більше року, серед яких перебільшують наймолодші групи у віці 15 – 29 років. Стратегією подолання бідності, схваленою Кабміном України від 16.03.2016 р. №161-р передбачається поступове зниження рівня бідності за абсолютного критерію (прожитковий мінімум) у 2018 р. – до 26%; у 2020 р. – до 15%.

Тому слід очікувати, що частка середнього класу буде зростати з переходом до такої верстви населення. Підтвердженням цьому є визначення в аналітичному підрозділі 2.2 кореляційна залежність чисельності середнього класу від темпів економічного зростання. Але для цього треба неухильно працювати в напрямі створення нових високотехнологічних робочих місць як передумови гідної праці, гідної заробітної плати та зростання трудових доходів.

2. Гідна заробітна плата у капіталізації людського капіталу та становленні середнього класу

Низький рівень номінальної зарплати, її суттєве відставання від реальної заробітної плати при високій галузевій і регіональній диференціації, що склалося в українській економіці має свої об'єктивні першопричини. Зокрема, відбувається суттєве техніко-технологічне відставання вітчизняного виробництва від розвинених країн, його надмірна висока витратність, що посилюється через невдалу реструктуризацію виробництва, панування в ньому енергоємної, сировинної моделі, надвисоку залежність від імпорту на споживчі товари, прагнення забезпечити позитивне сальдо зовнішнього економічного балансу між експортом та імпортом на засадах низької ціни робочої сили ніяк не відповідає становлення середнього класу як рушійної сили в побудові соціальної держави.

Дослідженнями викладачів кафедри Управління персоналом та економіки праці ОНЕУ, співробітниками НДІ праці та зайнятості населення встановлено, а авторкою дисертації перевірено й систематизовано проблеми заробітної плати та недоліки у проведених її реформах. Ними є:

- низький рівень продуктивності праці;
- надмірна експлуатація найманих працівників з боку власників фізичного капіталу та роботодавців;
- нестача дієвих механізмів реалізації та відповідного їм інституціонального супроводу.

У цих головних причинах впливу на рівень заробітної плати інтегровано відображено, з одного боку, усі фактори формування продуктивності праці та

ефективності виробництва. З іншого, - брак необхідного контролю з боку державних органів за виконанням чинного законодавства у сфері праці.

За результатами проведеного аналізу продуктивність праці в українській економіці дійсно у п'ять-сім разів нижча порівняно з розвиненими країнами. Але загальновідоме й інше. В Україні протягом побудови соціальної держави в умовах її незалежності до 40 – 50% зарплати виплачується за різними тіньовими схемами, а саме – у сфері так званої неформальної зайнятості, тобто із порушенням трудового законодавства.

За даними АССА (Асоціація дипломованих сертифікованих бухгалтерів), Україна у 2016 р. посіла за часткою тіньової економіки по відношенню до офіційного ВВП третє місце (45,16%) у списку країн з більшою тіньовою економікою. Нас обігнали тільки Нігерія (43,37%) та Азербайджан (67,04%). Обсяг тіньової економіки в Україні становив у 2016 р. 1,1 трлн. грн. при ВВП у 2,38 трлн. грн.

Вирішуючи проблему детінізації, Мінфін спільно з експертами, депутатами, громадськістю у 2017 р. напрацювали відповідні проекти, у яких визначено першопричини «тіні» та визначено шляхи її подолання. Проте, як відомо, конкретних результатів поки що немає [21].

При цьому деяким «неформалам» із занадто високим людським капіталом виплачують більш високу винагороду ніж в офіційному секторі економіки. Але водночас панує зрівнялівка в заробітній платі на рівні МЗП або її половини для «останнього контингенту», особливо на підприємствах (організаціях), які не входять до сфери галузевих угод.

Ліквідуванню названого відставання у продуктивності праці та порушень у трудовому законодавстві відповідає логіка заявленого Урядом України курсу на макроекономічну стабілізацію через реформування заробітної плати в напрямі доведення її до рівня гідності в середньостроковій перспективі. Такій спрямованості дій реформ, що проводяться Урядом на економічне зростання відповідає Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів від 06.12.2016 «1774-VIII». Цим законом визначено пусковий механізм у реформування заробітної плати,

яка є державна соціальна гарантія – МЗП. Але від МЗП до гідної заробітної плати дистанція велика. За результатами соціологічного опитування, проведеного Міжнародним кадровим порталом у 2016 р. модальним значенням гідної зарплати українці (45% опитаних) визнали її рівень у межах 15 – 20 тис. грн.

Тим більше, що з боку роботодавців відчувається опір у реалізації цього закону, зокрема в частині невивлати МЗП та інших порушень трудового законодавства.

Нагадаймо, що практика штрафних санкцій є розповсюдженою у країнах ЄС. Так, мінімальні штрафи за порушення трудового законодавства в перерахунку на гривню становлять від 8300 грн. (Болгарія) до 100000 грн. (Чехія), максимальні від 83000 грн. (Болгарія) до 2000000 грн. (Словаччина). У європейських країнах для легалізації заробітної плати, підвищення мінімальних державних гарантій у сфері оплати праці застосовуються жорсткі заходи, посилюються контрольні функції інспекцій праці тощо. Наприклад, у Великій Британії за недотримання мінімальних розмірів зарплати роботодавці виплачують штрафи у розмірі 7,2 фунтів стерлінгів на день за кожного працівника. У Литві роботодавці, які платять зарплату меншу від мінімальної, можуть бути оштрафовані на 2896 євро, а в Угорщині при багаторазових порушеннях штраф може досягати 24 500 євро [22, с. 269].

Тому зауважимо, що приховування роботодавцями зарплат слід викорінювати більш кваліфіковано, ніж це робиться. Фактично на сьогодні маємо лише детальну констатацію нарахування таких сум по автоматизованій системі персоніфікованого обліку відомостей (АСПОВ) та досить обмежений вплив на відповідних роботодавців, які часто ледве виплачують мінімальні штрафи.

Територіальні управління Пенсійного фонду, що наповнюють і використовують дані системи АСПОВ, повинні організовувати дієву участь уповноважених установ – місцевих управлінь праці, державних інспекцій.

Із наведеного вище випливає, що досягнення гідної заробітної плати, як найважливішого чинника капіталізації людського капіталу в становленні масового потужного середнього класу, відбувається в разі:

- створення високотехнологічних, високооплачуваних робочих місць як передумови гідної праці та гідної заробітної плати;
- врахування роботодавцем можливостей для особистісного й професійного зростання працівника;
- створення умов для гідної праці;
- підвищення ролі матеріальних стимулів із застосуванням компенсаційних виплат;
- забезпечення ефективного використання конкурентоздатного персоналу з високим людським капіталом, здатного до рідкісної праці;
- реструктуризації економіки в бік зростання конкурентоспроможності вітчизняної промисловості, зокрема орієнтованої на обробку сільськогосподарської продукції за повного циклу;
- забезпечення гідних умов праці та безпеки на робочому місці;
- соціальний захист, соціальний діалог, соціальне партнерство та участь в обговоренні й запровадженні колективно-договірних умов здійснення виробничого процесу і створення мотиваційного середовища відповідного умовам гідної праці та гідної заробітної плати.

Отже, запровадження справедливих розподільних відносин, забезпечення продуктивної, повної зайнятості на робочому місці є запорукою одержання персоналом гідної заробітної плати.

Удосконалення політики оплати праці на рівні підприємництва

Невисока насиченість виробництва конкурентоспроможним фізичним капіталом, неефективні форми організації виробництва зумовлюють низьку граничну продуктивність праці, що встановлює обмеження розмірів зарплати через невисоку максимальну ціну попиту на працю. Відсутність робочих місць із гідною заробітною платою коригує можливість докладання висококваліфікованої праці, що знижує ціну пропозиції праці. Тобто низька продуктивність праці знижує ціну попиту і пропозиції праці, формує рівноважну низьку заробітну плату на підприємстві.

Тому модель організації оплати праці на мікрорівні повинна бути побудована на задоволенні спільних інтересів найманих працівників і роботодавців у кінцевих результатах, на формуванні та використанні людського капіталу через покращення профнавчання, його взаємозв'язок з атестацією персоналу, із матеріальним стимулюванням та економічним зростанням.

Проведені дослідження свідчать, що доходи підприємства від зростання продуктивності праці розподіляються між роботодавцями і найманими працівниками несправедливо. Велика частина доходу привласнюється власниками основного капіталу, роботодавцями та державою (через податкові механізми). Тому застосування прогресивних форм і систем оплати праці, використання передового вітчизняного та зарубіжного досвіду, що може бути застосований у вітчизняних умовах, дозволить більш ефективно проводити роботу з реформування оплати праці, насамперед у напрямку зростання її рівня. Наприклад, практика показує, що в умовах нестабільного виробничого процесу відрядна форма оплати праці не завжди себе виправдовує. Про це свідчить діяльність таких прибуткових підприємств, як морські торговельні порти, на яких кінцевий результат залежить від маркетингової складової (таке є характерним для більшості українських підприємств, працівників і не тільки на експорт), де переважною стає сполучення відрядної та погодинної форми оплати праці, тобто комбінована система оплати праці.

Зараз в Україні невирішеною проблемою залишається низька частка витрат на оплату праці у структурі операційних витрат із реалізованої продукції (робіт, послуг). При цьому не простежується залежність між збільшенням частки витрат на оплату праці та зменшенням частки матеріальних витрат. Аналіз структури операційних витрат із реалізованої продукції (робіт, послуг) показує, що 30% сукупних обсягів продукції є матеріаломісткими (з високою питомою вагою амортизації), тобто використання цих ресурсів є малоефективним. Такий ресурсний баланс не дозволяє створювати конкурентоспроможну продукцію та забезпечувати зростання соціальних стандартів. Заходи щодо виправлення скривлення, що сталося в структурі операційних витрат, пов'язані, насамперед, із скороченням частки матеріальних витрат на підставі ресурсозберігаючих технологій. Але таке рішення

знаходиться у контексті посилення інвестиційно-інноваційної діяльності підприємства, оновлення технологічної бази, створення нових робочих місць з гідною оплатою праці. У контексті даного дослідження цьому сприяє також встановлення більш високих соціальних стандартів, насамперед МЗП, виходячи з необхідності зниження ступеня експлуатації найманого працівника.

Одне з найбільш важливих питань стосується нинішнього обгону темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання продуктивності праці. У дослідженні доведено про припустимість вибіркового підходу до оцінки цього співвідношення. Усе залежить від конкретної ситуації, тісноти зв'язку між методом вимірювання показника продуктивності праці та трудовим внеском працівників у формування його рівня. При цьому на мікрорівні важливо бачити, наскільки показник продуктивності праці пов'язаний з трудовими зусиллями конкретних працівників або колективів.

Доведено, що система оплати праці на підприємствах бюджетної сфери досі має суттєві недоліки: незадовільна диференціація заробітної плати, міжгалузеві диспропорції в посадових окладах працівників, які виконують однакову за складністю та функціональними ознаками роботу, неузгодженість посадового окладу (тарифної ставки) працівника із законодавчо встановленою МЗП тощо. Тому дозріло реформування оплати праці працівників бюджетної сфери для посилення їх мотивації, забезпечення об'єктивної диференціації заробітної плати. Зокрема, є доцільним упровадження Єдиної тарифної сітки для працівників цієї сфери.

Отже, удосконаленню політики оплати праці на підприємствах, спрямуванню її на досягнення рівня гідної заробітної плати, як умови капіталізації людського капіталу і становлення середнього класу, сприяє розв'язання завдань щодо:

- ефективної структурної перебудови економіки, реструктуризації, модернізації підприємств, інноваційного розвитку виробництва;
- збільшення обсягів виробництва продукції (ВВП) шляхом запровадження новітньої техніки, технологій, створення нових ефективних робочих місць;
- зростання конкурентоспроможності вітчизняної промислової та сільськогосподарської продукції;

- просування вітчизняної продукції на міжнародні ринки, збільшення кількості державних замовлень на виготовлення продукції вітчизняними підприємствами;
- реалізації законодавчих гарантій щодо оплати праці працівників та забезпечення подальшого реформування оплати праці у виробничій та бюджетній сферах через посилення колективно-договірного регулювання оплати праці;
- економічно обґрунтованої й законодавчо закріпленої соціально справедливої диференціації заробітної плати керівників та працівників;
- запровадження економічно обґрунтованого і соціально справедливого рівня оподаткування доходів громадян, підвищення ставки оподаткування на високі й надвисокі доходи громадян до 30%, знизивши при цьому оподаткування низьких трудових доходів;
- ліквідації заборгованість із заробітної плати.

3. Гендерний аспект у становленні масового збалансованого середнього класу.

Проблема вирішення економічної рівності жінок і чоловіків протягом розвитку України як соціальної держави, хоча й має низьку позитивну динаміку, залишається складною. Досі середня заробітна плата жінок є на чверть меншою порівняно із заробітною платою чоловіків на аналогічних посадах. Ця обставина не тільки гальмує кількісне зростання середнього класу, а й робить його незбалансованим у гендерному відношенні, що гальмує розвиток громадянського суспільства й соціально-економічний розвиток країни.

Незважаючи на низьку об'єктивних відмінностей і професійних особливостей у гендерній зайнятості головним системним чинником нерівності в заробітках жінок і чоловіків залишається гендерний розподіл праці. Це виражається в зосередженні в різних секторах економіки, на різних управлінських рівнях і посадах.

Аналіз вітчизняного досвіду, інтернет-видань та Проекту МОТ «Гендерна рівність у сфері гідної праці» свідчать, що сьогодні удосконалення гендерної політики в напрямі забезпечення рівності в оплаті праці жінок і чоловіків потрібно

бачити в контексті розвитку соціального діалогу, з активною участю жінок у його інституціях.

Наприклад, Європейський соціальний діалог відбувається як на двосторонній основі між організаціями роботодавців та профспілок, так і на тристоронній основі – між соціальними партнерами та органами державної влади. ЄС визначив шість пріоритетів, що стосуються гендерної рівності:

- економічна незалежність для кожного;
- збалансування професійного та приватного;
- однакове представництво в ухваленні рішень;
- викорінення всіх форм насильства за ознакою статті;
- ліквідація гендерних стереотипів;
- сприяння гендерній рівності в зовнішній та політиці розвитку.

В Україні здійснення гендерної політики щодо рівності в оплаті праці знаходиться в контексті стратегії розвитку ринку праці, яка полягає в розробці нової концепції зайнятості. Вона має спрямовуватися на подолання гендерної асиметрії на ринку праці, яка пов'язана з фемінізацією найменш престижних сфер діяльності. У цій концепції стратегічними пріоритетами у розвитку ринку праці України, на нашу думку, повинні бути:

- зниження різниці у змісті та оплаті праці за галузевою та статевою;
- дотримання принципу рівності у зайнятості за гендерною ознакою;
- посилення контролю за дотриманням роботодавцями трудового законодавства щодо гендерної рівності;
- розробка й реалізація програм жіночого малого та сімейного підприємництва;
- створення умов щодо програм професійного навчання, їхній зв'язок із професійним зростанням та матеріальними стимулами до праці в контексті реалізації концепції людського капіталу;
- пропаганда рівності сімейних і професійних ролей між чоловіками та жінками.

Необхідні інституціональні заходи щодо розробки гендерних програм щодо професійної зайнятості для жінок, які виконують репродуктивні функції, та

забезпечення поєднання сімейних і батьківських обов'язків з підприємницькою діяльністю.

Важливим є врахування у проектах нових програм стратегічного розвитку України, які сьогодні знаходяться в профільних комітетах ВР України гендерного аспекту. Як показують соціологічні дослідження, саме жінки найбільше знаходяться в середньодохідному інтервалі розподілу населення за рівнем середньодушового доходу і в перспективі здатні очолювати зважені прогресивні рухи становлення громадянського суспільства в Україні як соціальної держави.

4. Колективно-договірні умови становлення середнього класу.

Формування нової моделі СТВ, орієнтованої на мотивовану високопродуктивну, високооплачувану працю на умовах продуктивної, повної зайнятості, що відповідає інституціональним змінам, які відбуваються сьогодні в соціально-трудої сфері, належить рішуча роль у справедливому розподілі доходів, забезпеченні умов праці, створенні сприятливого соціально-психологічного клімату, зрештою – мотивованої праці, що є основою формування середнього класу, становлення його як масової і визнаної суспільством рушійної сили в побудові соціальної держави Україна.

Сьогодні склалася така ситуація в розвитку соціально-трудоїх відносин, коли відбувається невідповідність між вимогами держави, галузей економіки. Насамперед це знаходить відображення в невідповідності Генеральній Угоді діючих соціально-трудоїх відносин щодо зобов'язань соціальних партнерів стосовно:

- легалізації заробітної плати;
- заборгованості з виплати заробітної плати;
- порушень структури і розміру фонду оплати праці;
- коефіцієнтів збільшення розмірів соціальних стандартів, особливо по відношенню до МЗП;
- впровадження науково обґрунтованих норм праці;
- застосування передових форм і систем оплати праці.

Тому в колдоговорах є багато зобов'язань, які мають загальний, задекларований характер, що не сприяє формуванню середнього класу, але в них

також безспірні переваги оскільки вони законодавчо базуються на принципах соціального діалогу та соціального партнерства, які необхідно розвивати з урахуванням необхідності усунення таких недоліків:

- не набуває поширення практика індивідуалізації трудових відносин з урахуванням особистих та особистісних здібностей персоналу з їхнім сполученням із колективною солідарністю і відповідальністю за кінцевий результат спільної праці;
- формування нової моделі СТВ, орієнтованої на нові соціальні стандарти і мотивовану трудову діяльність, відбувається стихійно, без належного впливу держави, регіонів і галузей;
- система соціального діалогу і партнерства залишається не достатньо врегульованою через наявність «непрозорих», неформальних схем;
- наймані працівники не вважають профспілки захисниками своїх інтересів оскільки профспілки представляють еклектичні структури, на противагу старим інститутам, що виступають ніби в новій ролі;
- спостерігається порушення трудових прав найманих працівників, на такі порушення є опір з боку найманих працівників у формі прихованого саботажу, через це виникає низька продуктивність праці та неефективна зайнятість;
- відбувається безоглядне впровадження менеджменту західних моделей соціально-трудова відносин, орієнтованих як би на мотивацію персоналу, але які не вписуються в традиційну національну оргкультуру.

Сьогодні у сфері СТВ склалася така ситуація, яка не стимулює становлення дійсного середнього класу, коли навіть традиційні цінності частіше стають дефіцитом. Ця ситуація порушує принцип справедливості та ускладнена відсутністю правової бази, яка є необхідною і орієнтує поведінку суб'єктів соціально-трудова відносин на соціальну відповідальність [8].

Необхідне усунення чинників, які негативно впливають на розвиток соціальної відповідальності бізнесу та формування середнього класу:

- надмірна експлуатація роботодавцями найманої робочої сили та економія підприємцями витрат на робочу силу, на стимулювання якості людського капіталу;
- відсутність зацікавленості підприємців у підвищенні кваліфікації найманих працівників;
- спроби підприємців перекласти частину своїх витрат на державу.

Це впливає на тінізацію СТВ і корумпованість економіки, стійкості якої сприяє:

- відсутність правової орієнтації в поведінці суб'єктів ринкових соціально-трудових відносин, спрямованої на соціальну відповідальність;
- недосконалість трудового та податкового законодавства в контексті запобігання та ліквідації тіньового прояву у соціально-трудових відносинах;
- відсутність прав зайнятого населення та дискримінація з боку роботодавця трудових і соціальних прав працюючого населення особливо в умовах фінансово-економічної кризи.

Отже, соціальний діалог на макроекономічному рівні сьогодні потребує запровадження вже розроблених Законів України «Про соціальне партнерство», «Про колективні договори і угоди» та Трудового Кодексу України (№1038-1).

Необхідна ратифікація Конвенції МОП №173 «Про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця» (1992 р.) та Конвенції МОП № 150 «Про регулювання питань праці: роль, функції і організація» (1978 р.) та розповсюдження їх на національному, регіональному та місцевих рівнях.

Відповідно до вищезазначеного, в розбудові національної моделі соціально-трудових відносин найважливішим є використання вищезазначеної економічної теорії інституціоналізму. Інституціоналізм взагалі забезпечує посилений вплив держави на ринкову економіку. Методи впливу держави на економіку ринкового типу полягають не в стимулюванні ефективного попиту на основі зростання державних витрат, а у створенні певних правових норм, що обмежують монополізацію у впровадженні інституціональних механізмів, які стимулюють конкуренцію та ефективну діяльність суб'єктів господарювання. Стосовно економіки перехідного періоду інституціоналізм активізує участь держави у

вирішенні завдань соціально-економічного розвитку. Це пов'язане як з потребою інтенсивного формування системи нових формальних і неформальних інститутів, так і з необхідністю мінімізації втрат, які є неминучими в ході перебудови колишніх та становлення нових інституціональних структур. Цього потребує нарощування глобалізаційних процесів, а звідси – зростання відкритості національної економіки.

Потрібно змінити роль держави в регулюванні соціально-трудової сфери, вона повинна набути якісно нового змісту за шляхами, які підвищують рівень мотивації працівників до продуктивної праці та сприяють становленню середнього класу:

- удосконалення нормативно-законодавчої бази, що регулює СТВ;
- зростання ефективності діяльності представницьких органів роботодавців і найманих працівників у використанні потенціалу соціального партнерства;
- одночасне реформування відносин пенсійній, податковій, житлово-комунальній та ін.;
- загальний та повний розвиток норм виробничої демократії, що визнані світовою практикою, які повинні бути реалізовані за різними формами участі персоналу в управлінні виробництвом;
- впровадження дієвого механізму контролю за дотриманням трудового законодавства та підвищення відповідальності за його порушення.

3.3 Модель прогнозу щодо становлення середнього класу в Україні

Одержані результати кількісної та якісної оцінки потенційного середнього класу дозволяють стверджувати, що його представники мають шанси для входження до складу середнього класу. Отже, наявність середнього класу і його потенціалу свідчить про можливість зміцнення і розширення його меж. На основі цього твердження ми вирішили здійснити математичне прогнозування чисельності середнього класу.

Для проведення прогнозування частки середнього класу за економічного критерію, вважаємо за доцільне зробити прогноз показника ВВП включно до 2025 р.

Для розрахунку показників динаміки на постійній базі кожен рівень ряду порівнюється з одним і тим же базисним рівнем. Показники, що при цьому обчислюються, називаються базисними.

Для розрахунку показників динаміки на змінній базі кожний наступний рівень ряду порівнюється з попереднім. Обчислені таким способом показники динаміки називаються ланцюговими. Найважливішим статистичним показником динаміки є абсолютний приріст, який визначається в різному зіставленні двох рівнів ряду динаміки в одиницях виміру вихідної інформації.

Важливим статистичним показником динаміки соціально-економічних процесів є темп нарощування, який в умовах інтенсифікації економіки вимірює нарощування в часі економічного потенціалу.

$$T_n = \Delta y_{ци} / y_1$$

Таблиця 3.1

Ланцюгові показники ряду динаміки

Період	ВВП, дол. США	Абсолютний приріст	Темп приросту, %	Темпи росту, %	Абсолютне вираження 1% приросту	Темп нарощування, %
2000	31262	-	-	100	-	0
2001	38009	6747	21.58	121.58	312.62	21.58
2002	42393	4384	11.53	111.53	380.09	14.02
2003	50133	7740	18.26	118.26	423.93	24.76
2004	64883	14750	29.42	129.42	501.33	47.18
2005	86142	21259	32.77	132.77	648.83	68
2006	107753	21611	25.09	125.09	861.42	69.13
2007	142719	34966	32.45	132.45	1077.53	111.85
2008	179992	37273	26.12	126.12	1427.19	119.23
2009	117228	-62764	-34.87	65.13	1799.92	-200.77
2010	136419	19191	16.37	116.37	1172.28	61.39
2011	163160	26741	19.6	119.6	1364.19	85.54
2012	175781	12621	7.74	107.74	1631.6	40.37

Продовження Таблиці 3.1

2013	183310	7529	4.28	104.28	1757.81	24.08
2014	131805	-51505	-28.1	71.9	1833.1	-164.75
2015	90615	-41190	-31.25	68.75	1318.05	-131.76
2016	93270	2655	2.92	102.92	906.15	102.92
Всього	1832219					

Джерело: розраховано автором.

У 2016 р. порівняно з 2015 р. рівень ВВП збільшився на 2655 дол. США або на 2,92%. Максимальний приріст спостерігається у 2008 р. (37273 дол. США). Мінімальний приріст зафіксовано у 2009 р. (-62764 дол. США). Темп нарощення показує, що тенденція ряду зростаюча, що свідчить про прискорення ВВП. У 2016 р. порівняно з 2000 р. ВВП збільшився на 62008 дол. США або на 298,3%.

Середнє значення ВВП з 2000 р. до 2016 р. склало 107777,59 дол. США.

Середній темп зростання:

$$\overline{T_p} = \sqrt[n-1]{\frac{y_n}{y_1}}$$

$$\overline{T_p} = \sqrt[16]{\frac{90615}{31262}} = 1.0688$$

У середньому за весь період зростання аналізованого показника склав 1,0688.

Середній темп приросту:

$$\overline{T_{np}} = \overline{T_p} - 1$$

$$\overline{T_{np}} = 1.0688 - 1 = 0.688$$

У середньому ВВП з кожним періодом збільшувався на 6,9%.

Середній абсолютний приріст представляє собою узагальнену характеристику індивідуальних абсолютних приростів ряду динаміки.

Середній абсолютний приріст:

$$\overline{dy} = \frac{y_n - y_1}{n - 1}$$

$$\overline{dy} = \frac{90615 - 31262}{16} = 3709.56$$

З кожним періодом ВВП в середньому збільшувався на 3709,56 дол. США.

За допомогою МНК знаходимо параметри для лінійного рівняння тренду, яке має вигляд:

$$y = 6744.877 t - 13435936.333$$

Коефіцієнт тренду $b = 6744.877$ показує середню зміну результативного показника (в одиницях виміру y) зі зміною періоду часу t на одиницю його виміру. У цьому прикладі зі збільшенням t на 1 одиницю, y зміниться в середньому на 6744,877.

Перевірка гіпотез щодо коефіцієнтів лінійного рівняння тренду.

1) t -статистика. Критерій Стюдента.

За таблицею Стюдента знаходимо $t_{\text{табл.}}$

$$T_{\text{табл}}(n - m - 1; \alpha/2) = (15; 0.025) = 2.131$$

$$t_{a0} = \frac{a_0}{S_{a0}}$$

$$t_{a0} = \frac{6744.877}{1979.296} = 3.4077 > 2.131$$

Статистична значимість коефіцієнта a_1 підтверджується.

Довірчий інтервал для коефіцієнтів рівняння тренду.

Визначимо довірчі інтервали коефіцієнтів тренду, які з надійністю 95% будуть такими:

$$(b - t_{\text{набл}} S_b; b + t_{\text{набл}} S_b)$$

$$(6744.877 - 2.131 * 1979.296; 6744.877 + 2.131 * 1979.296)$$

$$(2527; 10962.76)$$

$$(a - t_{\text{набл}} S_a; a + t_{\text{набл}} S_a)$$

$$(-13435936.333 - 2.131 * 3974438.556; -13435936.333 + 2.131 * 3974438.556)$$

$(-21905464.9; -4966407.77)$

F-статистика. Критерій Фішера.

Коефіцієнт детермінації.

$$R^2 = 1 - \frac{\sum (y_i - y_t)^2}{\sum (y_i - \bar{y})^2} = 1 - \frac{23975793785.99}{42537089492.118} = 0.4364$$

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \frac{n - m - 1}{m} = \frac{0.4364}{1 - 0.4364} \frac{17 - 1 - 1}{1} = 11.6125$$

Знаходимо з таблиці $F_{kp}(1; 15; 0.05) = 4.54$

де m – кількість факторів у рівнянні тренду ($m=1$).

Оскільки $F > F_{kp}$, то коефіцієнт детермінації (і в цілому рівняння) є статистично значущим.

Вивчено тимчасову залежність ВВП від часу t . На етапі специфікації був обраний лінійний тренд (ланцюговий приріст відносно постійний, а базисний поступово збільшується). Оцінені його параметри методом найменших квадратів. Статистична значимість рівняння перевірена за допомогою коефіцієнта детермінації і критерію Фішера. Установлено, що в досліджуваній ситуації 43,64% загальної варіабельності ВВП пояснюється зміною часового параметру. Установлено також, що параметри моделі статистично значущі.

Тобто отримані математичні дані свідчать про те, що протягом наступних шести років з кожним періодом часу t (1 рік) значення ВВП в середньому збільшується на 5608,6 млн. дол. (Табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Прогнозні значення ВВП на період 2020 – 2025 рр.

Рік	2020	2021	2022	2023	2024	2025
ВВП, млн. дол. США	136811	142420	148117	153894	159280	164854

Джерело: розраховано автором.

Для розрахунку прогнозних показників середнього класу за економічним критерієм використовуємо рівняння парної регресії.

На підставі поля кореляції можна висунути гіпотезу (для генеральної

сукупності) про те, що зв'язок між усіма можливими значеннями X і Y носить лінійний характер.

Лінійне рівняння регресії має вигляд $y = bx + a$

Оціночна рівняння регресії (побудоване за вибірковими даними) буде мати вигляд $y = bx + a + \varepsilon$, де

ε_i - спостережувані значення (оцінки) помилок ε_i ,

a і b відповідно оцінки параметрів α і β регресійної моделі, які слід знайти.

Для оцінки параметрів α і β – використовуємо МНК.

Система нормальних рівнянь має вигляд:

$$a \cdot n + b \cdot \sum x = \sum y$$

$$a \cdot \sum x + b \cdot \sum x^2 = \sum y \cdot x$$

Таблиця 3.3

Розрахункова таблиця для одержання параметрів регресії

x	y	x^2	y^2	$x \cdot y$	$y(x)$	$(y_i - \text{уср})^2$	$(y_i - y(x))^2$	$(x_i - \text{хср})^2$
252,72	56	63867,4	3136	14152,32	50,75053	40,48141	27,55696	639,5841
287,58	55,4	82702,26	3069,16	15931,93	52,28474	33,20641	9,704868	3618,023
332,85	54,2	110789,1	2937,64	18040,47	54,2771	20,81641	0,005944	11113,38
339,74	52,1	115423,3	2714,41	17700,45	54,58033	6,063906	6,152028	12613,54
237,16	44,7	56244,87	1998,09	10601,05	50,06572	24,37891	28,79098	94,6729
118,56	42,8	14056,47	1831,84	5074,368	44,84607	46,75141	4,186395	11852,68
110,16	46,6	12135,23	2171,56	5133,456	44,47638	9,226406	4,509764	13752,25
140,67	45,3	19788,05	2052,09	6372,351	45,81914	18,81391	0,269509	7527,298

Джерело: розраховано автором.

Для наших даних система рівнянь має вигляд:

$$8a + 1852.7b = 360.6$$

$$1852.7a + 482491.855b = 87368.91$$

Отримуємо емпіричні коефіцієнти регресії: $b = 0.07222$, $a = 28.3508$

Рівняння регресії (емпіричне рівняння регресії) має вигляд:

$$y = 0.07222x + 28.3508$$

Параметри рівняння регресії.

Вибіркові середні:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{1852.7}{8} = 231.588$$

$$\bar{y} = \frac{\sum y_i}{n} = \frac{360.6}{8} = 45.075$$

$$\overline{xy} = \frac{\sum x_i y_i}{n} = \frac{87368.91}{8} = 10921.114$$

Вибіркові дисперсії:

$$S^2(x) = \frac{\sum x_i^2}{n} - \bar{x}^2 = \frac{482491.85}{8} - 231.588^2 = 6678.71$$

$$y_x = r_{xy} * \frac{x - \bar{x}}{S(x)} * S(y) + \bar{y} = 0.68 \frac{x - 231.588}{81.723} 8.682 + 45.075 = 0.0722x + 28351$$

$$S^2(y) = \frac{\sum y_i^2}{n} - \bar{y}^2 = \frac{16857}{8} - 45.075^2 = 75.37$$

Середньоквадратичне відхилення:

$$S(x) = \sqrt{S^2(x)} = \sqrt{6678.71} = 81.723$$

$$S(y) = \sqrt{S^2(y)} = \sqrt{75.37} = 8.682$$

Коефіцієнт кореляції b можна знаходити за формулою, не вирішуючи систему безпосередньо:

$$b = \frac{\overline{xy} - \bar{x} * \bar{y}}{S^2(x)} = \frac{10921.114 - 231.588 * 45.075}{6678.71} = 0.07222$$

$$a = \bar{y} - b * \bar{x} = 45.075 - 0.07222 * 231.588 = 28.3508$$

Розраховуємо показник тісноти зв'язку. Таким показником є вибірковий лінійний коефіцієнт кореляції, який розраховується за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\overline{xy} - \bar{x} * \bar{y}}{S(x) * S(y)} = \frac{10921.114 - 231.588 * 45.075}{81.723 * 8.682} = 0.68$$

Лінійний коефіцієнт кореляції набуває значення від -1 до +1.

Зв'язки між ознаками можуть бути слабкими й сильними (тісними). Їхні критерії оцінюються за шкалою Чеддока:

$0.1 < r_{xy} < 0.3$: слабка;

$0.3 < r_{xy} < 0.5$: помірна;

$0.5 < r_{xy} < 0.7$: помітна;

$0.7 < r_{xy} < 0.9$: висока;

$0.9 < r_{xy} < 1$: дуже висока;

Отже, встановлено, що рівень доходу впливає на частку середнього класу, тобто зв'язок між ознакою Y і фактором X є помітним і прямим.

Крім того, коефіцієнт лінійної парної кореляції може бути визначений через коефіцієнт регресії b:

$$r_{x,y} = b * \frac{S(x)}{S(y)} = 0.0722 \frac{81.723}{8.682} = 0.68$$

Оцінка рівняння регресії:

Лінійне рівняння регресії має вигляд $y = 0.0722x + 28.351$

Коефіцієнтам рівняння лінійної регресії можна надати економічний сенс.

Коефіцієнт регресії $b = 0.0722$ показує середню зміну результативного показника (в одиницях виміру y) з підвищенням або пониженням величини фактору x на одиницю його виміру. У цьому прикладі зі збільшенням на 1 одиницю y підвищується в середньому на 0.0722.

Коефіцієнт $a = 28.351$ формально показує прогнозований рівень y, але тільки в тому випадку, якщо $x = 0$ знаходиться поряд із вибірковими значеннями.

Але якщо $x = 0$ знаходиться далеко від вибірових значень x, то буквальна інтерпретація може привести до неправильних результатів, і навіть якщо лінія регресії досить точно описує значення спостережуваної вибірки, немає гарантій, що також буде при екстраполяції вліво або вправо.

Підставивши в рівняння регресії відповідні значення x, можна визначити вирівняні (передбачені) значення результативного показника y (x) для кожного спостереження.

Зв'язок між y і x визначає знак коефіцієнта регресії b (якщо > 0 - прямий зв'язок, інакше - зворотна). У нашому прикладі зв'язок прямий.

Перевірка гіпотез щодо коефіцієнтів лінійного рівняння регресії.

t-статистика. Критерій Стюдента.

$$t_{\text{крит}}(n-m-1; \alpha/2) = (6; 0.025) = 2.447$$

$$t_b = \frac{b}{S_b}$$

$$t_b = \frac{0.0722}{0.0318} = 2.27$$

Оскільки $2.27 < 2.447$, то статистична значимість коефіцієнта регресії b не підтверджується (приймаємо гіпотезу про рівність нулю цього коефіцієнта). Це означає, що в такому разі коефіцієнтом b можна знехтувати.

$$t_a = \frac{a}{S_a}$$

$$t_a = \frac{28.351}{7.811} = 3.63$$

Оскільки $3.63 > 2.447$, то статистична значимість коефіцієнта регресії a підтверджується (відкидаємо гіпотезу про рівність нулю цього коефіцієнта).

Довірчий інтервал для коефіцієнтів рівняння регресії.

Визначимо довірчі інтервали коефіцієнтів регресії, які з надійністю 95% будуть такими:

$$(b - t_{\text{крит}} S_b; b + t_{\text{крит}} S_b)$$

$$(0.0722 - 2.447 * 0.0318; 0.0722 + 2.447 * 0.0318)$$

$$(-0.00561; 0.15)$$

З імовірністю 95% можна стверджувати, що значення цього параметра будуть лежати в знайденому інтервалі. Оскільки точка 0 (нуль) лежить всередині довірчого інтервалу, то інтервальна оцінка коефіцієнта b статистично незначуща.

$$(a - t_{\text{крит}} S_a; a + t_{\text{крит}} S_a)$$

$$(28.351 - 2.447 * 7.811; 28.351 + 2.447 * 7.811)$$

$$(9.237; 47.465)$$

З імовірністю 95% можна стверджувати, що значення цього параметра будуть лежати в знайденому інтервалі.

Прогнозні значення показника потенційного середнього класу наведені в табл.

3.4.

Таблиця 3.4

**Прогнозні значення потенційного середнього класу за економічним капіталом
на період 2020 – 2025 рр.**

Рік	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Середній клас за економічний капіталом	49,0	49,3	49,8	50,2	51,9	52,5

Джерело: розраховано автором.

Отже, за проведеним прогнозом, частка середнього класу в Україні за економічним критерієм до 2025 р. зростатиме в середньому на 0,7% щорічно. Ми вважаємо, що це буде відбуватись через поступове скорочення бідності населення, зростання ВВП, скорочення рівня безробіття. Прогнозоване зростання ВВП на 1% призведе до зростання доходів та збільшення частки середнього класу на 0,5%. Соціально-економічне реформування, що здійснюються Урядом України, спрямоване на макростабілізацію, структурну модернізацію економіки, створення сприятливого середовища для розвитку та ведення бізнесу, розвиток вітчизняної промисловості на національному та регіональному рівнях, фінансову стабілізацію, подолання бідності. Реформування соціально-трудової сфери сьогодні пов'язано із виходом із «тіні», зростанням мінімальних стандартів та трудових доходів та створенням нових робочих місць. Розвиток фінансового сектора передбачає наближення регулювання ринку фінансових послуг України до правил та норм ЄС, збалансованість економічних інтересів через формування ринкового конкурентоспроможного середовища, прозорість та високі стандарти розкриття інформації учасниками фінансового сектора та регуляторами, цілісність фінансової

системи, всебічний захист прав кредиторів, споживачів та інвесторів. Зростанню середнього класу, що доведено математичним прогнозуванням, також сприятиме створення можливостей для реалізації людського потенціалу громадян. Це має відбуватися шляхом удосконалення соціальної політики та соціального захисту. Запропоновані заходи сприятимуть створенню умов для підтримки непрацездатного населення та гідного рівня життя, умов праці, отримання гідного доходу для працездатного населення.

Висновки до розділу 3

1. За авторського аналітичного узагальнення результатів дослідження статистично достовірної макроекономічної динаміки й репрезентативних соціологічних опитувань обґрунтовано систематизований ієрархічний склад і структура заходів (напрямів і шляхів) щодо зростання доходів населення та щодо капіталізації людського капіталу як передумови його становлення.

2. У складі заходів щодо зростання доходів населення як першооснови формування середнього класу зроблено акцент на першому напрямі – зростанні трудових доходів населення як головному чиннику наповнення державного бюджету та Єдиного державного фонду соціального страхування. Віддаючи належне активній політиці зайнятості, зміцненню інституціональних основ політики оплати праці, найбільшій уваги приділено базису трудових доходів – заробітній платі та соціальним стандартам.

3. Узагальнено найбільш актуальні проблеми щодо розвитку підприємницької діяльності, її спрямованості на відкритий бізнес, чому сприяє інституціонально-правова збалансованість у його розвиток, активне залучення інвестицій у новітні бізнес-структури. Зростання доходу населення, як предтеча формування й послідовного становлення середнього класу, залежить сьогодні від об'єднання зусиль у виробничій сфері із зваженою монетарною політикою щодо стримування інфляції, пожвавлення інвестиційної політики, позитивного експортно-імпортного сальдо.

4. Підвищення рівня життя незапрацездатного та незапрацездатного за віком населення, як першооснови віднесення їх до середнього класу, залежить від успіхів у реалізації попередніх їхніх складових політики доходів населення, що дозволить здійснити подальше реформування пенсійної реформи, запроваджувати соціальне страхування населення, удосконалити систему державної соціальної допомоги у грошовому вимірюванні.

5. Основними напрямками капіталізації людського капіталу визначено такі: підготовка висококваліфікованої робочої сили, створення умов для гідної праці, гендерна та міграційна політики, використання людського капіталу незапрацездатного та незапрацездатного за віком населення. Найбільшої уваги в напрямі капіталізації людського капіталу заслуговують «створення умов для гідної праці» шляхом упровадження нових високотехнологічних робочих місць, забезпечення професійного зростання працівника, підвищення матеріальних стимулів до праці із застосуванням компенсаційних виплат, що в кінцевому підсумку забезпечує працівнику гідну заробітну плату, гідний трудовий дохід.

6. Розроблено модель прогнозу щодо становлення середнього класу в Україні до 2025 р., згідно з якою очікується зростання потенційного середнього класу за економічним критерієм залежно від висхідної динаміки ВВП та рівня доходу. Так, прогнозується зростання середнього класу за економічним капіталом до 52,5% у 2025 р.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 2, ст.25) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1774-19/paran82#n82>
2. Колот А.М. Сучасна філософія корпоративної соціальної відповідальності: еволюція поглядів/А.М. Колот//Україна: аспекти праці. 2013. – No 8. – С. 3–17.
3. Програма гідної праці на 2016-2019 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/ukraine/WCMS_470684/lang--en/index.htm
4. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://search.ukr.net/?q=бюджет+1+1кв+2017>
5. РБК-Україна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rbc.ua/rus/news/1-lvartale-2017-goda-postupil-38-1492700380.htm>
6. Коваленко С. О. Сучасні проблеми відповідності державних соціальних стандартів реальним потребам населення / О. С. Коваленко // Вісник ХНАУ. Серія «Економічні науки» – Харків, 2015. – №3. – С. 246-252.
7. Український ринок праці: особливості розвитку та ефективність функціонування /І. Л. Петрова, В. В. Близнюк, Г. Т. Куликов та ін. / За ред. І. Л. Петрової. – К., 2009. – С. 368.
8. Звіт про НДР «Вдосконалення системи соціального захисту населення в умовах підвищення споживчих цін». (№ держреєстрації 0108U002370. – НДІ праці, 2008. – С. 155.

9. Кравчик Р. Гідна праця та Міжнародна організація праці // Профспілкові вісті. – 2008. – № 40. – С. 14.

10. Лібанова Е. М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е.М. Лібанова // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 34-60.

11. Головаха Н. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине // Социологический журнал. – 1997, №4. – С. 22-32.

12. Симончук О. В. Середній клас: люди і статуси. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 175,176.

13. Москаленко В. Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата. – 2004. – №6. – С. 4-5.

14. Звіт про НДР «Перспективні напрями державної політики у сфері соціального розвитку України», № держреєстрації 0110V000948. – НДІ праці. – 2011 р.

15. Гріщенко К., Рудницький Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна, 2002. Моніторинг соціальних змін. – К., 2002. – С. 46-59.

16. Куліков, Ю. М. Мінімальна заробітна плата в методології неформальної зайнятості [Текст] / Ю. М. Куліков, О. В. Йолкіна// Економіка України. – Київ : Преса України, 2015. – № 9. – С. 88-93.

17. Кузнецова З. Плоская шкала налога на доходы физических лиц: плюсы и минусы // Человек и труд. – 2009. – № 8. – С. 55–61.

18. Послання Президента України до ВР України. «Європейській вибір. Концептуальні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 - 2011 рр.» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02>

19. Сало Я. В. Середній клас у сучасному соціально-економічному реформуванні в Україні / О. Терехова, Я. Сало // Україна: аспекти праці. – Київ, 2017. – №3. – С. 20-27.

20. Кір'ян, Т. Капіталізація людського капіталу в контексті гідної праці [Текст] / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Україна: аспекти праці. – 2016. – № 5-6. – С. 3-9.

21. Объем «теневой» экономики в Украине составляет 1,1 трлн грн. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/article/107805>

22. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України) : [статистичний збірник] / Відп. за вип. І.І.Осипова. – К. : Державний комітет статистики України, 2007. – С. 430. – Частина І.

ВИСНОВКИ

1. Доведено на засадах ретроспективного аналізу світової методології соціальної стратифікації провідну історичну роль чисельного, міцного середнього класу у становленні найкращих форм державності в прискореному розвитку постіндустріального та суспільства економіки знань.

2. Сформульовано сучасну парадигму середнього класу, згідно з якою потрібно його розглядати як чисельну верству населення у сукупності домогосподарств, що відповідають трьом основним критеріям, покладеним у наступний алгоритм його ідентифікації і оцінки:

- суб'єктивне визнання дорослими членами домогосподарства належними себе до середнього класу за ознаками свого власного соціального стану, відносної задоволеності статусом та рівнем добробуту своєї родини;
- середньосупільний в масштабах країни грошовий дохід, що припадає на члена домогосподарства, відповідний сьогоденним умовам розвитку вітчизняної економіки;
- рівень освіти та професійної кваліфікації, достатній для капіталізації особистого людського капіталу.

3. Обґрунтовано авторський методичний підхід, заснований на віднесенні людини до середнього класу, дохід якої визначається інтервальним значенням, з центром, що дорівнює його медіанному значенню. Відповідно до авторської парадигми формування сучасного середнього класу розроблено методичний підхід щодо кількісної і якісної оцінки середнього класу за трьома груповими критеріями:

- самоідентифікації;
- економічного, статистично визначеного за сукупним доходом людини;
- людського капіталу, розрахованого за освітнім та за професійно-кваліфікаційним рівнями.

4. Визначено висхідну динаміку номінального ВВП на душу населення та середньодушового доходу протягом 2001 – 2018 рр. у гривневому вимірюванні, у доларовому еквіваленті та за ПКС, крім післякризового 2009 р. та після 2013 р. за відомих причин. Макроекономічна динаміка дає підставу для підтвердження висловленої автором оптимістичної гіпотези стосовно поступового формування й послідовного становлення середнього класу провідним актором та агентом соціально-економічного реформування й розвитку нашої країни.

5. Визначено за результатами узагальнення динаміки за 2005–2018 рр. соціологічних досліджень, що здійснювались в Україні провідними вченими та самоідентифікаційних оцінок людини за методикою автора дисертації:

- коливання частки населення, належного до дійсного середнього класу, знаходиться в межах від 30% до 50%;
- динаміка професійного портрета середнього класу характеризується двома тенденціями: зростає частка керівників, підприємців і висококваліфікованих фахівців; скорочується питома вага працівників нефізичної праці через відсутність умов для професійного зростання.

6. Керуючись авторською методикою оцінки потенційного середнього класу за критерієм економічного капіталу, зроблена його кількісна оцінка протягом 2001–2018 рр. Задля цього проаналізована динаміка (2005–2018 рр.) нерівності за доходами населення (децильний коефіцієнт фондів, індекс Джині, монетарна бідність), скорегованими на рівень інфляції. Характер зміни кривої нагадує динаміку середньодушових еквівалентних загальних доходів. Так, якщо на піднятті економіки у 2005, 2013 рр. частка потенційного середнього класу зростала і становила відповідно 53,7% і 52,1%, то у 2018 р. вона знизилася до 42,5%. Результати зваженої підсумованої оцінки за критерієм людського капіталу в динаміці за 2001 – 2018 рр. мають незначні коливання в межах 55 – 61%. У

досліджуваній економічній ситуації 72,4% загальної варіабельності середнього класу обумовлюється зміною рівня людського капіталу. Збільшення його на 1% призводить до зростання чисельності середнього класу в середньому на 0,807%.

7. Обґрунтовано, за результатами аналітичного узагальнення результатів дослідження статистично-достовірної макроекономічної динаміки й репрезентативних соціологічних опитувань, систематизовано ієрархічний склад і структуру заходів щодо зростання доходів населення як першооснови формування середнього класу. Акцентовано увагу на першочерговому зростанні заробітної плати і трудових доходів населення, як головному чиннику наповнення бюджету та Єдиного державного фонду соціального страхування, що знаходиться в контексті нинішніх урядових соціально-економічних реформ у напрямі активної зайнятості, зміцнення інституціональних основ політики оплати праці, починаючи із соціальних стандартів та раціоналізації операційних витрат.

8. Обґрунтовано в напрямі капіталізації людського капіталу, як фактору зростання доходів його носія, становлення дійсним середнім класом, рушієм соціально-економічного прогресу, необхідність створення умов для гідної праці шляхом упровадження нових високотехнологічних робочих місць, забезпечення професійного зростання працівника, застосування компенсаційних виплат, що знову ж забезпечує йому гідний трудовий дохід. Вважається за необхідне контекст капіталізації людського капіталу бачити у висококваліфікованій робочій силі, активній гендерній і міграційній політиці та використанні здібностей непрацевдатного населення в їх суспільно-корисній діяльності.

9. Розроблено модель прогнозу щодо становлення середнього класу в Україні до 2025 р., згідно з якою очікується зростання потенційного середнього класу за економічним критерієм залежно від висхідної динаміки ВВП та рівня доходу. Так, прогнозується зростання середнього класу за економічним капіталом до 52,5% у 2025 р.

Додаток А

АНКЕТА

Шановний респонденте!

Будь ласка, позначте варіанти відповідей, які Вам підходять. Це опитування анонімне, воно буде використано для віднесення Вас до відповідного соціального класу. Дякуємо за співпрацю!

1. Ваш вік: _____ років

2. Ваша стать: а) Ч б) Ж

3. Ваш сімейний стан?

а) Одружений (заміжня).

б) Неодружений (незаміжня).

4. Яка чисельність вашого домогосподарства?

а) 1 – 3 особи.

б) 4 – 5 осіб.

в) Більше 5 осіб.

5. Яка у Вас освіта?

а) Середня, професійно-технічна (ПТУ), середня спеціальна (технікум, коледж).

б) Базова вища (ступінь бакалавра), вища.

в) Кандидатський/докторський науковий ступінь.

6. Якій роботі Ви б віддали перевагу сьогодні, якби могли обирати?

а) Мати нехай невеликий, але твердий зарібок і впевненість у завтрашньому дні.

б) Мати нехай невеликий, але твердий зарібок, але більше вільного часу і легшу роботу.

в) Багато заробляти, нехай навіть без особливих гарантій на майбутнє.

г) Мати власну справу, вести її на свій страх і ризик.

д) Важко відповісти.

7. До якої групи працівників Ви себе відносите?

а) Керівник вищої ланки.

б) Заступник керівника, головний спеціаліст.

в) Керівник середньої ланки (керівник підрозділу, відділу).

г) Кваліфікований фахівець.

д) Службовець без вищої освіти.

е) Технічний або обслуговуючий персонал.

- е) Кваліфікований робітник, бригадир.
- ж) Підсобний робітник.

8. Чи маєте ви постійний стабільний дохід/заробіток?

- а) Так.
- б) Ні.
- в) Важко відповісти.

9. Ви зайняті самостійним бізнесом чи працюєте за наймом?

- а) Власний бізнес.
- б) За наймом (за контрактом, трудовою угодою).
- в) Самостійно зайнятий/фрілансер (вільнонайманець, який сам шукає собі проекти, може одночасно працювати на декілька фірм).

Продовження додатка А

10. Який був середньомісячний дохід на одного члена Вашого домогосподарства за останній рік?

- а) До 3720 грн.
- б) 3720 – 5350 грн.
- в) Понад 5350 грн.

11. Яке з наведених нижче висловлювань найкраще характеризує Ваше матеріальне становище сьогодні?

- а) Вистачає грошей на їжу, але купити одяг для нас серйозна проблема.
- б) Вистачає на їжу та одяг, але купити телевізор, холодильник або пральну машину нам буде складно.
- в) Можемо купити основну побутову техніку, але на автомобіль нам не вистачає.
- г) Коштів вистачає на все, крім таких дорогих придбань, як квартира або заміський будинок.
- д) Немає ніяких фінансових труднощів. При необхідності можемо купити квартиру або будинок.
- е) Важко відповісти.

12. Скільки грошей Ваша сім'я не витрачає на поточне споживання, а зберігає в тій чи іншій формі?

- а) За останні 12 місяців нічого зберігати не вдавалося.
- б) Заощадження є, але мені б не хотілося називати їхній розмір.
- в) До 2000 грн. у місяць.
- г) Понад 2001 грн. в місяць.

13. Де Ви мешкаєте?

- а) Живу у власній окремій квартирі (будинку).
- б) Орендую житло, проживаю в гуртожитку.

14. Чи є медичні послуги доступними для Вас?

- а) Так.
- б) Ні.
- в) Важко відповісти.

15. Чи висловлюєте Ви активно свою громадянську позицію (участь у виборах, мітингах, акціях проти зниження рівня та якості життя, прав і свобод людини тощо)?

- а) Так.
- б) Ні.
- в) Важко відповісти.

16. Чи цікавитеся Ви політичним життям в Україні, діяльністю політичних партій, представників держави, органів управління тощо?

- а) Цікавлюся постійно. б) Час від часу. в) Зовсім не цікавлюся.

17. Що, на Вашу думку, найбільш явно свідчить про приналежність людини до середнього класу? (Укажіть 3-4 пункти)

- а) Керівна посада. б) Власний будинок, квартира тощо. в) Наявність вищої освіти.
г) Високий рівень зарплати. д) Підприємництво, «своя справа».
е) Стиль життя. є) Манери, стиль поведінки, мова. ж) Соціальна відповідальність, соборність.
з) Коло зв'язків. к) Про «середній клас» нічого не знаю.

18. До якого соціального класу Ви відносите свою сім'ю?

- а) Вищий. б) Середній. в) Нижчий. г) Важко відповісти.

Дякуємо!

Додаток Б

Анкета

Шановний респонденте! Просимо Вас виступити експертом при визначенні рангу чинників і виборі варіантів відповіді стосовно заходів щодо становлення середнього класу в умовах соціально-економічного реформування в Україні.

Гарантуємо конфіденційність Вашої думки.

1. Будь ласка, наведіть дані про себе: 1.1 Скільки Вам років _____

1.2 Позначте статус вашої зайнятості знаком «+»:

	Позначення		Позначення
Держслужбовець		Нестандартно зайнятий (фріланс)	
Робітник бюджетної сфери		Самозайнятий	
Роботодавець		Неформально зайнятий	
Найманий працівник		Інше (назвіть)	

1.3 Ваш сімейний стан:

	Позначення		Позначення
Одружений, зокрема незареєстрований шлюб		Неодружений	

1.4 Яку Ви отримали освіту (позначте знаком «+»):

	Позначення		Позначення
Маю науковий ступінь, вчене звання		Середню спеціальну	
Вищу повну		Середню	
Базову повну		Неповну середню	

2. Скорочення бідності населення.

Просимо Вас визначити ранг чинника цифрою від 1 до 5, де «одиниця» - найвище рангове місце, «п'ять» останнє, або надати Ваше бачення додаткових чинників впливу на подолання бідності у графі «Інше»:

Чинник (для працездатного населення)	Ранг чинника	Чинник (для непрацездатного населення)	Ранг чинника
Забезпечення гідної ЗП		Справедлива пенсія	

Продуктивна зайнятість		Гідні соціальні стандарти	
Сприятливі умови праці		Відчутна соціальна робота	
Професійне та кар'єрне зростання		Громадянська позиція	
Інше (назвіть)		Інше (назвіть)	

3. Які з перелічених заходів щодо політики доходів населення, на Ваш погляд, найбільше сприяють становленню середнього класу. Просимо Вас визначити ранг заходу, де «одиниця» - найвище місце, «десять» - останній ранг, або знаком «-», якщо не згодні вважати його суттєвим. У графі «Інше», будь ласка, надайте свій варіант:

Продовження додатка Б

Політика доходів населення, спрямована на становлення СК	Ранг чинника	Капіталізація людського капіталу, спрямована на становлення СК	Ранг чинника
Реалізація урядових інституціональних заходів, спрямованих на макроекономічну стабілізацію і соціально-економічний розвиток		Створення високотехнологічних робочих місць як умови для одержання гідної заробітної плати та використання висококваліфікованої і рідкісної праці	
Боротьба з тінізацією соціально-трудових відносин і корумпованістю економіки		Забезпечення умов для продуктивної зайнятості осіб з високим рівнем людського капіталу. Зважена міграційна політика	
Зважена монетарна та політика оподаткування доходів населення		Удосконалення системи компенсаційних виплат для мотивації осіб з креативними здібностями	
Соціально-трудові відносини, що сприяють професійно-кар'єрному зростанню з виявленням осіб для кадрового резерву		Посилення матеріальної і моральної мотивації населення до суспільно-корисної діяльності і активної громадянської позиції	
Актуалізація інвестиційно-інноваційної політики, особливо в сфері промисловості та с/г		Створення умов на виробництві і в суспільстві для використання здібностей осіб з особливими потребами	
Політика доходів від підприємницької діяльності та власності		Врахування гендерного аспекту у виробничій і суспільній діяльності	
Системне зростання трудових доходів населення		Підвищення ролі людського фактору при обговоренні і вирішенні проблем соціального партнерства	
Удосконалення системи		Підвищення уваги суспільства до	

державної соціальної допомоги		заслуг непрацюючого і старшого покоління	
Створення системи пенсійного і суспільного соціального страхування		Підвищення соціальної відповідальності держави, бізнесу й людини в побудові громадянського суспільства	
Інше (назвіть)		Інше (назвіть)	

4. Які, на Вашу думку, можна очікувати результати від становлення середнього класу. Позначте, будь ласка, знаком «+» чи «-» Ваш вибір або особливу думку в графі «Інше»:

Продовження додатка Б

Очікувані результати, що супроводжують становлення середнього класу	Позначення	Очікувані результати, що супроводжують становлення середнього класу	Позначення
Активізація інвестиційно-інноваційної політики		Зростання якості професійного навчання	
«Біла» заробітна плата не менша за МЗП		Розвинуті відношення соціального партнерства	
Своєчасна оплата податків і повернення кредитів		Зростання корпоративної соціальної відповідальності	
Активізація ролі середнього класу у соціально-економічних реформах, що проводяться		Більш зважена цивілізована громадянська позиція населення країни у побудові громадянського суспільства	
Сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі		Інше (назвіть)	

Додаток В

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***У монографіях:***

1. Сало Я. В. Диференціація доходів населення у контексті подолання бідності та формування середнього класу. *Економіко-інституціональні засади удосконалення політики формування доходів населення: монографія* / Никифорова В. Г. [та ін.]; за ред. Ю. М. Кулікова. Одеса, 2017. С. 82–90. (24,45 друк. арк., особистий внесок здобувача – 1,03 друк. арк.: досліджено основні показники диференціації доходів населення Одеської області).

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Сало Я. В. Системний підхід у дослідженні стратифікаційних процесів. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія*. 2015. № 3 (223). С. 134–145. (0,54 друк. арк.).

3. Сало Я. В. Економічні фактори соціальної стратифікації суспільства. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Серія «Економіка»*. 2016. Вип. 7 (49). Т. 21. С. 119–122. (0,55 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

4. Сало Я. В. Середній клас як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2016. Вип. 7, ч. 3. С. 63–66. (0,45 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

5. Сало Я. В. Середній клас: проблеми формування. *Економіка та суспільство*. 2016. № 4. С. 270–274 URL: <http://www.economyandsociety.in.ua/journal-4/11-stati-4/312-salo-ya-v> (0,5 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

6. Сало Я. В. Макроекономічне становище як передумова формування середнього класу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. Вип. 24–2. С. 53–57. (0,47 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

7. Терехова О. Л. Сало Я. В. Середній клас у сучасному соціально-економічному реформуванні в Україні. *Україна: аспекти праці*. Київ, 2017. № 3. С. 20–27. (1,15 друк. арк., особистий внесок здобувача – 0,55 друк. арк.: удосконалено методичний підхід до визначення частки середнього класу в суспільстві).

8. Сало Я. В. Вплив державної соціально-економічної політики на нерівність в розподілі доходів. *Бізнес-навігатор*. 2017. Вип. 4–2 (43). С. 76–81. (0,51 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

9. Сало Я. В. Методологія і практика оцінки середнього класу як чинника соціально-економічного зростання України. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1 (63). С. 146–153. (0,72 друк. арк.) (*Index Copernicus*).

Статті у наукових виданнях інших держав, які включені до міжнародних наукометричних баз:

10. Salo I. The analysis of the state and development prospects of the middle class in Ukraine. *Baltic journal of economic studies*. 2016. Vol. 2. № 2. P. 123–128. (0,76 друк. арк.) (*Web of Science, Index Copernicus*).

Матеріали конференцій:

11. Сало Я. В. Особливості стратифікаційних процесів в трансформаційній економіці України. *Актуальні питання розвитку економіки в сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 26–27 лютого 2016 р.)*. Одеса: ЦЕДР, 2016. С. 66–69.

12. Сало Я. В. Розвиток середнього класу в українському суспільстві в умовах його трансформації. *Стан та шляхи стабілізації фінансово-економічної системи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 26–27 лютого 2016 р.). Київ: Аналітичний центр «Нова економіка», 2016 С. 67–69.

13. Сало Я. В. Функції середнього класу в ринковому суспільстві. *Новий погляд на розвиток економіки країни*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 25–26 березня 2016 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика». С. 69–72.

14. Сало Я. В. Вплив соціальної політики на формування середнього класу в Україні. *Соціальні особливості та світові тенденції управління та адміністрування на макро-, мезо-, і мікрорівнях економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпропетровськ, 8–9 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. Ч. 2. С. 43–46.

15. Сало Я. В. Критерії визначення середнього класу в сучасному суспільстві. *Соціальна відповідальність: сучасні виклики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Краматорськ, 21–22 квітня 2016 р.). Краматорськ: ДДМА, 2016. С. 213–215.

16. Salo I. V. The impact of state social policies on reducing inequalities of society. *Economy and society: modern foundation for human development*: Proceedings of the International Scientific Conference, Part 2, October 31, 2016. Leipzig, Germany: Baltija Publishing. P. 162–164.

17. Salo I. V. Business activity as a basis for middle class formation. *Integration of business structures: strategies and technologies*: International Scientific-Practical Conference: Part II, February 24, 2017. Tbilisi, Georgia: Baltija Publishing. 2017. P. 107–110.

18. Сало Я. В. Фактори диференціації доходів. *Научный диспут: вопросы экономики и финансов*: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ – Будапешт – Відень, 31 березня 2017 р.). Київ: Фінансово-екон. наук. рада, 2017. С. 17–19.

19. Сало Я. В. Креативний середній клас. *Сучасні тенденції в економіці та управлінні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Запоріжжя, 30 червня 2017 р.). Запоріжжя: ГО «СІЕУ», 2017. Ч. 1. С. 64–66.

20. Сало Я. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення середнього класу. *Соціально-економічний розвиток країни в контексті інтеграційних процесів: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 14–14 липня 2017 р.), Київ: ГО «Київ. екон. наук. центр», 2017. С. 103–105.

21. Сало Я. В. Стратифікаційні ознаки середнього класу. *Фінанси, аудит та соціальна економіка: аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Львів, 28–29 липня 2017 р.). Львів: ЛЕФ, 2017. С. 89–91.

22. Сало Я. В. Середній клас як необхідна умова модернізації української економіки. *Оцінка тенденцій та перспективних напрямків розвитку економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Дніпро, 14 квітня 2018 р.). Дніпро: НО «Перспектива», 2018. С. 85–88.

23. Сало Я. В. Капіталізація людського капіталу в контексті формування середнього класу. *Приморські регіони: проблеми траєкторії соціально-економічного розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 19 квітня 2018 р.). Одеса: МГУ, 2018. С. 98–101.

Додаток Г

Відомості про апробацію результатів дисертації

УКРАЇНА

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ

проспект Шевченка, 4, м.Одеса, 65032, тел./факс: (048) 718-94-66, тел.718-95-27
E-mail: eko@odessa.gov.ua веб-сайт: <http://oda.odessa.gov.ua/> Код ЄДРПОУ 39917856

№ _____

ДОВІДКА

про використання результатів наукового дослідження

**Сало Яни Вікторівни за темою «Соціально-економічні аспекти стратифікації
суспільства у формуванні українського середнього класу»**

Теоретичні і практичні результати науково-дослідницької роботи Сало Яни Вікторівни на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук є важливою складовою щодо забезпечення ефективного державного управління політикою доходів регіону як економічної основи щодо становлення сучасного середнього класу.

Практичну цінність має запропонований автором методичний підхід у дослідженні сучасного середнього класу, що дозволяє виокремити потенційний та дійсний середній клас Одеської області залежно від групових критеріїв ідентифікації. В дисертації на підставі проведеного соціологічного опитування та експертної оцінки науково обґрунтовані склад, зміст та ієрархія значущості і послідовності необхідних заходів з визначенням відповідних їм напрямів та шляхів щодо підвищення доходів населення та капіталізації людського капіталу, що має практичну значимість.

При розробці стратегічного плану соціально-економічного розвитку Одеської області до 2020 р. і подальший період до 2025 р. використані пропозиції дисертанта у комплексній оцінці проблем становлення середнього класу в регіоні.

Директор Департаменту

Д.Д. Радулов

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
Департамент економічної політики та стратегічного планування
/01.1-27/1991 від 11.09.2018

Продовження додатка Г

**ОДЕСЬКА МІСЬКА РАДА
ДЕПАРТАМЕНТ
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

вул. Пушкінська, 6, Одеса, 65026
тел.: 705-46-20, 722-22-70
факс: 705-46-01
e-mail: depeconomy@omr.odessa.ua

**ОДЕССКИЙ ГОРОДСКОЙ СОВЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ**

ул. Пушкинская, 6, Одесса, 65026
тел.: 705-46-20, 722-22-70
факс: 705-46-01
e-mail: depeconomy@omr.odessa.ua

11.03.18 № 1626/01-41/01

на № _____ від _____

До спеціалізованої
вченої ради

ДОВІДКА

**про використання результатів наукового дослідження
Сало Яни Вікторівни за темою дисертації
«Соціально-економічні аспекти стратифікації суспільства
у формуванні українського середнього класу»**

Результати наукового дослідження Сало Яни Вікторівни надають можливість здійснення дієвих заходів щодо зростання доходів населення та капіталізації людського капіталу, що є необхідною умовою формування середнього класу на регіональному рівні.

Практичну цінність має запропонований методичний підхід до визначення чисельного складу середнього класу (на основі економічного капіталу, людського капіталу та самоідентифікації) та науково обґрунтовані, на підставі проведеного соціологічного опитування і експертної оцінки, склад, зміст, ієрархія заходів (напрямів і шляхів) щодо політики доходів населення та капіталізації людського капіталу, спрямовані на формування чисельного та міцного українського середнього класу.

Пропозиції автора щодо формування середнього класу на основі дотримання пропорцій співвідношення між рівнями доходів різних верств населення і його становлення в якості чисельної верстви населення були використані при підготовці проекту Програми соціально-економічного та культурного розвитку міста Одеси на 2018 рік.

018234

Директор

С.М. Тетюхін

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

65082, Одеса, Преображенська, 8
тел: (048)723-61-58, 723-23-60
Факс: (048)32-04-46
E-MAIL: MAIL@ONEU.EDU.UA

Державна казначейська служба України
код ЄДРПОУ № 02071079
р/р № 35229245001375
МФО 820172

250918 № 01-11/1351

ДОВІДКА

**про використання результатів дослідження Сало Яни Вікторівни за
темою дисертації «Соціально-економічні аспекти стратифікації
суспільства у формуванні українського середнього класу» на здобуття
вченого ступеня кандидата економічних наук**

Основні положення дисертаційної роботи Сало Я. В., а саме розробки з теоретико-методологічних засад і особливостей сучасного українського середнього класу та його становлення було використано для поглиблення теоретико-методологічного забезпечення навчального процесу на кафедрі управління персоналом і економіки праці Одеського національного економічного університету при читанні лекцій та проведенні практичних занять з дисциплін «Економіка праці та соціально-трудові відносини», «Соціальна політика» та «Соціальна економіка».

Проректор з науково-педагогічної роботи
професор

Т.Б.Кублікова

810820

Продовження додатка Г

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

65026, Одеса, Преображенська, 8
тел: (048)723-61-58, 723-23-60
Факс: (048)32-04-46
E-MAIL: MAIL@ONEU.EDU.UA

Держказначейська служба України, м. Київ
код ЄДРПОУ № 02071079
р/р № 35229245001375
МФО 820172

250918/№ 01-11/1350

ДОВІДКА

дана Сало Яні Вікторівні в тому, що її дисертаційне дослідження «Соціально-економічні аспекти стратифікації суспільства у формуванні українського середнього класу» є складовою фундаментальної роботи: «Регулювання економіко-інституціональних умов формування доходів населення регіону» (ДР № 0115U000625), яка виконувалась в рамках тематичного плану науково-дослідних робіт університету на 2015 – 2017 роки.

Проректор
з наукової роботи

А.І. Ковальов

Завідувач кафедри
д.е.н., професор

В.Г. Никифороенко

Продовження додатка Г

Міністерство
соціальної політики
України

Національна академія наук
України

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРАЦІ І ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ
(НДІ ПЗН МІНСОЦПОЛІТИКИ І НАН УКРАЇНИ)**

вул. Івана Франка, 15-Б, м. Київ-30, 01030, тел.: (044) 235-13-83, факс (044) 234-38-60 E-mail: nii-truda2010@i.ua
Код ЄДРПОУ 02973184, реєстраційний рахунок 35215093015107 в ДКСУ м. Києва, МФО 820172

**ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЯНИ ВІКТОРІВНИ САЛО ЗА ТЕМОЮ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ
СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО
СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ» НА ЗДОБУТТЯ ВЧЕНОГО СТУПЕНЯ КАНДИДАТА
ЕКОНОМІЧНИХ НАУК**

Видана здобувачу наукового ступеня кандидата економічних наук Яні Вікторівні Сало в тім, що основні положення та пропозиції дисертаційного дослідження за темою «Соціально-економічні аспекти стратифікації суспільства у формуванні українського середнього класу» використані Науково-дослідним інститутом праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і Національної академії наук України при виконанні планової науково-дослідної роботи 2018 року «Дослідження проблем і перспектив у сфері гідної праці на основі результатів оцінювання показників за методологією МОП та аналізу стану реалізації Програми гідної праці МОП для України на 2016-2019 роки» в частині розробки пропозицій щодо вирішення проблемних питань у сфері гідної праці (№ державної реєстрації 0118U003275, 2018 р.).

Директор

Т.М. Кір'ян